Eugen Lozovan

DACIA SACRA

COLECȚIA
MYTHOS

EUGEN LOZOVAN

DACIA SACRA

Coperta de DONE STAN

Editura SAECULUM I.O.
ISBN 973-9399-17-7

© Toate drepturile pentru această ediție sunt rezervate
Editurii SAECULUM I.O.

Cartea a apărut cu sprijinul Ministerului Culturii

EUGEN LOZOVAN

DACIA SACRA

Ediție îngrijită și repere biografice de

I. OPRIȘAN

Traducere din limbile engleză și franceză de

M. POPESCU

Editura SAECULUM I.O.

București, 1999

Printed in Romania
grupul dragoprin
fed print sa O societate Butan Gas
B.dul Tudor Vladimirescu, nr. 31, sector 5, Bucuresti, ROMANIA
Telefon: 335.93.18, 335.97.47
Fax: 337.33.77

Eugen Lozovan la 21 de ani

În loc de prefață

Dacia alexandrină

Destinul civilizațiilor atârnă de „întâlniri" – mai mult sau mai puțin violente. La răscrucea lumii vechi Dacia a oscilat; cu patru secole înainte de a îmbrățișa romanitatea a fost pe punctul de a bascula în orbita hellenismului. În 335 a. Chr. Alexandru trece Dunărea pentru a-i pedepsi pe Triballi. S-a îmbarcat cu soldații săi – ne spune Arrian în Anabasa lui – în bărcile localnice, monoxyle „dintr-un butuc". (Aceleași pe care le vor folosi, un mileniu mai târziu, Ioan Tzimiskes, Manuel și Alexis Comnenul, aceleași lotci pescărești pe care le-am văzut și noi legănându-se pe valuri de la Orșova la Vâlcov. – Argeazi și Porphirogeneți superbi, sunteți cuprinși de aceleași năvoade). Și hopliții falangei și-au făcut drum cu lăncile prin belșugul de grâne al Bărăganului. Își vor fi exprimat mirarea în graiul lor macedonean la vederea lanului „în pai ca trestia în spic ca vrabia"? Ce se va fi petrecut în acel moment în sufletul romanticului elev al lui Aristotel? Îndrăznesc să spun că e ușor de ghicit. Îi va fi privit pe țăranii geți, atât de asemănători la port, ba chiar la limbă, cu muntenii săi epiroți. Va fi aruncat o privire circulară și va fi urzit un plan rapid: cucerirea Scythiei Minor și a Daciei e pentru mai târziu. Mai întâi Asia, răzbunarea jafurilor medice: *spolia totius Orientis*, cum avea să proclame inspirat înaintea bătăliei de la Issos. Avem o dovadă sigură că acesta a fost gândul său: numirea lui Zopyrion ca „prefect al Pontului".

Și noul Ahil, mistuit de focul *Iliadei*, dă semnalul de plecare. În acel gest s-a hotărât destinul Daciei. Cum remarca Georges Radet „amânând chestiunea getică, Alexandru se dăruia în întregime visului indian". Să ne închipuim războaiele dacice conduse fulgerător de fiul lui Philippos, ținutul carpato-dunărean transformat în regat hellenistic, unificat și organizat în 335 a. Chr. N-ar fi

putut evita, firește, cucerirea romană, dar câtă economie de sânge. Și apoi, cu patru secole de viață hellenică în spate, romanitatea ar fi fost mai tare și ar fi înfruntat cu mai multă putere noaptea sterilizantă a slavismului. Zeii au voit însă astfel. Dacia nu avea să fie alexandrină **atunci**. Era primul ei sacrificiu istoric: o așteptare de patru secole a civilizației meridionale.

Dar e ceva mai mult în acel eveniment. Când Alexandru putea să-și răcorească buzele fierbinți în apele Gangelui – pentru că le sacrificase pe cele ale Dunării – el hotăra o altă „întâlnire". În văile Bactrianei, urmașii săi de al Euthydemos la Menandros puneau bazele unuia din cele mai fascinate syncretisme culturale. Sub dalta unui meșter pios din Gandhara, Buddha împrumuta chipul lui Apollon. (Sculpturile arhaice pot fi văzute la Paris, la muzeul Guimet). Și Asia întreagă avea să se închine lui Çakyamuni ignorând că el îmbracă surâsul Helladei, ignorând mai ales, că indirect e un dar getic. Și enigmaticul surâs care fugise de la Dunăre a călătorit până la Kyoto... Bunul Arrian nu bănuia că printre frazele sale seci va trece un talaz al istoriei universale. Noi, ca români, știam însă, înaintea lui Renan, că geniul națiunilor creatoare este să lucreze pentru altele decât pentru ele însele, că „ele nu exercită acțiunea lor deplină după ce au fost victimele proprie lor măreții".

Și totuși Dacia avea să devină alexandrină, indirect, când patru secole mai târziu Ulpius, fiul divinului Nerva, va fi posedat de ambiția de a preluat moștenirea Macedoneanului. Nu știu de ce Vasile Pârvan vedea „hulă" în faptul că Traian a fost considerat rivalul lui Alexandru. Din exemplul predecesorului, împăratul avea să extragă tâlcurile cele mai nobile, lăsând de-o parte toate excesele orgiastice (lucru l-a remarcat și Dion Cassius).

În anul 104–105, deci după primul război dacic și concomitent cu pregătirea celui de al doilea, se fondează în Numidia, la porțile deșertului, colonia **Marciana Traiana Thamugadi**. Nu e un fapt izolat, nesemnificativ. A se observa păstrarea toponimului libic (Thamugadi) și înfrățirea lui cu numele împăratului și al surorii sale. Văd în acest fest un ecou al discursului generos rostit de Alexandru – după revolta soldaților săi. Traian va fi meditat asupra acelei proclamații nemaiauzite în lumea hellenică care preconiza fuzionarea popoarelor pentru că vechile antagonisme dintre cetăți erau doar „lupte de șobolani". Principalul enunțat va culmina în „nunta de la Susa": *ut sacro foedere omne discrimen victi et victoris excluderem* – „ca prin legătură sacră să șterg orice deosebire dintre biruit și biruitor", transcrie Quintus Curtius.

Același gând va însufleți administrația romană la capătul celălalt al imperiului unde va prelua numele getice. În această păstrare a toponimiei autohtone se oglindește respectul față de patrimoniul provincial pe care Roma nu l-a strivit. (Câțiva nevolnici, împleticiți în savantlâc de talcioc au îndrăznit să scrie în delirantele publicații slavofile de la București despre „cutropirea romană". Degeaba au petrecut o viață întreagă în tovărășia inscripțiilor; nimic din austeritatea lor nu li s-a coborât în inimi. Și pietrelor le e rușine că nu mai sunt învățătoare.) Traian gândea desigur ca Montesquieu: **datoria cuceritorului este să aline relele victoriei**. Nu se cunoaște decât un singur text, tendențios, al lui Lactantius, care ar atesta instituirea în Dacia a impozitului censitar (**capitatio**), măsură agrară - și ca să-i spunem pe nume - imorală. E incompatibilă cu firea împăratului și cu ideea ce avea despre colonizare, care era alexandrină, de colaborare. Iată o confirmare. Prietenul său Plinius cel Tânăr, guvernatorul Bithyniei, îi scrie întrebându-l dacă poate construi o baie publică. Împăratul răspunde lapidar: numai dacă această operă nu însemnează o apăsare fiscală asupra locuitorilor. Omul care refuză stânjenirea materială a câtorva mii de cetățeni nu putea lua hotărârea de a stoarce fără milă o populație de peste un milion, pe care voia s-o cucerească sufletește la romanism.

Acesta este, deci, primul aspect al alexandrinismului lui Traian: umanitatea colonizării. Se va obiecta poate că în această atitudine e mai firesc să vedem tradiția romană, formulată de Virgiliu în versuri „evanghelice": *„parcere subiectis et debellare superbos"* - „cruțarea învinșilor și smerirea trufașilor". S-ar putea răspunde că Traian a învățat lecția de stoicism a lui Dion Chrysostomul, care, în ajunul războaielor dacice, a ținut în prezența sa câteva discursuri „despre monarhie". Aceste discursuri trebuiesc trecute în zestrea morală a lui Traian. Astfel înarmat sufletește, împăratul nu putea să se comporte decât așa cum știm. Dar aici intervine celălalt aspect: viziunea alexandrină a cuceritorilor. Când consolida puterea romană în Numidia se gândea la planul lui Alexandru de a supune toată Africa până la Coloanele lui Hercule, miticul strămoș. Când cucerea regiunea carpato-dunăreană răzbuna slăbiciunea ultimilor Flavieni, dar întrupa în același timp intenția abia conturată în 335. În sfârșit, când se lansa în lupta împotriva Parthilor se gândea la fascinantul său predecesor. Este, deci, imposibil de a separa această obsesie a egalării geografice a lui Alexandru, de intenția depășirii lui morale.

Din punct de vedere al oraganizării, Traian l-a întrecut pe

Alexandru. Viziunea sa planetară este de-a dreptul uluitoare. (Pot pretinde că „world-leadership" e o formulă a secolului XX, numai acei care au uitat ori ignorat lecția antichității). Există o corelație pe deasupra Mediteranei. Tehnic, „Fossatum Adricae" este organizat la fel cu satul dacic. (Lucrul l-a observat și V. Pârvan când consemna fugitiv că **limesul** alutan a fost încredințat „specialiștilor" africani și orientali. Avem datoria să adâncim acest paralelism fecund: prin studierea Africei romane vom înțelege mai bine Dacia). După organizarea provinciei dunărene, neliniștitul hispan se îndreaptă spre Parthia – deci tot pe urmele lui Alexandru – însă cu viziunea dacică sub pleoape. Îi ia cu el pe veteranii de la Dunăre care – ne spune M. Cornelius Fronto – „disprețuiau săgețile parthice după ce îduraseră grozavele răni făcute de coasele dacice". Provincia Assyria e un fel de Dacie a Orinetului mijlociu: la Ctesiphon și Vologesias se putea domina „drumul de mătase" ca la Piroboridava „drumul chihlimbarului". Munții Zagros și Caucaz aveau același rol strategic ca și Carpații. Astfel, gândirea lui Traian se rânduiește geometric în trei puncte: deșertul mauritanian, fortăreața carpatică, platoul assyrian. Viziunea este demnă de marele înaintaș a cărui umbră se profilează tutelar. Nu numai că urmașul a atins și depășit țelurile acestuia, dar a acționat în spiritul „nuntei de la Susa" – contrar diadohilor. În acest sens Traian apare mai credincios moștenirii alexandrine decât oricare dintre lagizi ori seleucizi.

Dar Alexandru avea să mai apară o dată la orizontul istoric al neamului nostru, transfigurat în acea carte minunată care a călătorit pe căi întortochiate – *Alixăndria*. Simpatia de care aceasta s-a bucurat în cultura noastră are un tâlc adânc. Nu pofta exotismului a legănat evul mediu spiritual al părinților noștri care nu se mai săturau de istorisirea luptelor cu Por-împărat, ci o neștiută ispită ce-i atrăgea către niște fapte „de familie". La niveluri diverse, suntem legați de aventura Macedoneanului și atinși de aripa febrei ce a provocat la toți cei care s-au apropiat de el.

La Copenhaga, nu avem la „Glyptoteca Ny Carlsberg" decât niște copii târzii, romane, ale chipului său; e sigur însă că iconografia i-a transmis cu pietate trăsăturile. Când îi contempli buclele, grumazul ușor arcuit spre dreapta, buzele întredeschise care parcă șoptesc „haire!" – te gândești deodată la barbarul din țara scythică, burduhos, cu craniul ras, cu fălcile pleoștite, cu vorba clefăită. Și idealul mediteranian al perfecțiunii morale, al frumuseții fizice și al libertății spirituale nicicând nu ne-a apărut mai luminos.

Dacia sacra

Atunci când, în 1911, V(asile) Pârvan a început să studieze problema originilor creştinismului în Dacia şi Scythia Minor[1], el nu avea la dispoziţie nici o lucrare importantă care să-i susţină concluziile[2]. Astfel, el a iniţiat un nou domeniu de cercetare, stabilind ca metodă de investigare – singura în stare să dea rezultate durabile – o strânsă combinaţie între arheologie, epigrafie, lingvistică şi istoria ideilor. Opera sa, pe care el cu o exemplară modestie a numit-o „contribuţie" a rămas pentru multă vreme singura lucrare de referinţă asupra acestui subiect[3]. Doisprezece ani mai târziu el era încă circumspect, ezitând să se întoarcă la problema de început a carierei sale, exprimându-şi indirect opiniile: O istorie a bisericii româneşti, pornită în spirit larg, cu luare în considerare a tuturor fenomenelor de viaţă creştin-ortodoxă din părţile noastre, cere nu numai o cultură bogată de erudit multilateral, dar şi un anume dar de divinaţie şi reconstrucţie[4].

Studiile care au urmat cercetărilor lui Pârvan nu au împlinit această misiune, iar noi nu suntem nici astăzi mult mai avansaţi în această privinţă[5]. Desigur, au fost publicate câteva descoperiri epigrafice şi arheologice[6]; de asemenea şi câteva eseuri de interpretare a unor probleme lingvistice[7]; câteva comentarii sumare[8]; şi, în sfârşit, câteva încercări sintetice de ansamblu[9]. Însă adevărata istorie a originilor creştinătăţii daco-scitice rămâne încă să fie scrisă.

Până în ziua când se va realiza o remodelare a materialului adunat, cel mai probabil pe fondul unor descoperirii importante, trebuie acceptată ipoteza lui Pârvan, şi anume că existenţa creştinismului în Dacia, înainte de anul 270 A. D., este „o necesitate logico-istorică"[10].

Neavând ambiţia de a rezolva toate aceste probleme dificile,

intenţionez să limitez, în următoarele pagini[11], istoria creştinismului daco-scitic la legăturile sale ne-latine şi ne-elene.

Ipoteza mea de lucru este următoarea: Nu se poate oare presupune că au existat şi alte forţe decât cele latine şi elene care au contribuit la apariţia creştinismului daco-scit? În ce măsură pot fi consideraţi elemente care contribuie la bazele spirituale ale regiunii tracii băştinaşi, care nu au fost atinşi nici de influenţele romane, nici de cele elene şi diversele populaţii barbare cu activitatea misionară? Pentru a răspunde la aceste întrebări, următoarele lucruri trebuie în mod necesar să fie clarificate: (1) independenţa etno-lingvistică a popoarelor ne-latine şi ne-elene; (2) gradul de acceptare a învăţăturilor lui Christos; şi (3) condiţiile sincretismului religios.

Mai exact, problema principală ar cuprinde numele etnic al dacilor, cultul lui Sabazios şi al Dianei, „călugării" *Pleistoi*, folosirea limbii trace (besice) ca limbă de cult şi, în cele din urmă, câteva ale începuturilor creştinătăţii pe ambele maluri ale Dunării. Aceste probleme, supuse cercetării, par disparate dar, în realitate, sunt unite printr-o solidă legătură indirectă şi ne-ar permite poate să definim mai bine locul ocupat de religie în condiţiile marilor valuri spirituale care, după cum afirmă Jérôme Carcopino, s-au abătut asupra Europei şi a Orientului Mijlociu „de la Pitagora până la Apostoli".

I. Dacii

Urmărindu-i pe W. Tomaschek şi N. Iorga, am fost până de curând înclinat să înţeleg prin „*Dacus*" numai „locuitor al unei *-daua*"[12], ceea ce m-a făcut să clasific termenul în categoria istorică a antonimelor „oraş-ţară". Mircea Eliade a deschis un nou făgaş de cercetare[13]. autorul începe cu o glosă a lui Hesychius, pe care o compară cu o relatare a lui Strabon şi crede că poate interpreta *dac* = *lup* drept „o relicvă mutilată" a unui ritual *Männerbund*. Ceea ce îi permite să pună problema într-o perspectivă imaginată de Georges Dumézil şi să ne prezinte un tablou puţin diferit al lycanthopiei la popoarele indo-europene. Să privim însă partea filologică a problemei.

În primul rând, izvoarele. Hesychius scrie s. v. δάος καὶ ὑπὸ Φρυγῶν λύκος. Pe de altă parte, Strabon (VII, 3, 12/ afirmă:

ους οἶμαι Δάους καλεῖσθαι τὸ παλαιόν. Înainte de a ne ocupa de interpretările etimologilor moderni, trebuie observat faptul că dacă se admite *Dacus* = δάος („lup"), trebuie acceptată drept certă asemănarea dintre limbile frigiană și dacă; cu toate că, este dificil, dacă nu imposibil de trasat linia de demarcație „dialectală" în acest domeniu[14]. Ezitanta formulă „eu presupun/eu cred" a lui Strabon este, de asemnea, semnificativă deoarece geograful a fost un adevărat om de știință: el spunea „poate" când nu era sigur și se exprima decisiv numai când credea că era corect informat. În același paragraf, el avansează, cu precauție, o etimologie: τούτο γὰρ πιθανώτερον ἢ ἀπὸ τῶν Σκυθῶν ους καλοῦσι Δάας (De aceea este probabil [ca acest nume să vină] de la sciți care sunt numiți „Δάαι"). În consecință, trebuie acceptat un al treilea termen într-o prezentare a asemănărilor: δάος frigian = δάος dac; Δα(κ)οὶ = Δάαι scit[15]. Eliade nu ezită să lege toți acești termeni pentru a fundamenta conceptul lycanthropic pe care popoarele indo-europene l-ar avea în comun.

Și acum, etimologiile. J. Pokorny[16] distinge două rădăcini: (1) **dhau* – „würgen, drucken, pressen" făcând referire la glosa lui Hesychius, propunând „davon der Volksname" Δᾶοι; Dā-ci; (2) **dhē* – „setzen, stelle, legen", care ne întoarce iar la „*-daua*" tracică „Siedlung". V. Georgiev adoptă etimologia cuvântului Δᾶ(κ)οι < *dhawo-s („lup") indo-europeană[17]. În cele din urmă, luându-l ca model pe J. Pokorny, I. I. Russu separă[18] cele două rădăcini; totuși, în timp ce păstrează *doos* („lup"), el leagă la fel ca și W. Tomaschek *daci* de **Dhē* și, prin urmare, de *-dava*. Și iată că ne-am întors la punctul de plecare.

Este clar că pentru a accepta interpretarea lui Eliade, excluzând oricare alta, trebuie să ne bazăm pe afirmațiile lui Hesychius și Strabon și să acceptăm teoria lycanthropiei. Cu alte cuvinte, evaluarea contextului religios depinde de o etimologie nedemonstrată încă. Mai mult, ipoteza Romaschek-Iorga nu este scoasă complet din discuție. Se poate ca în *dacus* să fie incluse atât *daos* cât și *-daua* și ca, în antichitate, să se fi creat o confuzie. De asemenea, este posibil ca grecii să nu fi fost în stare să facă diferența între cele două înțelesuri ale lui *daos*. Această explicație combinată poate avea avantajul de a împăca punctul de vedere „inițiatic" al lui Eliade cu cel „urbanistic" pe care l-am adoptat și eu[19].

Ajungând acum la aspectul metaforic, la prima vedere, pare

normal ca un grec să compare un „barbar" cu un animal de pradă. Descrierea geților din Tomis, înrudiți cu dacii din Carpați trebuie să-i fi venit spontan lui Ovidiu (*Tristele* v. 7, II, 45–46):

uix sunt homines hoc nomine digni
Quamque lupi saeuae plus feritatis habent.

Este sigur că Ovidiu nu s-a gândit la identitatea *dacus* = *lupus*; populația pontică autohtonă apare în operele sale întotdeauna sub numele de *geți*, potrivit obiceiului grecesc. Ca lingvist amator, i-a plăcut să facă comparații etimologice și nu ar fi pierdut ocazia să observe această identitate (el vorbea limbile getă și sarmată din al patrulea an de ședere în Tomis). Aceasta ar fi reprezentat încă o umbră în nu prea măgulitoarea descriere pe care a făcut-o regiunii pontice[20]. Pe de altă parte, literatura latină oferă și alte exemple de comparații cu animale, pentru toate epocile, nu numai cele care-i privesc pe daci; avem de unde alege[21]. Identificarea *dacus* = *lupus* poate fi mai degrabă un clișeu comun decât o reprezentare a unei realități religioase. La fel și pentru „valoarea rituală" a răpirii. Mărturiile culese de Eliade despre „frenezia eroică" a „lupilor tineri" sunt sugestive. Însă aici trebuie să considerăm în egală măsură *topos*-ul[22]. În cele din urmă, o comparație între viața lupului, hăituit și existența celui exilat și în afara legii nu este greu de imaginat.

În general, nu există o opoziție majoră la ideea că în Δάος, *Dacus* poate fi ceva din „lup" și, în consecință, o supraviețuire a ritualului pus în lumină de Eliade. Dar cu siguranță este mai mult decât atât. În afara metaforelor-clișee, care se pot elimina fără dificultate, există această confuzie, între „locuitorul -dauei" și „lupul" imigrant, contopire care nu este numai fonetică. Din punct de vedere semantic, este o antonimie; ce poate fi mai de neîmpăcat decât niște oameni stabiliți la casele lor și niște fugari în afara legii? Cu toate acestea, lucrurile nu stau așa dacă se urmează perspectiva mitică a lui Eliade. Pentru el, originea acestui cuvânt etnic este „epitetul ritual al unui grup de nomazi tineri și victorioși [...] acceptați de băștinașii înfrânți și cuceriți". În primul rând, i-au biruit cu adevărat invadatorii cimero-sciți pe locuitorii - dauelor din Carpați? Arheologia confirmă invaziile iraniene din secolele X–VI. a. Chr.[23]. În timpul acestei perioade ar fi putut avea loc fuziunea miturilor, tradițiilor și a numelor.

Eliade găsește, de asemenea, un simbol care nu e lipsit de

o ingenioasă complexitate. Reamintind că „lupii" de la Dunăre au fost supuși de „fii lupoaicei din Capitoliu", el a ajuns la concluzia că, în perspectiva unei istorii mitice, poporul român „a stat sub semnul lupului, adică a fost predestinat la războaie, invazii și migrații". Se poate reliefa că în toiul vidului politic din secolul al II-lea nu a existat o forță militară - în afara Romei - capabilă să-i supună pe daci. Cu toate acestea, multe popoare au împărtășit aceeași soartă fără ca numele lor etnice să indice acest fapt. În orice caz, în legătură cu ideile similare, caracteristica concepție lui Georges Radet, nu a fost foarte diferită. Menționând că, potrivit legendei, Cyrus a fost crescut de o cățea, iar Darius avea, de asemenea, un câine drept tovarăș credincios în momentul asasinării sale, el a concluzionat: „Astfel, animalul sacru al iranienilor, justificând piosul devotament al Magilor, a fost asociat de două ori cu vicisitudinile dinastiei Ahemenizilor: după ce i-a protejat începutul strălucitor i-a mângâiat sfârșitul tragic"[24].

Chiar dacă se admite sau nu că istoria românilor stă sub semnul lupului, așa cum cea a Ahemenizilor s-a aflat sub cel al câinelui, rămâne adevărat faptul că Eliade a încercat să ne dezvăluie un întreg capitol, ascuns în întuneric, dar cu un ecou care se pare că a răzbătut prin timp. Într-un document din anul 1247, regele Bela al IV-lea al Ungariei le-a dăruit cavalerilor Ospitalieri „*totam terram de Zeurino* [...] *pariter cum Kenezatibus Joannis et Farkasii usque ad fluvium Olth*". Numele acestui prinț român, Farkas, se pare că este traducerea ungară a Lupului, care apare în slavă ca *vâlc*[25].

Astfel, popoarele nomade și constructorii cetăților ne-au transmis aspecte succesive ale indentității lor istorice: λύκος, Δάος, *Farkas, Lupul, Vâlc.*

II. Sabazios

În lucrarea sa de sinteză despre originile Rusiei, G. Vernadsky se ocupă de problema zeului trac Sabazios. Referindu-se la situația slavilor în timpul primului mileniu a. Chr., autorul scrie:

Trebuie adăugat că limba slavă era deja bine dotată în acea epocă timpurie pentru a exprima nu numai termeni concreți din viața de zi cu zi, ci și noțiuni abstracte. Ceea ce constituie un

indicator clar al nivelului pe care îl atinsese. De exemplu o noțiune ca „libertatea", în slavă *svoboda*. Așa cum a subliniat filologul G. Bonfante, cuvântul *svoboda* se regăsește numai în slavonă și nu există cuvinte înrudite în nici o altă limbă indo-europeană. De la acest cuvânt slav derivă zeul traco-frigian Sabazios (Sabadios). El a fost venerat ca zeu „al libertății" în Frigia, Tracia, Caucaz, și Crimeea. Din moment ce numele său are un fond slav, pare posibil ca mediul frigian-slavic să stea la originea cultului său. Apoi, cultul s-a răpândit, de asemenea, printre greci[26].

Câteva comentarii sunt neapărat necesare[27]. A vorbi despre o „limbă slavă" în primul mileniu a. Chr. înseamnă a trece prea repede peste cronologia indo-europeană din moment ce - așa cum remarca André Vaillant[28] - „*slavona veche este balto-slavona*". „Indicatorul clar" referitor la nivelul atins de „limba slavă" se reduce de fapt la un singur exemplu care este fals, așa cum vom vedea mai târziu. Din punct de vedere strict lingvistic, ce înseamnă „fondul slav" pentru numele lui Sabazios? Punând problema în acest mod, nu are nici o valoare din punct de vedere etimologic. Ceea ce trebuie demonstrat este dacă fonetica istorică permite o derivare directă, *svoboda* > *Sabazios*. Autorul nu aduce nici o dovadă arheologică pentru a susține „probabila" origine slavo-frigiană a lui Sabazios. Afirmația că grecii ar fi putut împrumuta cultul acestui zeu de la niște „slavi" nedefiniți este gratuită. Atribuind *svobod*-ei noțiuni filozofice ale secolului al XX-lea, Vernadsky face o extrapolare ce trece peste trei milenii.

G. Bonfante[29], plecând de la o sugestie a lui Henri Grégoire, se exprimă destul de clar; „Σαβάδιος (fără îndoială cu o terminație elenizată, cf. Joke, RLW s. n. Thraker, 285, I) este doar un cuvânt derivat în -yo- (tip extrem de frecvent în indo-europeană) al cuvântului trac sau frigian corespunzător cuvântului din vechea slavă *svoboda*, libertate". Mai departe, Bonfante citează opinia lui N. Turchi; „Dall' originaria Tracia il suo culto [i. e., di Sabazios] penetrò in Frigia insieme con l'emigrazione tracica e di li si diffuse nelle regioni circonstanti". „Din Tracia, de unde provenea, cultul [lui Sabazios], a pătruns în Frigia o dată cu emigrația tracă și de acolo s-a răspândit în regiunile învecinate". El dă apoi această definiție: Σαβάζον τὸν Διόνυσον οἱ Θραῖκες καλοῦσιν (Scholia in Aristophanem, Vespae, 9). O ultimă referință

este făcută la Franz Altheim[30], care identifică Liber prin Διόνυσος Ἐλευθέριος. Înainte de a trage concluziile, autorul explică; „Cum transformarea ŏ > a [*swo - Σα] este tracă și nu frigiană, originea numelui acelui zeu trebuie admisă ca fiind tracă și nu frigiană".

Astfel, Vernadsky îl face pe Bonfante să exprime contrariul a ceea ce a scris el. Cuvântul slav este folosit ca dovadă a termenului indo-european, pe ai cărui descendenți autorul îi ignoră, din moment ce trebuie corectată observația că *svoboda* nu ar fi existat în afara limbii slave. La acest stadiu, Vaillant aduce în discuție noi elemente[31]. El observă că o legătură directă între slavă și tracă este exclusă[32] și că, prin urmare, trebuie să ne întoarcem cu mult înainte, până la originea cuvântului care a determinat conceptul de „libertate". Cu ajutorul cuvântului avestic $x^{v}a\bar{e}$ - *-paiti* („sine însuși") și al celui germanic *swa - fadi, se poate construi cel indo-european **swopotis* („stăpân pe sine însuși") „propriul stăpân". Aria de conservare a acestui cuvânt ar include limbile iraniană, traco-frigiană și germanică. În domeniul slav se poate vorbi de un împrumut[33]. Însă direcția curentelor istorice-religioase diferă mult de cea imaginată de Vernadsky.

Dacă în această privință, mai există vreo îndoială, se pot verifica mărturiile arheologice, piatra de încercare a tuturor cercetărilor importante. Într-o monografie, Charles Picard a actualizat problema[34]. Partea cea mai importantă a articolului său este în legătură cu atestările lui Sabazios în Africa, încă din secolul al IV-lea a. Chr. Autorul menționează o inscripție din Belalis (Tunisia) pentru Jupiter Sabazius[35] și o alta pentru ['B] DSBS - *abdsabazios*, un locuitor al Cartaginei[36]. Astfel se poate confirma încă din vremea grecilor un sincretism între Ba'al și Sabazios. Discutând lucrarea lui M. T. Allouche le Page despre *L'art monétaire des royaumes bactriens* (Paris, 1956), Picard îl discerne pe monedele din Amintas și Hermaios pe zeul cu barbă și cușmă frigiană[37].

Un lucru este clar acum: în nici un caz, poporul slav n-ar fi putut - în secolul al IV-lea a. Chr. să ducă cultul zeului de munte al tracilor din Cartagina la Bactria.

Isoglosele cuvântului „libertate" în domeniul limbilor indo-europene aduc mai multe argumente. În perimetrul sud-estic, limba hitită exprimă această noțiune cu ajutorul unui împrumut „anatolian": *arawa* - („liber")[38]. În centru, există o zonă acoperită

de descendenți ai indo-europenei **leudh-o*, **leud-ero-s*, „liber"; cuvântul micenian *e-ve-u-te-ro*, cel grec ἐλεῦθερος cel italic *lou feros*, cel latin *liber*, cel germanic *liut*, care provine probabil din vechea slavă *ljud'je* („oameni"), cuvântul lituanian *liáudis*[39]. Când este vorba de semantică, unitatea etimologică nu există. În zonele balto-slavice și germanice, cuvântul a ajuns să însemne „oameni". În Italia, termenul a făcut la început parte din terminologia juridică a căsătoriei: Liberi („descendenți"). Deși *Libertas* este atestat încă de la Ennius (potrivit lui Cicero, *De officiis* XII. 38), el nu capătă decât mai târziu înțelesul complet de Ἐλευθερία[40] . Ceea ce are implicații sociologice fundamentale. Giacomo Devoto a observat că extremitățile zonei indo-europene au păstrat cuvintele care îl desemnează pe monarh (*ri* în irlandeză, *rex* în latină, *rai* în hindusă), pe când în centru s-a inovat βασιλευς și savantul florentin a conluzionat că acolo trebuie să fi avut loc o „revoluție democratică"[41]. Evoluția conceptului de „libertate" se împacă bine cu eliminarea celui de „autoritate" originală.

De aceea, se pare că acest cult al lui Sabazios a apărut într-un mediu ce trecea printr-o schimbare filozofică și socială, mai exact în momentul în care βασιλευς și *rex* erau folosite ca antonime și **Leudh-ero-s* se stabileau. Se poate chiar presupune că identitatea dintre Σαβάζιος și Διόνυσος Ἐλευθέριος s-a realizat când încă nu se pierduse legătura etimologică.

Însă aventura lui Sabazios nu se oprește aici. Frigienii, emigrați din Tracia și Anatolia l-au identificat pe zeul munților lor cu cel local, *Attis*[42]. În schimb, comunitățile evreiești l-au asimilat cu *Yahweh Sabaoth*, zeul armatelor din *Biblie*. Κύριος Σαβαώθ din *Septuaginta* a fost considerat echivalentul lui Κύριος Σαβάζιος[43].

Sincretismul[44] iudeo-elenic și mai târziu cel iudeo-creștin explică într-o manieră satisfăcătoare mâinile votive, al căror gest a supraviețuit în *benedictio Latina*. Adoratorii lui Sabazios au împrumutat de la templele semite din Orientul Mijlociu acest ritual care, legat în mod clar de cultul zeului lor, avea să se răspândească mai târziu în toată zona mediteraneană[45].

Acesta a fost itinerariul zeului montan. El a apărut într-un mediu eleno-trac, unde se nutrea unul din cele mai frumoase vise ale omenirii – ἐλευθερία – pentru care s-a dat bătălia de la Salamina (Eschil, *Perșii* 591-92). Alături de Hetairoi al lui

Alexandru, Σαβάζιος a unit cu aceeași ardoare popoarele din est și pe cele din vest, de la Bactria la Cartagina. În final, el s-a identificat cu Σαβαώθ, al cărui gest august l-a împrumutat.

III. Pleistoi

Articolele lui Jean Gagé[46] și H. Kruse[47], și un comentariu al lui A. Dupont-Sommer[48] discută despre unul din *Loci desperati* din *Antichitățile evreiești* (XVII, 22) de Flavius Iosephus. Cum un întreg capitol din istoria religiilor a depins de acuratețea lecțiunii a două cuvinte, nu rămâne fără urmări faptul că cei trei savanți au ajuns la concluzii diferite. Iată propoziția pusă în discuție; este concluzia paragrafului în care istoricul evreu descrie într-o manieră concisă viața, obiceiurile și filozofia esenienilor: ζῶσι δὲ οὐδὲν παρηλλαγμένως, ἀλλ ὅτι μάλιστα ἐμφέροντες Δακῶν τοις πλείστοις λεγομένοις.

Jean Gagé, urmându-l pe T. Reinach, traduce: „Ils vivent d'une façon qui n'est point différent, mais qui se rapproche aux maximum de ceux des Daces qu'on appelle *pleistoi*".

(„Ei trăiesc într-un mod care nu se deosebește deloc, ci se aseamănă cât mai mult cu felul de a trăi al *dacilor* numiți *pleistoi*").

Pe de altă parte, A. Dupont-Sommer sugerează următoarea versiune: „Ils ne vivent en rien de façon différent, mais se conforment le plus possible à ceux des Sadducéens, qu'on appelle les *Nombreux*". („Ei nu trăiesc deloc diferit, ci mai degrabă cât mai asemănător cu Sadducenii, cărora li se spune «cei numeroși»"). Într-o notă de subsol, autorul face următorul comentariu:

Aici textul grec menționează *pleistoi*, în traducere liberă „foarte numeros". Ceea ce, după noi, este traducerea ebraicului *rabbîm* „numeros" (sau „foarte numeros"), un termen foarte frecvent întâlnit în documentele de la Qumrân, desemnând membrii unei secte sau consiliul acesteia („Numeroșii"). Iosephus vrea să spună probabil că, toți esenienii au același mod de viață, conform celui al *Rabbîm* care este grupul esenian ce servește drept model pentru toți. Textul grec conține în plus cuvântul *dakôn* (daci), care este absolut de neînțeles în acest context. Este un cuvânt schimbat în care noi am recunoaște lesne o parte din *Sadôk* sau mai degrabă *Saddoukaiôn*: ... „acelora ce printre saduceni sunt

numiți «numeroșii»". Să observăm că, de fapt, esenienii din Qumrân s-au autointitulat „fii lui Sadoq". H. Kruse propune:[49] „Der verdebte Text Δακῶν τοις πλείστοις bei Iosephus Antiq. 18, 1, 5 lässt sich mit einigen Wahrscheinlichkeit Korrigieren zu Σακῶν τοις ποδίσταις und übersetzen; «Ihre (der Essenen) Lebenswise ist durchans nicht verschiedenen, sondern ganz ähnlich der Lebensweise derjenigen (indischen) Saken, die man Buddisten nennt»".

Problema este de a afla (1) dacă πλείστοις este o transpunere a lui *rabbîm*, paranomasia grecească a unui cuvânt dac sau transcrierea cuvântului „budiștii"; (2) dacă Δακῶν este o notare greșită pentru Σαδδουκαιῶν sau pentru Σακῶν[50].

Să privim acum la aparatul critic al ediției lui B. Niese: *Δακῶν οὗτος εὗρον καὶ ἐν ἄλλοις* πλειστοις. Artelius ex Strabone VII 296, idem πολισταις Scaliger; etiam de *pilleatis* cogitari potest Iordanis § 40.

În transcrierea editorului, asteriscul marchează concordanța dintre text și extrasul din *Antichități*, Se face referință la manuscrisul „A" (*Codex bibliothecae Ambrosianae*), o variantă importantă din secolul al XI-lea, al doilea în ordine cronologică după „P" (Palatinus). Ultimul, deși datând din sec. IX-X, nu poate prezenta interes pentru noi, deoarece conține numai cărțile XI-XVII.

Jean Gagé observă că lecțiunea πολισταις a lui Scaliger nu este plauzibilă deoarece ar fi un *hapax Legomenon*: cât despre κτίσταις, din punct de vedere paleologic imposibil, creează mai multe probleme decât rezolvă[51].

Lecțiunile πλείστοι și Δακῶν au astfel sprijinul celui mai vechi manuscris confirmat de extras[52]. Presupunerea lui Scaliger, deși ingenioasă, nu este mai acceptabilă și de aceea trebuie respinsă.

Ajungem acum la ipoteza lui Dupont-Sommer. În primul rând, ar putea fi tradus *rabbîm* prin superlativul πλείστοις? Se pare că nu. Kruse observa[53] că traducerea exactă ar fi πολλοί și, de fapt, o examinare a *Vechiului Testament* - textul ebraic și *Septuaginta* îi confirmă observația[54]. Dupont-Sommer, anticipând o astfel de critică, presupune[55] că Flavius Iosephus a vrut să exprime prin πλείστοις „o nuanță superlativă percepută în cuvântul ebraic". Ceea ce se poate spune despre această explicație este că putem suspecta „nuanța percepută" de istoricul evreu într-un cuvânt al cărui conținut semnatic rămâne de determinat. Atât pentru *rabbîm* = πλείστοις. Să trecem acum la Σαδδουκαιῶν =

Δακῶν. Argumentele aduse împotriva acestei identificări sunt paleografice și de doctrină. Pentru a face trecerea de la un termen la altul, aveam nevoie de ajutorul unei haplologii, al unei abrevieri și al unei metateze. Ceea ce este un pic cam mult. Și apoi, nu este nimic „remarcabil" în faptul că „în cuvântul Σαδδουκαιῶν se regăsesc toate consoanele din cuvântul Δακῶν". Iar, în același timp, este întâmplător și totuși normal – ca în orice genitiv plural – să găsim în Δακῶν „prima și ultima vocală din Σαδδουκαιῶν". Însă bariera de netrecut ce stă împotriva acestei interpretări o constituie incompatibilitatea filosofică. Flavius Iosephus descrie cele trei doctrine evreiești principale – cea a fariseilor, a saduceilor și a esenienilor – în două locuri în *Antiquitates (XII, 171–73; XVIII, 11–22)*, făcând un rezumat al unui fragment mai dezvoltat din *Războiul evreiesc (II, 119–66)*. Simpatia istoricului se îndreaptă neîndoielnic către esenienii, despre care vorbește pe larg, cu un entuziasm evident. El îi amintește în fugă pe saducei și afirmă limpede că obiceiurile și moravurile lor erau cu totul opuse celor ale esenienilor (cf. în special *Bellum Iudaicum*, II, 166)[56]. În sfârșit, nu trebuie să uităm că Flavius Iosephus s-a adresat unui public greco-roman, cu intenția de a-l convinge că istoria și cultura semită sunt demne de stimă (cf. *Antiquitates Iudaices*, I, 5). Este nerezonabil din punct de vedere logic ca, făcând recurs la o comparație, el să caute să explice necunoscutul prin necunoscut, adică practicile esenienilor prin cele ale saduceilor pe care abia le-a menționat. Problema se pune cu totul diferit – după cum vom vedea mai târziu – când se referă la obiceiurile dacilor. Însă în acest caz, este imposibil ca πλείστοις să însemne *rabbîm*, iar Δακῶν să nu fie decât o altă exprimare a Σαδδουκαιῶν[57].

Să analizăm acum teoria lui H. Kruse. Autorul pornește de la remarca lui W. Bauer[58], potrivit căreia „cercetări recente au dovedit indubitabil că influența Indiei asupra Palestinei din vremea esenienilor este foarte probabilă". Apoi el îl citează pe Clemens Alexandrinus (*Stromateis*, I, 15, 72) care a redat informațiile primite de la Megasthenes (*Indica* 3) – solul lui Seleucus către Candragupta – ce ar confirma legătura spirituală dintre evrei și brahmani. Considerând că Budha a aparținut poporului *Sākya* – *sacae* ai lui Aurelius Victor (*De caesaribus* 13) și ai lui Plinius (*Historia naturalis* VI. 50) – autorul redă ceea ce el numește „die Brücke von den Buddisten zu den Δακοί des Joseplmstextes". La prima vedere, această ipoteză este impresionantă prin coerența

sa. Şi totuşi, textul lui Megasthenes este vag; el compară superficial pe filosofii greci, pe brahmani şi pe „aceia din Siria numiţi evrei". Clemens Alexandrinus însuşi, doar cu patru paragrafe mai înainte, îi compară (*Stromateis*, I, 15, 68) pe aceeaşi brahmani cu odrisii şi geţii. Dar aici nu este vorba despre valoarea acestor comparaţii, oricât de ambigue ar fi ele. Singurul lucru care ne poate interesa este cât de bine cunoştea Flavius Josephus acest subiect. Erudiţia afişată este, în multe cazuri, primită prin intermediari[59], însă el îşi cunoaşte bine majoritatea surselor. În *Bellum Iudaicum*, VII, 351–57, el introduce în discursul lui Eleazar o lungă disertaţie asupra filosofiei hinduse, asupra curajului şi forţei lor de autodistrugere. În *Contra Apionem*, I, 178–79, el citează din Clearchus, discipol al lui Aristotel, potrivit căruia evrei din Siria descindeau din filosofii[60] hinduşi numiţi καλανοί. Se face aici o referire clară ce ne îndepărtează cu mult de πλείστοις, cu care nu este posibilă o confuzie paleografică sau fonetică. Referitor la Σακῶν = Δακῶν, lucrurile sunt şi mai simple. În două pasaje din *Antiquitates* (XVIII, 100; XX, 9) Σακάι şi Δαοί apar împreună. Nici Flavius Iosephus, nici cei care au transcris nu le-au confundat. Lecţiunea Σακῶν τοις ποδίσταις trebuie respinsă, deşi a fost introdusă în câteva contacte culturale care au făcut-o plauzibilă. Influenţa reciprocă dintre India şi lumea greco-romană[61] nu este contestată, însă pasajul din Flavius Iosephus nu poate fi menţionat ca suport.

Ceea ce şochează în studiile de mai sus este reacţia autorilor la lecţiunea Δακῶν. J. Carmignac o declară „neinteligibilă"[62], H. Kruse afirmă că este un „unverständlichen Namen"[63], iar A. Dupont-Sommer îşi rezumă astfel punctul de vedere. Strict vorbind, ce caută aici tracii? De ce aminteşte Iosephus aici exemplul acestor clanuri îndepărtate, al acestor barbari păgâni al căror mod de viaţă este, în general, atât de diferit de cel al asceţilor noştri evrei? Nu este oare ciudată şi întrucâtva absurdă ideea de a-i compara cu aceştia?[64].

Trebuie apoi să răspundem la întrebarea:[65] ce caută dacii în textul lui Flavius Iosephus?

Am văzut deja că autorul *Antichităţilor* se lăuda cu erudiţia sa universală[66]. Interpretarea lui Herodot şi Strabon ar fi de ajuns pentru a explica aceasta, dar mai sunt şi alte lucruri. Să trecem peste faptul că un contigent trac, ce a făcut parte din garda regală, a însoţit rămăşiţele lui Irod pe ultimul drum (*Bellum*

Iudaicum, I, 672–73). Să menționăm doar discursul lui Marcus Agrippa[67] care, pentru a-i convinge pe evrei să nu se mai opună romanilor, îi dă pe traci drept exemplu de supunere (*Bellum Iudaicum*, II, 368–69). Să ne oprim totuși la cronologie.

Războiul evreiesc a fost scris între anii 70 și 75 A. D., iar *Antichitățile* între 92 și 94 A. D. Cu toate acestea, cea de-a doua lucrare conține referințele la asemănarea dintre obiceiurile dacilor πλεῖστοι nu cele ale esenienilor. Cu alte cuvinte, între 75 și 93 a avut Flavius Iosephus ocazia să învețe mai multe despre daci. Această ocazie a fost cu siguranță campania lui Domitian[68] în Dacia, preludiul confruntării dintre Traian și Decebal. Flavius Iosephus, căruia nu-i putea lipsi o înclinație spre notorietate, a întrevăzut cum, cu o simplă mișcare a peniței, să-și integreze cartea în evenimentele curente și folosind analogiile la modă, să vorbească o limbă înțeleasă de toată lumea[69]. Deoarece marea campanie de dincolo de Dunăre fusese pregătită prin ceea ce azi numim „influențare psihologică" a opiniei publice[70].

Pe un astfel de fond, cade ultima obiecție la paralelismul care a alimentat o lungă controversă: prezența dacilor πλεῖστοι în textul lui Flavius Iosephus nu este absurdă; mai mult, numai ea poate satisface logica, istoria și paleografia în același timp.

Celelalte probleme ridicate de studiul lui Gagé merită o examinare mai aprofundată. Cum articolul său a fost tipărit într-o publicație cu circulație limitată, nu este inutil un rezumat al acestuia. Urmându-i pe W. Tomaschek și G. Kazarow, autorul face legătura între *Pleistoi* și zeul trac *Pleistoros* menționat de Herodot[71]. Un pas înainte îl constituie menționarea unei dedicații, din timpul domniei lui Hadrian, către Diana Plestrensis[72]. Acest nume este apoi legat de toponimele din sudul Dunării transmise în forme deformate: *Sexania Pristis* (itinerariul lui Antoniu), Ἑξεντάπριστα (Procopius), *Sexaginta Prista* (Notitia dignitatum). Toate ar trimite la forma indigenă **Pristis*, **Prista*, care ar fi baza numelui *Plestrensis* de pe inscripție. Presupunerea ar fi, de asemenea, susținută de numele localității Pliska din sudul Dobrogei, care ar permite reconstrucția rădăcinii **pleisk*. Aceasta ar fi etimonul cuvântului românesc *plisc* („cioc de pasăre"). Mai târziu, Gagé sugerează că numele dacilor nobili – *tarabostes* – pe care îl cunoaștem prin Iordanes[73], ar aparține aceluiași câmp semantic al „ciocului de pasăre", care se poate explica într-o manieră metaforică prin *pitos*, o căciulă ascuțită pe care dacii obișnuiau să o poarte. Acest acoperământ pentru cap este menționat de

câteva ori de către istoricii antici. Făcând aceste comparaţii, autorul defineşte pe plan religios imaginea ciocului de pasăre. Bărbaţii ce aveau un nume sau un titlu derivat de la acesta pot fi consideraţi ca lăstarii unui copac şi, urmând exemplul ciocănitoarei, sugerau seva prin scoarţă. Restul studiului conţine o incursiune în domeniul italic pentru a furniza anumite paralele. Romulus şi Remus nu au fost hrăniţi numai de lupoaică ci şi de o ciocănitoare care extrăgea, prin coajă, sucul unui smochin „ruminal". Un frate al lui Faustulus, care-l ajutase pe acesta să-l crească pe Romulus a fost numit πλεῖστινος şi a păstrat „amintirea păsării-îngrijitoare prinse de copacul pentru supt". Numele locurilor italice *Plistia* şi *Plestinus Lacus* sunt, de asemenea, citate în sprijinul acestei teze. În concluzie, Gagé reasamblează aceste elemente disparate, πλεῖστοι ar fi „transcrierea fonetică a numelor locale pe care şi le-au dat câţiva daci asceţi". În *tarabostes* a rămas conservată de-a lungul câtorva secole o imagine ce trebuie considerată importantă şi semnificativă printre vechii daci, cea a unei diete de tip vegetarian, fără îndoială bazată la început pe calităţile unei seve de copac, ca băutură sacră, şi reprezentată practic de imaginea ciocului de pasăre săpând în lemn în căutarea hranei.

Iată o serie de conexiuni, în mod cert strălucite, care ridică însă mai multe întrebări. Ipotezele se sprijină într-un mod ingenios, dar sunt construite una peste alta. Aceasta este părerea lui Franz Altheim[74].

„Gagé hat *pleistoi* mit Namen zusammengebracht, die Lautlich eine gewisse Âhnlichkeit zeigen. Man möchte soissen, wie *Pleistoros* zu *Plestrensis* in der Suflixbildung verhölt, wo doch die Ableitung von *Plestrum* im Zweitem Fall nöher liegt. *Pristis* und *Prista* verbogen weitere Libenz. In dem Übereinstimmendem Teil (elso *pleist*) sind bereits drei Buchstaben (von Lauten wage ich nicht zu reden) affiziert. Statt *L* hat man *r*, statt *ei* hat man *e* oder *i*. *Plisk* verlongt noch, dass man statt *t* = *k* anerkannt. Es bleiben also nur *p* und *s* unveröndert. Nun die *pilleati*: sehen sie sich die Darstellungen an! Hoben sie irgendetwaas mit einem Vogelschnabel gemein? Und was soll der Schnabel oder was immer bei der Diana? Das missliche ist dass der Schnabel langsam zum Vagel wird, und mit dem *picus* verbunden zu werden. Was ist der Name *Pleistinos*? Hat er irgendetwas mit Schnabel, Vogel, *picus* oder *plisk* zu tun?"

Nu poate fi cineva mai clar şi mai serios în acelaşi timp.

Cercetarea ar avea mult de câștigat dacă s-ar elimina prea multele elemente ipotetice. Se pare că *Diana Plestresis* nu are legătură cu problema noastră, nu numai pentru că nu se poate vedea aici cum este posibilă conexiunea cu cultul zeiței, ci și, în special, pentru că *Pliska* este explicată diferit. După V. Besevliev[75], acest toponim vine de la slavul **pleso* („See, Sumpf") atestat arheologic[77]. *Plestinus Lacus* ar fi o tautologie italică de tip *Linguaglossa*. Cât despre *tarabostes* – o interpretare deloc certă – ar fi necesar un studiu special[78]. Ceea ce rămâne de analizat acum este conținutul religios al termenului *pleistoi* și evoluția fonetică.

Din moment ce comparația esenienilor cu „preoții" daci este o certitudine, ne putem întoarce și menționa un text referitor la primii pentru a clarifica obiceiurile și moravurile celor din urmă. Plinius relatează[79] că esenienii *gens sola et in toto orbe praeter ceteras mira, sine ulla femina, omni uenere abdicata, sine pecunia, socia palmarum*. Solinus[80], parafrazându-l pe Plinius, adaugă faptul că evreii asceți *palmis uictitant*. Această informație poate folosi la clarificarea celor precedente. *Sine ulla femina* sunt, după cum cunoaștem deja[81], acei care Χωρις γυναικος ζῶσιν, cu alte cuvinte sunt σκίσται („separați, izolați, celibatari"). Cât despre *gens socia palmarum*, J. Hubaux și M. Leroy au observat[82] că poate fi aici ceva mai mult decât o „banală aluzie la dragostea față de natură pe care o arătau esenienii în viața de zi cu zi". Pe lângă simbolul nemuritor – cum φοῖνιζ înseamnă „*phoenix*", și „palmier"[83], problema trebuie să fie mai pământeană, adică „dieta vegetariană" pe care Jean Gagé a menționat-o intuitiv. Arheologia intervine, de asemenea, în favoarea a ceea ce, la prima vedere, pare a fi doar o simplă supoziție. Pe basoreliefurile de pe *Tropaeum Traiani*, prizonierii daci sunt aproape toți reprezentați stând în fața a doi arbori, cu mâinile legate la spate[84]. Acesta este fără îndoială ceva mai mult decât un artificiu sculptural.

De asemenea, este necesară o privire asupra foneticii. Existența **pleisk* -ului trac, amintind de aspectul **pleus* -ul indo-european este confirmată de cuvântul lituanian *plùskos, pláukas, plaukai* („păr, închizătoare")[85]. Semantica nu se opune acestei explicații[86]. Căciula dacilor – *pilos* – era probabil făcută din lână sau fetru (postav), deoarece apare ca fiind foarte ajustată pe basoreliefurile de pe Columna lui Traian. Un cuvânt derivat de la „păr" este normal: metafora „ciocului de pasăre" este secundară. Putem

presupune un substantiv **pleiskoi* cu înțeles bine cunoscut: πιλοφόροι[88]. Cât despre transcrierea πλεῖστοι , avem de-a face cu o paronomasie[89], vechi obicei grec de a da o formă elenă cuvintelor barbare[90].

Pleistoi-i ne apar acum deslușiți, salvați definitiv de suspiciunea că ar reprezenta o interpretare fantezistă și întâmplătoare; celibatari și vegetarieni, purtând *pilos*-ul[91] ca nobilii daci; a-i pune pe esenieni în legătură cu aceștia nu este nici absurd, nici accidental.

IV. Diana

Dosarul pentru *montium domina* [...] *siluarumque uirentium* (Catullus, 24) a fost stabilit pentru Dacia de Pârvan[92]. La el se pot adăuga cele mai noi descoperiri epigrafice[93]. Aici, doar două probleme prezintă interes și anume, popularitatea și supraviețuirea cultului Dianei și posibilitatea de a-l lega de un cult indigen.

Monografiile subliniază din abundență răspândirea cultului Artemisei-Diana în regiunea din sudul Dunării, în Panonia, pe coasta Adriatică și în Noricum[94]. Un memoriu[95] nepublicat ajunge la concluzia statistică - incertă, dar nu mai puțin importantă - că printre dedicațiile către Diana, în număr de aproape patruzeci, cele mai importante din întregul imperiu proveneau din Dacia. De observat este faptul că singura manifestare religioasă la care face referință Ovidiu este chiar cultul Dianei (*Tristele*, IV, 4, 61-62; *Ponticele* I, 2, 80). De la Tauris la Bosporul Cimerian[96], trecând prin Istros[97], familia lui Appollo *Latonaeque genus duplex*, a primit multe onoruri încă din antichitatea elenă. În final există informația dată de Lactantius în legătură cu mama lui Galerius[98]; *Erat mater eius deorum montium cultrix. Quae cum esset mulier admodum superstitiosa, dapibus sacrificabat paene cotidie ac uicanis suis epulas exhibebat (De mortibus persecutorum, XI, 1)*. J. Moreau sugerează[99] că aceste *dii montium*, adorate de Romula[100] alături de *uicanii* lor, ca semn de loialitate pentru Dacia lor natală, erau probabil zeități ale pădurilor și ale câmpurilor, precum Silvanus, Diana și Liber Pater.[101]

Pârvan a propus două identificări pentru Artemis-Diana; pe de o parte zeița tracă Bendis[102] și pe de altă parte Sânziana, din folclorul românesc. Pentru prima posibilitate, doar câteva sugestii se pot face în prezent. Diana a fost o zeiță „sortită unei

mari popularităţi printre plebei"[103]. Colonizarea Daciei a avut un caracter militar-ţărănesc. Este aceasta îndeajuns pentru a explica locul pe care l-a ocupat fiica Latonei între Munţii Carpaţi şi Marea Euxină? Sau poate că influenţa sa a devenit mai puternică prin anexarea unui cult precedent? O astfel de asimilare nu este neobişnuită; în Laodicea, Artemis a devenit Astarte[104]. Mărturiile despre rugăciunile mamei lui Galerius au făcut poate această legătură intermidiară între Bendis şi Artemis, însă din nefericire sunt prea vagi pentru a susţine o ipoteză.

Problema supravieţuirii Dianei este mult mai clară[105]. Procopius înregistrează două toponime la sudul Dunării, Ζάνες (*De aedificiis*, IV, 4), care se pot compara cu denumirile macedo-româneşti de Dzâna şi Zona[106]. *Tabula Pentingeriana* atestă în Epir (VII, 3) localitatea *ad Dianam*[107]. Limbile română şi albaneză au păstrat numele zeiţei cu înţelesul de „zână" (zână, zanë)[108]. *Diana Sancta Potentissima* din Sarmizegetusa[109] a devenit *Sânziana*, o figură pe cât de populară, pe atât de complexă în folclorul românesc[110]. Geografia lingvistică atestă prezenţa acesteia în cea mai mare parte a teritoriului din nordul Dunării (*Atlasul lingvistic român*, I, 624). Zânele domnesc peste vânt[111]; ele trăiesc în luminişurile pădurilor, aproape de izvoare şi fântâni[112]. Florile de sânziene (*Galium uerum*), înzestrate cu puteri miraculoase, trebuie culese în noaptea de 24 iunie; din ele se fac cununi şi câteodată buchete în formă de cruce[113]. Într-un fel sau altul, Sânziana şi farmacopeea sa sunt asociate cu luna, influenţa lor se extinde, de fapt, şi asupra slavilor din Balcani[114]. Fără a construi prea multe ipoteze, este posibil să întrevedem care au fost stadiile acestei metamorfoze. În mediul mixt de pe ambele maluri ale Dunării, conflictul dintre păgâni şi creştini era destul de tensionat. Ţăranii care îl adorau pe Silvanus şi care au masacrat-o pe Valeria[115] trebuie să fi arătat într-adevăr ca nişte *dianatici* „posedaţi de Diana" (în română *zănateci*, „nebuni, fanatici")[116]. Doar ei credeau în sfinţenia zeiţei vânătorii. Atribuindu-i-se o identitate semi-creştină, semi-mitologică, a fost important, de asemenea, să i se acorde un loc mai mult sau mai puţin legal în calendar. În acel moment, s-a făcut confuzia cu sfântul Ioan. Fonetica a fost destul de complezentă şi a contribuit la aceasta. În consecinţă, antica Nemesis *potentissima* supravieţuieşte poate în descântecele româneşti actuale de tipul *zâne, zâne de câne*.

Nu lipsesc textele care descriu această transformare. Sf.

Ambrozie relatează următoarele fapte ale episcopului de Poetovio, din Panonia: *Vt asseritur, et brachiale, Gothica profanatus impietate, more indutus gentilium, ausus sit in conspectu exercitus prodire Romani: quod sine dubio non solum in sacerdote sacrilegium, sed etiam in quocumque christiano est; etenim abhorret a more Romano* (*Epistulae*, X, 9). Există cu siguranță în aceste anateme episcopale, atât oroarea cristatelică de „barbarizare" pe de o parte, cât și pe de alta, niște exagerări datorate unei tonalități înalte *ex ambono* în ambele. Însă contaminări ale cultului au existat cu adevărat, de exemplu ritul gotic al slujbei în zori, potrivit vechii tradiții germanice sau celebrarea sărbătorii sfântului Felix cu *peruigilia*[118] păgâne. Exemplele se pot înmulți cu ușurință în această trecere la creștinism, care este „adesea o simplă transpunere a păgânătății anterioare"[119].

V. Africa și Dacia

Înainte de a pune problema tracilor creștini (bessi) în cadrul complex al dezvoltării religioase în regiunea Dunării, trebuie clarificate contactele pe care aceștia le-au avut cu Africa și Orientul Mijlociu. Fiindcă poate exista mult scepticism în legătură cu mărturiile ce vor fi folosite privind neașteptata prezență a bessilor pe pământul sfânt.

Paralelismul dintre Africa și Dacia[120] este întâlnit în mai multe etape istorice. În primul rând, elenismul. Alexandru și succesori săi au reorganizat sub aceeași autoritate Scythia Minor, delta Nilului și Bactria. Sabazios, zeul traco-frigian care adoptase gestul viitoarei *benedictio Latina* era venerat de la Munții Carpați până în Cartagina. Recente săpături arheologice în Egipt au scos la iveală în Athribis aceleași tehnici edilitare ca în Istros; Miletul a servit drept intermediar[121]. Apoi a fost Bizanțul. Iustinian acel mare restaurator al imperiului, călăuzit de o viziune strategică impresionantă chiar în zilele noastre, și-a asigurat un punct de sprijin în Africa, în timp ce fortifica *limes-ul*[123] de la Dunăre. O a treia legătură este stabilită de invadatorii germanici. Într-o cavalcadă vertiginoasă, vandalii au părăsit Panonia pentru a se opri - după traversarea Europei - doar sub zidurile orașului Hippa, unde murea sfântul Augustin. El corespondase mult timp cu sfântul Ieronim și fusese inspiratorul doctrinei „călugărilor sciți" în Dobrogea[123]. Apoi, Islamul a influențat ambele regiuni

prin diverşi intermediari: prin turci, ţările române, prin arabi, Africa[124]. Şi în sfârşit, ultimul factor de legătură a fost latinitatea medievală, reprezentată de puterile maritime ale Veneţiei, Genovei şi statelor cruciate[125].

Să ne întoarcem acum la perioada latină. în anul 100 A. D., Traian a înfiinţat *Colonia Marciana Traiana Thamugadi*[126]. Cu un an înaintea primului război cu dacii (101-102), el organiza *limesurile* africane. De ce să ne mirăm atunci că împăratul şi-a imaginat soluţii similare pentru cele două mari probleme pe care le avea? „Dosarele" cu probleme dace şi africane trebuie să fi fost unul lângă celălalt pe masa lui de lucru. Iar principele a putut numi „specialişti", ca generalul Lusius Quietus - din Cernè, Sahara - mai întâi în Dacia, apoi în Orient în războiul împotriva parţilor[127]. Acesta nu este unicul exemplu. Marcus Valerius Maximianus, *Legatus Augusti Legionis XIII Geminae*, a venit din Siria la Poetovio, în Panonia[128]. Q. Tulius Maximus, originar din Libia, a devenit guvernatorul Traciei[129]. După elită, urmează legiunile, *Cohors II Flauia Numidarum Milliaria* este atestată în Dacia Inferioară de diplomele militare din 129 şi 140 A. D.[130]. *Cohors II Hispanorum scutata Cyrenaica equitata* apare între 103 şi 105 la Drobeta şi lucrează la construcţia podului peste Dunăre[131]. *Numerus Mauretanorum* a participat la cucerirea Daciei; un detaşament s-a remarcat la Pelendava[132]. *Numerus Surorum Saggittariorum* s-a stabilit în Dacia până la abandonarea acesteia în anul 271 A. D.[133].

Latinitatea dacă - datorită colonizării - a avut cu siguranţă o „culoare" africană şi orientală, nu i se poate defini „nuanţa" exactă, însă se poate spune că a fost o realitate[134].

Am văzut mai înainte că Traian a numit oraşul Thamugadi după sora sa, Marciana. Însă semnificativ a fost faptul că el nu a eliminat numele indigene. Se pot adăuga *Turris Tamalleni* şi *Ciuitas Nybgeniorum*, care reflectă aceeaşi procedură, şi anume, integrarea în latină a vocabulelor locale. Acelaşi principiu a fost urmat şi în Dacia: toponimia anterioară cuceririi a fost păstrată. Există aici un înţeles profund, demn de subliniat. Prin menţinerea vechii terminologii, Roma a arătat respect pentru particularităţile provinciilor, *matris non dominae ritu*, cum a spus Claudian.

Într-unul dintre ultimele sale studii, S. Lambrino a observat urme epigrafice ale *centuriatio* romane în Scythia Minor. Din motive bine întemeiate, el a comparat *limitatio* a lui *Civitas Ausdecensium* cu cea a Cartaginei: au reieşit aceleaşi distanţe de

2400 picioare[135]. Şi acum ajungem la problema economică. După cucerirea din anul 106 A. D. Traian a confiscat comorile regilor daci şi a preluat producţia minelor de aur din Transilvania; ceea ce a permis o redresare a bugetului imperial într-un moment de criză. Traficul comercial s-a dezvoltat rapid pentru a atinge apogeul în secolele al doilea şi al treilea. Prezenţa pe teritoriul Daciei a negustorilor din regiuni îndepărtate - Bitinia, Galatia, Siria - şi stabilirea comercianţilor daci în Salone, Nendium şi Mitilene arată o expansiune în toate direcţiile. Prin Dalmaţia, traficul a ajuns până în Africa. Importanţa economică a Daciei explică astfel dezvoltarea rapidă a reţelei de drumuri, un mijloc tipic de romanizare[136]. O inscripţie de la Simitthu ne informează că, pe drumul de la Cartagina la Hippo Regius, împăratul *pontem nouum a fundamentis opera militium suorum et pecunia sua prouinciae Africae fecit*[137]. Ne putem aminti, prin această legătură, o imagine de pe Columna lui Traian, confirmată de Dio Cassius (*Epitome*. XXI, 3), în care îi putem vedea pe membrii unei legiuni construind drumuri spre interiorul Daciei[138]. Din aceste drumuri, se ajungea la sate şi nu se poate omite menţionarea acestei unităţi arheologice şi socio-lingvistice reprezentată de *fossatum* -ul dac şi african[139]. Baradez explică astfel: „*fossatum-ul* (obstacol vertical, reţea de puncte de veghe şi fortificaţii) era imediat stabilit la marginea unei zone locuite"[140]. Aceasta este în acelaşi timp definiţia *sat*-ului daco-roman.

Istoria Bisericii ne poate furniza de asemenea, numeroase comparaţii. Voi aminti aici numai o ingenioasă demonstraţie a lui Carcopino. În Africa, la fel ca în Dacia, tăcerea izvoarelor istorice ridică problema continuităţii populaţiei romane. Ilustrul istoric judecă astfel:[141] Urmărind predica Sfântului Augustin, episcopii africani nu şi-au abandonat turmele în furtuna năvălirilor vandale. Oriunde păstorii au rămas la locurile lor, au dovedit că şi majoritatea populaţiei a făcut la fel. Să considerăm datele identice din Scythia Minor. Cum lista episcopilor de Tomis se poate urmări până în secolul al VI-lea[142], putem deduce să goţii, ca şi vandalii, n-au exterminat şi nici alungat populaţia romană. Hippo este oglinda Tomisului.

Cât despre domeniul artistic, voi menţiona numai un singur fapt. G. Charles-Picard compară metopele de pe *Tropaeum Traiani* cu basoreliefurile de pe Arcul lui Caracalla din Volubilis şi găseşte concordanţe plastice; ceea ce se poate explica prin faptul

că cioplitorii în piatră africani au lucrat la ridicarea monumentului pontic[143].

Să închidem acum cercul și să-l urmăm pe Traian în Orient, unde a fost însoțit de veteranii săi din Munții Carpați. Războiul împotriva parților a fost o repetiție a celui împotriva dacilor. În mintea principelui, viziunea strategică trebuie să fi fost clară. Încercarea de romanizare a văii Tigris apare ca o acțiune similară cuceririi bazinului carpatic[144].

Din unitățile din Orient nu au lipsit nici soldați de la Dunăre: *Cohors I Vlpia Dacorum* în Siria în 157 A. D. (CIL XVI 106), *uexillatio Dacorum Parthica* (CIL III 1193). Mai mult, ne putem aminti de mărturia din *Res Gestae diui Saporis*[145]. În 260 A.D., după dezastrul de la Odessa, Valerian a fost luat prizonier, împreună cu armata sa, de către împăratul Sāpūr. Printre cei 70.000 de oameni din armata sa se aflau soldați din Noricum, din Dacia (ἀπὸ Δακείας ἔθνους), din Panonia, din Misia, etc. (§§19–24). Ei toți au fost deportați în Persia, Partia, Susiana și Asôrestân (§§24–26, 34–36). Relatând aceleași evenimente, *Cronica Nestoriană* din Secert (secolul al XI-lea) explică anume că, drept rezultat al acestei deportări, *in regionem Persarum christiani numero increuerunt; monasteria et ecclesiae aedificatae sunt. Erant autem inter eos sacerdotes qui Antiochia captiui fuerant abducti*[146].

Contactele comerciale, culturale și, în special, militare dintre regiunea Dunării, Africa și Orientul Mijlociu au fost foarte obișnuite, cel puțin până la sfârșitul celui de al III-lea secol. Cele trei regiuni ale imperiului erau complementare.

VI. Bessii

Să încercăm acum să răspundem la întrebarea: au contribuit bessii la răspândirea credinței creștine în provinciile dunărene? Mărturiile care sprijină un răspuns afirmativ sunt cunoscute din scrierile lui W. Tomaschek și B. P. Hasdeu; sunt în număr de patru și atestă continuitatea limbi trace până în secolul al VI-lea[147]. În 570 A. D., Antoninus Placentius, urmându-și *itinerarium Hierosolymitanum*, a ajuns *in uallem inter Horeb et Sina ad cuius montis pedes est fons ubi Moyses adaquabat oues, quando uidit rubum ardentem. Qui fons est inclusus infra monasterium, in quo sunt tres abbates scientes linguas, id est Graecam, Latinam,*

Syram, Aegyptiacam et Bessam[148]. Sf. Theodorius[149], „după ce a parcurs mare parte din deșert, a ajuns în locul numit Cutila (Κουτιλᾶ) pe malurile lacului de asfalt" Marea Moartă. Și acolo sfântul a înființat o mănăstire cu patru biserici; în a doua dintre acestea, bessii spuneau rugăciuni în limba lor, adresate Stăpânului comun. (Ἐν τῷ δευτερῷ δὲ τὸ τῶν βεσσῶν γένος τῇ σφετερᾷ φωνῇ τῷ κοινῷ Δεσποτῇ τας Ἐυχας ἀπεδίδου). Este imposibil de precizat dacă *subiba Bessorum* menționată de Iohannes Moschus[150] poate fi identificat(ă) cu așezământul religios de la Cutila. În orice caz, caracterul trac al celui din urmă pare cert[151]. Aceeași imprecizie planează asupra personalității lui Ἀνδρέας ἐλεῷ σεῦ πρεσβύτερος καὶ ἡγούμενος μονης τῶν βεσσῶν, care a semnat verdictul Sinodului din Constantinopol (306 A. D.) împotriva lui Anthimius[152]. Din aceste patru mărturii rezultă că este probabilă persistența până în secolul al VI-lea a unui grup de bessi[153], care își foloseau limba în scopuri liturgice. Interpretarea că *bessa* ar fi lecțiunea eronată a cuvintelor „pers", „armean", „iberic" sau „slav" nu rezolvă problema, ci doar o pune în alt fel[154]. Pe de altă parte, dacă se ține seama de relațiile dintre Africa, Orientul Mijlociu și Dacia – descrise pe scurt mai înainte –, se realizează că prezența bessilor pe pământul sfânt nu este absurdă; mergând acolo, ei au urmat un vechi traseu. Împrejurările în care s-au stabilit sunt greu, dacă nu imposibil de clarificat. De asemenea, nu se poate spune nimic despre numărul lor. Antoninus Placentinus menționează doar trei călugări și chiar și aceștia erau *Scientes Linguas*, ceea ce poate însemna că nu erau neapărat bessi de origine. Simeon Metaphrastes vorbește despre τῶν βεσσῶν γένος, expresie ce nu e deloc mai clară. Însă din moment ce Andreas avea textul de πρεσβύτερος καὶ ἡγούμενος μονης τῶν βεσσῶν, aceasta presupune o mică comunitate monahală. Poate că avem aici de-a face cu câțiva veterani ai armatei bizantine care, potrivit tradiției romane, recrutau bărbați din regiunea Dunării[155]. Cu toate acestea, a admite convertirea câtorva bessi expatriați nu înseamnă că s-a dovedit creștinarea locurilor lor de origine.

Ajungem și la dovezile din secolele al III-lea și al IV-lea privind creștinismul de la Dunăre[156]. Însă cum aceleași lucruri sunt repetate fără multe diferențe, suntem obligați să ne întrebăm dacă nu avem cumva de a face cu un clișeu comun printre părinții bisericii. Zelul lor, o anumită lipsă de perspicacitate critică și, în special, neputința de a recunoaște realitățile geografice și

istorice ar fi putut contribui la această confuzie. Totuși, probabilitatea zvonurilor nu este neapărat o dovadă negativă: un *topos*, devenind tradiție, poate însă să mai reţină un element din adevărul original.

După comentarea unui pasaj din Tertullian (*Aduersus Iudeos*, 7), care confirma creștinarea sarmaților, dacilor și a sciților, Pârvan a concluzionat că această confirmare era contrazisă de unele informații prezentate de Origen[157]. D. M. Pippidi adoptă aceeași concluzie și, mai mult, respinge tradiția târzie înserată în Eusebius în legătură cu apostolatul Sf. Andrei în Sciția (*Historia ecclesiastica* III, 1). De asemenea, el prezintă mărturia negativă a lui Macarios Magnes (secolul al V-lea) privind creștinătatea[158] din nordul Dunării. În cele din urmă, el neagă teoria „apostolatului" lui Niceta din Remediana. Astfel, întregul eșafodaj de mărturii patristice se năruie. Însă două texte de mai târziu, legate de această problemă, trebuie, de asemenea, citate. Salvian scrie, în secolul al VI-lea: *Numquid Scytharum aut Gepidarum nomen inhumanissimi ritus in maledictum atque blasphemiam Domini Saluatoris inducunt?* [...] *Vbi est lex catholica quam credunt? Vbi sunt pietatis et castitatis praecepta quae discunt? Euangelia legunt, et impudici sunt; apostolos audiunt, et inebriantur; Christum sequuntur, et rapiunt; uitam improbam agunt, et probam legem habere se dicunt* (*De gubernatione*, IV, 17; P, L, LIII, col. 90). În 858, Papa Nicolae scrie împăratului Mihail: *Cum enim barbari omnes et Scythae, ut insensata animalia uiuant, Deum uerum nesciant, ligna autem et lapides adorent, in eo ipso quo uerum Deum colit lingua latina, quantum barbaram uel Scythicam linguam antecedat, agnoscitur (Mansi Epistulae*, XV, col. 19). Salvian ar fi ușor de contrazis prin activitatea erudită a lui Theotimus, episcopul Tomisului[159], prin martirologia bisericii scite[160], și prin discuțiile și întrebările „călugărilor sciți". Cât despre Papa Nicolae, ar fi putut el pur și simplu să ignore episcopii Tomisului? S-ar părea că, dincolo de metafore și exagerări venerarea „pădurilor și pietrelor" în secolul al XI-lea este foarte îndoielnică. Trebuie reținută afirmația lui Salvian potrivit căreia sciții *Euangelia legunt*.

În prezența atâtor contradicții, suntem înclinați să credem nu numai că „nu este vorba despre același popor"[161], ci și că mărturiile patristice nu pot fi citate în mod categoric. Și aceasta deoarece ele sunt greu încărcate de înfloriturile retorice și apologetice și de lipsa cunoștințelor geografice și istorice[162]. Ele

pot fi folosite de fapt, pro sau contra. Luând în considerare răspândirea inegală a creștinismului, părinții bisericii, de bună credință ca Tertullian, Origene, Macarios, Magnes, Salvian și Nicolae a fost generalizarea.

Sf. Ieronim[163] scrie: *deposuit pharetras Armenius, Huni discunt Psaeterium, Scythiae frigora feruent calore fidei* (*Epistulae*, CVII, 2). Pârvan a acordat credibilitate acestui pasaj[164]. Pippidi l-a respins[165]. Putem observa aici că Sf. Ieronim enumeră ca și cum s-ar fi uitat pe o hartă: începe cu Armenia și, mergând spre vest, continuă cu Bosforul[166] Cimmerian și se oprește în Sciția. În altă parte, el afirmă: *Bessorum feritas et pellitorum turba populorum* [...] *stridorem suum et dulce crucis fregerunt melos (Epistulae,* 60). Aceasta ridică problema incantațiilor sacre printre barbarii de la Dunăre[167]. Am putea fi tentați să considerăm aceste opinii drept reminiscențe ale fragmentului din *Faptele Apostolilor* (II, 11), pe care Tertullian îl omite, dar care trebuie să fi existat în memoriile altor apologeți. Totuși, cunoștințele noastre despre convertirea hunilor cis-caucazieni au avansat în mod cert: în special, episcopul Arran-ului a trimis acolo o misiune care a tradus Scripturile în limba lor[168]. Afirmația sfântului Jérôme, potrivit căreia *Huni discunt psalterium*, nu mai ține de domeniul metaforei. Se extinde atunci această confirmare și asupra altor termeni din propoziție? Ceea ce este adevărat pentru huni, este oare mai puțin adevărat pentru „sciți"?

Magnalia Dei, ἡ εὐχή τῷ κοινῷ Δεσποτῇ și *dulce crucis melos* au răsunat probabil din sec. III până în sec. VI – *corde Romano* cu siguranță și probabil și în alte limbi printre bessii din locul numit Cutila, printre hunii din Bosfor? și în rândul „sciților" de la Dunăre. Însă aceasta reprezintă o experință destul de limitată, ale cărei proporții nu trebuie exagerate. Prin urmare, trebuie să rămânem la părerile lui Pârvan, Zeiller și Pippidi, așteptând un document hotărâtor care să confirme ceea ce până acum este doar o ipoteză. Însă trebuie să ni se permită să examinăm posibilitatea unei contribuții la consolidarea creștinătății dunărene[169], alta decât cea greco-latină.

Această contribuție este deja evidentă când se cercetează problema bisericii gotice[170] care, înainte de Consiliul de la Nicea, acoperea întregul teritoriu dintre Noricum și Bosforul Cimerian[171]. Multe întrebări rămân așa cum le-a pus Zeiller acum mai bine de patruzeci de ani. A predicat într-adevăr sfântul Ioan Crisostomul printre νομάζοντες οἱ Γότθοι în limba lor (*Epistulae*. xiv: P. G.

III, col. 618)?[172] Luând în considerare „apostolatul" lui Theotimus printre goți, este falsă presupunerea că aceștia depindeau de eparhia Tomisului?[173] În sfârșit, considerând activitatea dinamică exercitată prin traducerea scrierilor religioase – care probabil au cauzat o adevărată „mișcare a studiilor biblice" conducând la o influență a *Bibliei* gotice asupra versiunilor[174] latine occidentale – putem renunța la ideea că popoarele de la Dunăre au profitat de această activitate într-o măsură mai mare chiar decât cele din vest? În orice caz, Zeiller a admis că „tocmai ortodoxismul lor [și anume, cel al goților] a înlesnit fuziunea lor cu restul populației"[175]. Iorga a mers și mai departe. După ce a afirmat că arianismul a ajutat „la crearea unei vieți latine, deoarece era și o credință populară a acestor locuri"[176], el nu a ezitat să sugereze că atitudinea călugărilor sciți ar „părea că indică lupta unui element monastic cu caracter indigen împotriva episcopului de Tomis, care avea caracter grecesc"[177]. Aceasta este poate mai mult decât o strălucită supoziție. Vechea individualitate danubiană nu se sfârșise. Ea a mers de la mențiunea epigrafică ce dezvăluie multe *natione Thrax, domus Dacia*, până la proclamațiile arogante ale lui Iulian[178] și Iustinian[179]. În interiorul bisericii, exprimarea unor sentimente atât de „naționaliste" a avut accente mai blânde. Când Ulfilas a devenit apărător, înaintea lui Theodosius, al lui Palladius din Ratiaria și Secundinus din Singidunum, care fuseseră destituiți de Sinodul din Aquilea în 381, i-a apărat el numai ca frați întru Iisus Christos sau și drept „compatrioți"? a fost doar întâmplarea care l-a făcut pe Selena – un μιξοβάρβαρος, fiu al unui got și al unei frigiene – urmaș al lui Ulfilas? Sau a existat o ușoară urmă de nepotism, comparabilă cu cea a lui Galerius, care l-a pus pe Maximinus Daia înaintea lui Constantin, cu grosolana justificare de *meus affinis*, (Lactantius. *De mortibus persecutorum*, XVIII, 14)? Cât despre Ulfilas, acest nepot al unor prizonieri capadocieni, a fost el însuși un adevărat „produs de sinteză" al regiunii danubiene. Un bun exemplu pentru aceasta este faptul că vorbea trei limbi: gotică, latină și greacă. Iar atunci când, la moartea sa, i s-au făcut funeralii solemne la Constantinopol, această „biserică de sinteză" a fost și ea onorată.

Astfel, rămânem cu impresia că atmosfera a fost favorabilă unei strânse colaborări pe malurile Dunării. Această biserică non-elenă și non-latină a funcționat probabil cu „foarte puțină «teologie» sau chiar fără o ierarhie adevărată"[180].

*

În concluzie, oferim câteva puncte de vedere provizorii. Răspândirea creştinismului în regiunea Dunării, în limbajul indigenilor insuficient romanizaţi apare ca o posibilitate. Nu se poate aduce o dovadă decisivă în legătură cu folosirea limbii trace sau a unui dialect al său ca limbă de cult. Se poate presupune, cel puţin, că nişte rugăciuni au fost traduse şi rostite într-unul din dialectele regiuni. Atmosfera multilingvă de pe malurile Dunării a fost îndeosebi favorabilă unui sincretism religios ale cărui iţe nu sunt uşor de descurcat. Numele etnic al dacilor, cultul lui Sabazios şi al Dianei, practicile ascete ale *pleistoi*-ilor sunt exemple elocvente.

Un lucru este sigur acum: creştinismul danubian a fost alimentat şi din alte surse decât centrele misionare greceşti şi latine. Dacii, bessii, goţii, hunii – influenţaţi diferit de învăţăturile lui Christos – au contribuit la ridicarea unui edificiu complex şi puternic. A încerca să definim cu precizie rolul fiecăruia din aceste popoare ar fi pe moment o sarcină dificilă. Aceste origini multiple fac, de fapt, din creştinismul de la Dunăre o realitate vie, afundată în istorie, mit şi folclor. Nu există un „botez al lui Clovis" la Dunăre deoarece nu există o dată a convertirii progresive făcute de-a lungul câtorva secole. Pentru a caracteriza corect această situaţie, este îndeajuns să redăm aici reflecţiile lui Jérôme Carcopino asupra istoriei bisericii africane: „Forţe religioase au venit din toate direcţiile pentru a contribui la triumful noii credinţe: ele au colaborat atât de strâns, indiferent de punctul de la care au plecat, încât uneori este dificil de recunoscut adevăratele lor origini"[181].

NOTE

(Textul, reprodus din *History, of Religions*, Vol. 7, nr. 3, February 1968, p. 209–243 (University of Chicago), a fost tradus în limba română de Roxana Târnescu şi Mihai Popescu).

1. *Contribuţii epigrafice la istoria creştinismuului daco-roman* (Bucureşti, 1911). Cf. I. Barnea, *Vasile Pârvan şi problema creştinismului în Dacia Traiană*, *Studii teologice*, X (1958), 93–105.

2. Pârvan, *op. cit.*, Bibliography, p. 85, n. 386. Singura lucrare ce merită menționată este L. Șăineanu, *Încercarea asupra onomasiologiei limbii române* (București, 1887), Terminologie creștină, p. 25–64.
3. Lucrarea fundamentală a lui J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain* (Paris, 1918), se ocupă în principal de Panonia și Noricum; rareori ia în considerație regiunea de la nord de Dunăre (a se vedea p. 41).
4. V. Pârvan, *Memoriale* (București, 1923), p. 73.
5. Cu regretatul N. I. Herescu, plănuisem să publicăm o lucrare despre „Originile creștinismului în Dacia" (a se vedea *Acta philologica*, III [1964], 433–35).
6. K. Horedt, „Eine lateinische Inschtift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen", *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, IV (1941–42, 10–16; cf., de asemenea, C. Daicoviciu, *La Transilvania nell'antichità* (București, 1943); *idem*, „Au sujet des monuments chrétiens de la Dacie Trajane", *Mélanges J. Marouzeau* (Paris, 1948), pp. 119–24; B. Mitrea, „O gemă creștină din Turda", *Revista istorică română*, XVI (1946), 51–52; *idem*, „Une lampe chrétienne découverte en Transylvanie", *Dacia*, IX–X (1941–44), 507–11; M. Macrea, „A propos de quelques découvertes chrétiennes en Dacia", *Dacia*, XI–XII (1945–47), 281–302; I. Barnea, „Roman-Byzantine Basiliacae Discovered in Dobrogea between 1948–1958", *Dacia*, n. s., II (1958), 331–49; N. Gostar, „O gemă gnostică în Muzeul istoric din Cluj", *Activitatea muzeelor, Sfatul popular regiunea Cluj Secția Cultură* (1956), pp. 135–38; note of Gr. Florescu, *Studii și cercetări de istorie veche*, X, (1959), 203; L. Țeposu-David, „Un nou abraxos de la Porolissum", *Studii și cercetări de istorie veche*, X (1959), 463–67.
7. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale* (București, 1937), II, 109–18; T. Fotitch, „The Development of Religious Terminology in Rumanian", *Acta philologica*, III (1964) 137–46; I. Popinceanu, *Religion, Glaube und Abergkaube in der rumänischen Sprache* (Nürnberg, 1964).
8. R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja* (București, 1938), pp. 287–92, 307–14, 321–57, și urm. pl. XLIV;

N. Iorga, *op. cit.*, II, 118–30; D. Tudor, *Oltenia romană* (Bucureşti, 1958), Bibliography, p. 376.

9. C. Auner, in F. Cabrol, *Dictionnaire d'archéologie chrétienne*, s. v. *Dobrogea*, IV, 1, cols. 1231–60; V. Pârvan, „Nuove considerazioni sul vescovato della Scizia Minore", *Rendiconti Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, II (1923–24), 117–35.

Despre situaţia problemei, a se vedea D. M. Pippidi, „În jurul izvoarelor literare ale creştinismului daco-roman", *Contribuţii la istoria veche a României* (Bucureşti, 1958), pp. 234–47; *Niceta din Remesiana şi originile creştinismului daco-roman*, , pp. 248–64; I. Barnea, *Nouvelles considérations sur les basiliques chrétiennes de la Dobrougea*, *Dacia*, XI–XII (1945–47), 221–41; Gh. Ştefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia–Bisericuţa*, pp. 303–07; I. Barnea, *Creştinismul în Scythia Minor după inscripţii*, *Studii teologice*, I–II (1954), 64–112; *idem*, *Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure*, *Dacia*, n. s., I (1957), 265–88.

Cf., de asemenea, A. L. Tăutu, *Ritul Sfântului Niceta Episcop al Remesianei*, *Bună Vestire*, III, No. 1 (1964), 18; *idem*, *Griechische Klöster im mittelalterlichen Ungarn*, *Acta historica*, IV (1965), 41–66.

10. *Contribuţii epigrafice*, p. 74. Aceeaşi poziţie a fost adoptată de Zeiller, *op. cit.*, p. 407.

11. Materialul folosit aici, în întregime reformulat şi adus la zi, se bazează pe studiile mele: *Du nom egnique des Daces*, *Revue internationale d'onomastique*, XIII (1961), 27–32; *Aux origines du cristianisme daco–scythique*, în F. Altheim, *Geschichte der Hunner* (Berlin, 1962), 146–65; *Sabazios et la benedictio latina*, în *Oikoumene* (Catania, 1964), pp. 181–91; *Les Pleistoi: des Carpathes à Qoumrân*, *Acta philosophica et theologica*, II (1964), 181–89; *Les Pleistoi daces–moines anbstinents? Orpheus*, XI (1964), 141–47; *Latinité d'Afrique et de Dacie* (comunicare prezentată la al 11–lea Congres Internaţional de lingvistică şi filologie romanică, Madrid, 1–9 septembrie 1965).

12. E. Lozovan, *Le 'village' dans la toponymie et l'histoire roumaines*, *Zeitschrift für romanische Philologie*, LXXIII (1957), 124–25.

13. Eliade, *Les Dacos et les loups*, *Numen*, VI (1959), 15-31.
14. În sfârșit, cf. Otto Haas, *Die phrygischen Sprachdenkmäler*, *Linguistique balkanique*, X (Sofia, 1966), 10.
15. Aceștia s-au alăturat armatei lui Alexandru cel Mare din Asia: „Dahae Sogdianique inter nos militant", *Quintus-Curtius* IX, 2.
16. J. Pokory, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, s. v, M. Vasmer, *Russinsches etymologisches Wörterbuch*, I, 326, davit' „drüken".
17. V. Gerogiev, *Trakijskijat ezik* (Sofia, 1957), inaccesibilă mie. Despre aceasta, a se vedea W. Truszkowski, *Onomastika*, XI (Kraków, 1966), 391.
18. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor* 2d ed.; (București, 1967), pp. 100-101. Despre o comunicare nepublicată a lui N. Iorga, a se vedea *Studii clasice*, VII (1965), 363. De asemenea, D. Deccev, *Charakteristik der thrakischen Sprache*; *Linguistique balkanique*", II (1960), 173, n. 1.

    Nu există nici un motiv să reținem ipoteza lui C. Daicoviciu: „se pare că numele *dac* vine din cuvântul **daca*, ce înseamnă, în limba geto-dacă, «cuțit», pumnal și care era arma caracteristică a acestei populații", (*Istoria României* [București, 1960], I, 258). Această etimologie fără nici o bază documentară, pornește de la o supoziție a lui W. Meyer-Lüke (*Romanisches etymologisches Wörterbuch*, no. 2456), care și-a imaginat un „dakisches Messer" și chiar o formă bizară, incorectă gramatical și fără asterisk: *daca ensis* în loc de *dacicus ensis!*.
19. Cf. studiul meu revăzut *Orașe, câmpii și drumuri în România Orietală* în F. Altheim, *Geschicthte der Hunner* (Berlin, 1962), V, 327-62, reluat în acest volum: Capitolul, p.
20. Cf. studiul meu *Réalités pontiques et nécessités littéraires chez Ovide*, *Atti del convegno internazionale ovidiano*, II, (Roma, 1959), 355-70.
21. Cf. Tacitus, *Germania,* 46; Prudentius, *Contra Symmachum* II, 816-17.
22. Cf. Strabo, VII, 5, 1, 12. Ammianus Marcellinus XVII, 12, 1, 1.
23. V. Pârvan, *Getica, o protoistorie a Daciei* (București,

1926), pp. 2–40; și în special *Dacia. An Outline of the Early Civilizations of the Carpatho–Danubian Countries* (Cambridge, 1928), pp. 35–73, traducere românească de R. Vulpe: *Dacia* (București, 1958), pp. 159–62.

24. G. Radet, *Alexandre le grand* (Paris, 1931), p. 213.
25. Cf. cu localitatea dunăreană Λυκόστωμα, tradusă Vâlcov.
26. G. Vernadsky, *The Origins of Russia* (Oxford, 1959), p. 9.
27. În acest sens, a se vedea S. Szyszman, *Revue de l'histoire des religions*, CLXI (January, 1962), 82: „Această unitate culturală a stepei eurasice include și Asia Minor. Vernadsky dă ca exemplu zeul traco–frigian Sabazios (Sabadios), al cărui cult, provenind dintr–un mediu slavo–frigian, era întâlnit, de asemenea, în Caucaz și în Crimeea. Am putea fi chiar tentați să cercetăm dacă acest zeu a lăsat vreo urmă în vechiul nume al Kievului, *Sambat* pentru care nu s–a găsit nici o etimologie satisfăcătoare."

    Numele Kievului, Σαμβατας (Constantinus Porphyrogenetus, *De administrando imperio*[9]) a fost explicat cel mai satisfăcător de Wilhelm Thomsen. Este cuvântul scandinav Sandbakki („banc de nisip"), aproape normal într–o regiune în care toponimele de origine varegă sunt numeroase (cf. V. Thomsen, Samlede Afhandlinger [Koobenhavn, 1919], I, 313–25; cf., de asemenea, studiul meu *De la Marea Baltică la Marea Neagră*, în: F. Altheim und R. Stiehi, *Die Arabeur in der alten welt* [Berlin, 1965], II, 524–54, reluat în acest volum: Capitolul (cf. I. I. Russu, *Elemente traco–getice în Scythia și Bosphorul cimmerian*, *Studii și cercetări de istorie veche*, IX [1958], 303–31).
28. A. Vaillant, „Dionysos–Bacchus, Eleutheros, Liber Sabadios ou Sabazios, le Dieu de la Liberté et de l'Immortalité", *Nouvelle Clio*, VII–IX, (1955), 486.
29. G. Bonfante, *Sabadios – svoboda le libérateur*, *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientale et slave* (Bruxelles, New York, 1939–44), VII, 41–46.
30. F. Altheim, *Terra mater. Untersuchungen zur altitalischen Religionsgeschichte* (Giessen, 1931), p. 17 ff.
31. A. Vaillant, *op. cit.*, pp. 485–86.
32. Ar trebui adăugat aici „în antichitate", deoarece după invadarea Peninsulei Balcanice, în secolele al VI–lea și

al VII-lea, contactele slavo-trace au fost posibile. Toponimia confirmă acest lucru (a se vedea studiul meu „Onomastique roumaine et balkanique", *Revue internationale d'onomastique*, XVII [1965], 225-36).

33. M. Vasmer, *op. cit.*, II, 596, s. v. *svoboda*, propune un indo-european *svobha și un termen derivat de tipul *jagoda*. Este mai complicat decât o trecere directă germ. **swa-badi* din slav. *svobodii*. Să notăm în comparație cu lat. *Suebi*.
34. Ch. Picard. *Sabazios, dieu thraco-phrygien: expansion et aspects nouveaux de son culte*, *Revue archéologique*, II (1961), 129-76. See now also, A. Garcia y Bellido, *Les religions orientales dans l'Espagne romaine* (Leiden, 1967), sec. 8, *Sabazios*.
35. *Comptes-rendu de l'Academie des inscriptions* (1960), p. 387.
36. *Corpus Inscriptionum Semiticarum*. No. 531.
37. Ch. Picard, *Erasmus*, XIV (1961), 554.
38. E. Laroche, „Hittite arawa; - libre", în *Hommages à Georges Dumézil* (Bruxelles, 1960), pp. 124-29.
39. H. Frish, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, s. v. ἐλευθερος; A. Ernout and A. Meillet, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, s. v. *liber, Liber, liberi*; A. Walde and J. B. Hofmann, *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, s. v. *liber, Liber*.
40. E. Forcellini, *Lexicon totius latinitatis*, s. v. *libertas*.
41. G. Devoto, *Scritti minori* (Firenze, 1958), pp. 82, n. 1, and pp. 91-92; *idem, Origine indeuropee* (Firenze, 1962), p. 318.
42. F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain* (Paris, 1909), pp. 73-75.
43. *Ibid.*, pp. 96-98.
44. L. Goppelt, *Christentum und Judentum im ersten und zweiten Jahrhundert* (Gütersloh, 1954), pp. 245-51. Cf. de asemenea, J. Daniélou, *Théologie du judéo-christianisme* (Paris, 1958); *idem, Les symboles chrétiens primitifs* (Paris, 1961).
45. Ch. Picard, *op. cit.*, nota 34 mai sus; M. Macrea, *Le culte de Sabazios en Dacie*, *Dacia*, n. s., III (1959), 325-39; C. Poghirc, *Studii clasice*, VII, (1965), 488.
46. J. Gagé, „Du culte thrace de Pleistoros à la secte dace des 'Pleistoï'. A propos d'une dédicace épigraphique à

Diana Plestrensis", *Noul album Macedo-român* (Freiburg i. Br., 1959), I, 15-26.

47. H. Kruse, *Noch einmal zur Josephus-Stelle Antiq.* 18, 1, 5, *Vetus Testamentum*, IX (1959), 31-39.
48. A. Dupont-Sommer, *Les écrits esséniens découverts près de la Mer Morte* (Paris, 1959), p. 47. Cf. articolul anterior, *On a Passage Relating to the Essenes (Antiq.* XVIII, 22), *Journal of Semitic Studies*, I (1956), 361-66.
49. H. Kruse, *op. cit.*, p. 39.
50. Louis H. Feldman („Loeb Classics", Vol, IX, 1965) traduc: „Felul lor de viaţă nu se deosebeşte de cel al aşa-numiţilor Ctistae[a], dintre daci, şi seamănă cât se poate de bine". În nota [a], p. 20-21, editorul adoptă forma „Ortelius brilliant emendation", după ce a respins lecţiunea lui A. Dupont-Sommer.
51. Gagé continuă: „Ar mai rămâne de altfel de ştiut, de raţionat cu rigoare - dacă acel κτίσταις din Poseidonios şi Strabon, era deja în gândirea celor doi autori traducerea semantică exactă în greceşte a unui termen trac ce desemna" fondatorii „sau doar o aproximare ce acoperea poate un cuvânt indigen".
Să reexaminăm textul lui Strabon (VII, 3, 3): εἶναι δὲ τινας τῶν Θρακῶν, οἱ χωρις γυναικος ζῶσιν, ους κτιστας καλεῖσθαι (Printre traci sunt unii care trăiesc fără neveste şi care sunt numiţi „*ktistas*"). Aici avem un motiv de comentat. Ar fi ciudat să-i numeşti „fondatori, întemeietori", pe aceia care nu au întemeiat nimic, nici măcar o familie. Dar sensul e clar: substantivul este legat de practicarea celibatului. Iată de ce supoziţia lui D. Deccev pare corectă. Cuvântul derivă din indo-europeanul *sqei-d („trennen, scheiden") cf. Gr. σχίζω σχιστας, de unde trac *σκίσται („separat, izolat, celibatar") (D. Deccev, *op. cit.*, p. 169). În concluzie, κτίσται constituie, în mod cert, paranomasia lui *σκίσται. Pe de altă parte, mai ar trebui să respingem o confuzie care acum este deja „clasică". Flavius Iosephus vorbeşte despre daci, în timp ce Strabon se referă la traci. Pârvan, care adoptase interpretarea lui Scalinger (*Getica*, p. 162), afirma chiar că „numele lor, printre geţii de pe malul drept al Dunării, era κτίσται, iar printre cei de pe malul stâng şi printre daci era πολισταί". Era necesar să se revină la sursă pentru a descoperi că această interpretare - adoptată şi de Tomaschek şi Kazarow - era nefondată.

52. B. Niese nu avea nici o îndoială în această privinţă, pentru că la indice el face următoarea referinţă: „Δακοί natio cum Essenis comparata".
53. H. Kruse, *op. cit.*, p. 31.
54. Cf. L. Koehler, *Lexicon in ueteris testamenti libros* (Leiden, 1948), col. 867, şi referinţele din *Facerea* 21: 34; *Exodul* 23: 2; *Deoteronomul* 31: 17.
55. A. Dupont-Sommer, *op. cit.*, pp. 362–63.
56. A. Dupont-Sommer afirmă (*op. cit.*, p. 365) că esenienii erau „complet diferiţi" de saducei.
57. Să mai observă, că articolul lui Dupont-Sommer despre caracterul esenienilor din comunitatea Qumrân a fost scris în toiul controversei şi cu intenţia de a aduce un argument în favoarea acestei identităţi.
58. W. Bauer, *Realencyclopädie*, Supplimentum IV, col. 428, II, 52 ff.
59. Cf. Holscher, *Realencyclopädie*, s. v. *Josephus*, cols. 1964–66.
60. Diogenes Laërtius, *Proemium* 9, citează acelaşi fragment din Clearchus, cu diferenţa că el îi consideră pe evrei, ca şi pe gimnosofişti, ca fiind descendenţi ai magilor.
61. Cf. Wecker, *Realencyclopädie*, s. v. *India*, cols. 1323–66. Wecker se referă la o posibilă influenţă hindusă asupra şcolii filozofice a lui Pythagora. Privind critica informaţiei date de Megasthenes asupra preoţilor hinduşi, Stein, *Realencyclopädie*, s. v. *Megasthenes* în special cols. 312–13.
62. J. Carmignac, *Vetus Testamentum*, VII (1957), 318.
63. Kruse, *op. cit.*, p. 31.
64. Dupont-Sommer, *op. cit.*, p. 362. Există migraţii mult mai surprinzătoare decât aceasta. A se vedea destinul lui Sabazios mai sus. (Partea a II-a).
65. Dar nu fără a observa, mai întâi, viciul acestui raţionament ocolit; i se reproşează lui Flavius Iosephus compararea esenienilor cu dacii; această paralelă este considerată absurdă, din moment ce aceste două grupuri erau probabil diferite – deoarece se susţine că nu erau similare!
66. Cf. Hölscher, *Realencyclopädie*, s. v. *Josephus*, cols. 1966–68.
67. El călătorise pe Marea Neagră (Portul Euxin) (*Antiquitates Iudaicae*, XVI, 16–26), şi ştia despre ce vorbeşte.
68. Cam în aceeaşi perioadă, în anul 95 A. D., Dio

Chrysostomus a efectuat călătoria sa la Olbia şi a pătruns în interiorul ţării interesându-se de geţi.

69. Deja, în *Bellum Iudaicum*, II, 369, Flavius Iosephus relatase, prin cuvintele lui Agrippa, că ilirii, vecinii tracilor, erau ţinuţi sub control de legiunile „cu care [aceştia din urmă] s-au aliat pentru a respinge incursiunile dacilor". Cel mai probabil este vorba aici de invaziile din anii 67–69 A. D. (cf. Tacitus, *Historiae* III, 46; C. Patsch, *Der Kampf um den Donauraum unter Domitian and Trajan* [Wien, 1937]).
70. Kruse, *op. cit.*, p. 39, presupune că, sub presiunea evenimentelor din 101–106 A. D., care i-au adus pe daci în prim-plan, un copist ar fi scris Δακῶν în loc de Σακων. Nu era necesar să se aştepte atât de mult timp, din moment ce „problema dacă" era sub observaţie încă din timpul domniei lui Caesar (cf. J. Carcopino, *Profils de Conquérants* [Paris, 1961], p. 305).
71. Herodotus, *Historiae* IX, 119. Cf. de asemenea Demosthenes, XXXVII, 4. În această privinţă, a se vedea D. Deccev, *Die thrakischen Sprachreste* (Wien, 1957), p. 372.
72. *Année épigraphique* No. 35, (1954).
73. Iordanes, *Getica*, v. 40.
74. Într-o scrisoare datată 18 iulie 1962, trimisă din Berlin.
75. *Zur Geographie Nordest-Bulgariens in der Spätantike und im Mittelalter*, *Linguistique balkanique*, IV, (1962), 68, 72–73.
76. Exemple în alte ţări slave: Pskov < rusa veche Pl'skovu, Pleskau, Pszczyna < Pl'scina etc.
77. V. Velkov propune pentru *Sexaginta Prista* sensul mai puţin probabil de „şaizeci de nave" (cf. V. Velkov, „Iz istorii nizznedunajskogo limesa v konce I v. n. e.", *Vestinik drevnej istorij*, II [1961], 74–75.
78. C f. B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, cols. 2556–62.
79. *Naturalis historia*, v. 15. Cf. L. Hermann, *Pline l'Ancien a-t-il inventé les Esséniens célibataires? Revue belge de philologie et d'histoire*, XLI (1963), 80–91.
80. Iulius Solinus, *Collectanea rerum memorabilium* XXV, 9–12.
81. Strabo, *Geographia*, VII, 296.
82. J. Hubaux and M. Leroy, *Le Mythe du phénix* (Liege, 1939), p. 111.

83. Ele sunt frecvent asociate în biserica primitivă. Referitor la „creanga de palmier și la coroană" și baza lor iudaică, a se vedea J. Daniélou, *Les simboles* chrétiens primitifs (Paris, 1961), pp 9 ff.
84. F. B. Florescu, *Monumentul de la Adamklissi, Tropaeum Traiani* (București, 1959), figs. 182–83, 185–207, pp. 361 ff.
85. Pokorny *op. cit.*, pp. 837–38.
86. Fonetica nu prezintă nici o dificultate; cf. Deccev, „charakteristik der trakischen Sprache", p. 166.
87. Referitor la *pilos*, cf. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* (Berlin, 1959), I, 325–29.
88. Dio Cassius, *Epitome*, XVII, 9.
89. S. Ferri, *La „paronomisia" dal punto di vista etnografico ed archeologico* (VII e Congrés international des sciences onomastiques [Firenze–Pisa, 1961]).
90. Numele trac al lui Ulisses, *Utis*, a fost interpretat ca însemnând „nimeni" (οὔτις) într-un joc de cuvinte la fel de discutabil pe cât era de celebru (*Odysseea*, IX, 195).
91. Hasdeu (*op. cit.*, col. 2590) presupune că numele împăratului roman de origine dacă, Galerius, era derivat din *galerus*, un sinonim al lui *pilos*; cf. Servius, *Scholia in Vergilium*: *galerus est genus pilei*.
92. Pârvan, *Contribuții epigrafice*, pp. 120–23; *idem, Getica*, pp. 163–63, În această chestiune, a se vedea C. Daicoviciu, *La Transilvania*, p. 134.
93. V. Velkov, *Nouvelles inscriptions latines de Montana* (*Moesia Inferior*), *Archelogia*, VII (1955), 91–101. Dedicația către *Diana Regina* făcută de un *uexillarius equitum legionis I Italicae*.
94. D. Detschew, *Der Artemiskult im Gebiet des mittleren Strymon*, *Serta Kazarowiana* (Sofia, 1955), Ii, 95–109; pentru un rezumat, a se vedea V. Popovici și Ch. Picard, *Revue archéologique*, II (1958), 124–25. Cf. de asemenea, K. Kerényi, *Die Göttin Diana im nördlichen Pannonien*, *Pannonia*, IV (1939), 203–21; H. Petricovitz, *Zur Religiondgechichte der Adrialänder im Altertum* (teză nepublicată, Wien, 1933). În acest sens a se vedea G. Stadtmüller, *Historia*, III, 247, n. 5; H. Kenner, *Die Gotterwelt der Austria Romana*, *Jahreshefte des Östereichischen Archeologischen Institut Wien*, XLII

(1958) în special 68–70 despre *Diana–Nemesis*; A. Alföldi, *Diana Nemorensis*, *American Journal of Archeology*, LXIV (1960), 137–44; A. Mayer, „Die illyrische Götter Vidasus und Thana", *Glotta*, XXXI (1948–51), 235–43.

95. M. Rebuffat, *Le culte de Diane dans l'armée [romaine]* (Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris), *Annuaire* (1956–57), p. 29.
96. B. Latyssev, *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*, III, 344, 421.
97. Era o lună numită Ἀρτεμισιῶν; cf. D. M. Pippidi, *Contribuţii istorice*, pp. 119–20.
98. Ea era născută în regiunea carpatică: *Transdanubiana infestantibus Carpis in Daciam nouam transiecto amne confugerat (De mortibus persecutorum*, IX, 2).
99. J. Moreau, Comentariu la *De mortibus persecutorum* (Paris, 1954), II, 267–68.
100. Aceste ceremonii au avut loc la Roma înaintea Edictului de la Nicomedia, din anul 311 A. D. „Bigotismul" femeilor trace este confirmat de Menandru (în Strabon); această informaţie a fost respinsă fără argumentaţie de către Pârvan (*Getica*, p. 158).
101. Despre Solvanus în Dacia, a se vedea, *Dacia. An Outline of the Early Civilization of the Carpatho–Danubian Countries*, p. 187, traducere românească de R. Vulpe, *op. cit.*, (n. 23 mai sus), p. 146; S. Skivgaard Jense, *Silvanus and His Cult*, *Analecta Romana Instituti Danici*, II (1962), 11–42; A. Bodor, *Der Liber–und Libera–Kult. Ein Beitrag zur Fortdauer der Bodenständigen Bevölkerung im Römerzeitlichen Dazien*, *Dacia*, n. s. VII (1963), 211. 39. Autorul consideră cuplul *Liber–Libera* ca fiind „fără îndoială" de origine dacă; el ne trimite la Suidas, s. v. Ζάλμοξις, care menţionează o zeiţă cu acelaşi nume.
102. Pârvan, *Dacia* (English ed.), pp. 146–47.
103. J. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine* (Paris, 1957) pp. 39–40.
104. R. Grousset, *L'Empire du Levant* (Paris, 1949), p. 34.
105. E. Cabeh, *Kult und Fortleben der Göttin Diana auf den Balkan*, *Leipziger Vierteljahreshefte für Süd–Ost Europa*, V (1941), Cf. M. Delcourt, *Le complexe de Diane dans l'hagiographie chrétienne*, *Revue de l'histoire des*

religions, CLIII (1958), 1–33, cu rezervele lui V. Laurent, *Byzantinische Zeitschrift*, LI (1958), 452.

106. T. Capidan, *Toponymie macédo-roumaine*, *Langue et littérature*, III (1946), 71. Nu oricine acceptă în mod obligatoriu o continuitate toponimică din antichitate până astăzi. Aceste nume de locuri poate că reflectă doar apelativul modern de *zână*. Pentru Bendis cf. Dendipera.
107. Identificată prin *Photike*. Cf. G. Stadtmüller, *op. cit.*, pp. 247–48; de asemenea, rezumatul său la lucrarea lui C. Gerojannis, *Die Station* ad Dianam *in Epirus*, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegovina*, VIII (1902), 204–7. Cf., de asemenea, *Zana* (*Diana Veteranorum*) în Africa și *statio ad Dianam*, lângă golful Azaba, punct vamal sirian la Marea Roșie.
108. W. Meyer-Lübke, *op. cit.*, No. 2624. A. Rosetti, *Mélanges de linguistique et de philologie* (Kobenhavn and București, 1947), pp. 352–354. Etimologia corectă a fost dată încă din secolul al XVIII-lea de către Dimitrie Cantemir: „***Dzina***, *quam uocem a Dianae denominatione deductam suspicaris. Raro tamen singulari numero eam celebrant, sed plerumque plurali* ***Dzinele*** *ututur, feruntque uirgines esse formosissimae et uenustatis largitrices*“ (*Descriptio Moldaviae* [Academia Română, București, 1872], I, 141).
109. *Corpus inscriptionum latinarum*, III, 1418, H. Daicoviciu, *Diana de la Sarmizegetusa* (*Ulpia Traiana*), în *Omagiu lui C. Daicoviciu* (București, 1960), pp. 131–39.
110. *Sânziana < San (cta) Diana nu ridică nici o dificultate fonetică. Unii eruditi adoptă totuși etimologia Sanctus Iohannes* (cf. Sevr Pop, *Le più importanti feste presso i Romeni*, *Revue des études indo-européennes*, I [1938], 495–96). Este o imposibilitate fonetică și istorico-religioasă. Pârvan o observase deja (*Contribuții epigrafice*, n. 564). Identificarea cu Sfântul Ion este mai târzie. De asemenea, cf. C. Tagliavini, *Divagazioni semantiche romene*, *Archivum romanicum*, XII (1928), 180–83; O. Densusianu, *Cu privire la Sânziene. Grai și suflet*, III (1928), 433–34.
111. *Stăpânele vântului*, cf. T. Pamfile, *Sărbătorile de vară la români. Studiu etnografic* (București, 1910), p. 23; C. Rădulescu-Codin și D. Mihalache, *Sărbătorile poporului român* (București, 1909), pp. 73–74; L.

Șăineanu, *Les fées méchantes d'après les croyances du peuple roumain*, *Mélusine*, X (1910), 218–26, 243–54.

112. Pamfile, *op. cit.*, pp. 26–34.
113. *Ibid.*, pp. 80–95.
114. G. Ivănescu, *Les plus anciennes influences de la romanité balkanique sur les Slaves*: *Luna* 'lune, *'lunatik* 'somnambule, *'Romanoslavica*, I (1958), 44–51.
115. J. Zeiller, *Paganus. Étude de terminologie chrétienne* (Freiburg, Paris, 1917) p. 49; *Patrologia latina*, XVIII. 742.
116. Pârvan, *Contribuții epigrafice*, p. 120.
117. Zeiller, *Origines chrétiennes*, pp. 514–16.
118. St. Paulinus Nolanus *Carmina*, XXVII, 560–70; *Patrologia latina*, XI, col. 661.
119. Iorga, *Histoire des Roumains*, II, 103; cf. *idem*, I, 93, unde, interpretând un fragment IV, 3 din *Stromateis* de Clemens Alexandrinus, autorul consideră că solia tracilor la Zalmoxis a constituit o „pregătire pentru martiriul creștin." A se vedea, de asemenea, M. Beza, *Paganism in Rumanian Folklore* (London, 1928). E. Wellesz, *A History of Byzantine Music and Hymnography* (Oxford, 1961), p. 35 ff., ține seama de moștenirea sinagogii și, la pagina 147, de fundalul păgân și iudaic.
120. O sugestie de comparație se găsește la Pârvan, *Dacia*, p. 191. Cf. Sir Mortimer Wheeler, *Rome beyond the Imperial Frontiers* (London, 1955), p. 131, care compară politica lui Domitian în Dacia și în Fezzan. Câteva lucrări fundamentale privind acest subiect sunt: J. Carcopino, *Le Maroc antique* (Paris, 1943); C. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique* (Paris, 1955); P. Romanelli, *Storia delle province romane dell'Africa* (Rome, 1959); G. Charles-Picard, *La civilisation de l'Afrique romaine* (Paris, 1959).
121. K. Michalowski, „Les fouilles polonaises de 1960 à Tel Atrib et Palmyre," *Studii clasice*, III (1961), 265.
122. Cf. studiul meu „Byzance et la romanité scythique," in F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* (Berlin, 1960), II, 197–224. Cf. Courtois, *op. cit.*, pp. 353–56.
123. *Acta conciliorum oecumenicorum*, ed. E. Schwartz, IV, Part 2, 105–32; H. I. Marrou, *L'histoire de l'éducation dans l'Antiquité* (4th ed.; Paris, 1958), p. 394.
124. H. F. Wendt, *Die türkischen Elemente im Rumänischen*

(Berlin, 1960). Pentru rezervele mele, cf. *Annales* (Paris, May–June, 1963), pp. 596–97. Cf. de asemenea, G. B. Pelligrini, *L'elemento arabo nelle lingue neolatine con particolare riguardo all'Italia*, în *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo*, Vol. XII: *L'Occidente e l'Islam nell'alto medioevo* (Spoleto, 1965), pp. 697–844.

Trebuie să amintim modul remarcabil în care Iorga a explicat numele principilor români *Basarab*, comparându-l cu *Taksaba*, numele emirilor Egiptului; cf. *Imperiul cumanilor și domnia lui Bărărăba* (București, 1928).

125. Cf. studiul meu *De l'onomastique de l'Orient Latin*, *Revue internationale d'onomastique*, XVII (1965), 49–60.
126. Romanelli, *op. cit.*, p. 314, și capitolul întreg, p. 312–331.
127. J. Carcopino, *Lusius Quietus, l'homme de Qwrnym*, *Istros*, I (1934), 5–9.
128. M. G. Pflaum, *Libryca*, III, 135 ff.; I. Berciu și A. Popa, *Marcus Valerius Maximianus, Legatus Augusti Legionis XIII*, *Studii și cercetări de istorie veche*, XII (1961), 93–104. Pentru referințe privind paralelismul daco-african, a se vedea p. 101, n. 5; J. Baradez, *L'Algérie romaine et la Pannonie*, *Carnuntina* (Graz and Köln, 1956), pp. 4–11.
129. E. Condurachi, *Sur la carrière de Q. Tullius Maximus, gouverneur de la Thrace*, *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, III (1936–40), 148–52.
130. Tudor, *op. cit.*, pp. 274–75.
131. *Ibid.*, p. 275.
132. *Ibid.*, p. 278.
133. *Ibid.*, pp. 278–79. De asemenea, cf. N. Gostar, *Populația palmireniană la Tibiscum în lumina monumentelor epigrafice*, *Arheologia Moldovei*, II–III (1964), 299–309; V. Velkov, *Kleinasiater und Syrer in den Balkangebieten während der Spätantike* (IV–VI Jh.) *Études historique à l'occasion du XII Congrès internationale des sciences historiques* (Sofia, 1965), pp. 19–29.
134. Cf. O. Floca, *I culti orientali nella Dacia*, *Ephemeris dacoromana*, VI (1935), 204–39. Aceste trupe din sud, par să fi lăsat unele urme în toponimia dacă. Cf. studiul meu *Abrud et la métallurgie de l'or en Dacie*, *Revue internationale d'onomastique*, XIII (1961), 227–85. A

se vedea, de asemenea, S. Mrozek, *The Dacian Gold Mines in the Second Century: Social and administrative aspects* (în poloneză), *Roczniki Towarzustwo naukowe w Toruniu*, LXXII, No. 1 (1967), 126 pp. Cf. de asemenea, C. Daicoviciu, *Templul Maurilor din Micia*, *Sargetia*, II (1941), 117 ff; D. M. Pippidi, *Sur la diffusion des cultes égyptiens en Scythie Mineure*, *Studii clasice*, IV (1964), 103–18.

E. F. Brill, din Leiden, enunţă publicarea următoarelor lucrări: I. Berciu şi A. Popa, *Les cultes orientaux à Alba Iulia (Apulum);* C. Daicoviciu, *Les cultes orientaux dans la Dacie inférieure; idem, Les cultes orientaux dans la Dacie Supérieure;* D. M. Pippidi şi G. Bordenache, *Les religions orientales en Scythie Mineure.*

135. S. Lambrino, *Traces épigraphique de centuriation romaine en Scythie Mineure* (*Roumanie*), *Hommages à Albert Grenier* (Bruxelles, 1962), pp. 928–39.
136. Cf. studiul meu *Villes, campagnes et routes de la Romania orientale*, în F. Althei, *Geschichte der Hunnen*, V (Berlin, 1962), 327–62.
137. Romanelli, *op. cit.*, p. 324.
138. C. Cichorius, *Die Reliefs der Tranjanssäule* (Berlin, 1896), II, 257–61. Cf., de asemenea, J. Baradez, *Réseau routier de commandement, d'administration et d'exploitation de la zone arrière du limes de Numidie*, *Limes–Studien* (Bâle, 1959).
139. Dovezile arheologice, fiind categorice, nu înţeleg de ce A. Ciorănescu ezită să accepte etimologia incontestabilă *fossatum* > *sat (a se vedea Diccionário etimológico rumano* [La Laguna, 1966], No. 7479).
140. J. Baradez, *Vue aerienne de l'organisation romaine dans le sud algérien Fossatum Africae* (Paris, 1949).
141. J. Carcopino, *Genseric et les Vandales conquérants de l'Afrique*, *Profils de conquérants* (Paris, 1961), pp. 372–74. În privinţa continuităţii daco-romane, a se vedea C. Daicoviciu, *Einige Probleme der Provinz Dazien während des 3. Jahrhunderts*, *Studii clasice*, VII (1965), 235–50; D. Protase, *Considérations sur la continuité des Daco–Romains en Dacie post–aurélienne, à la lumière des recherches archéologique et numismatiques*, *Dacia*, n. s., VIII (1964), 177–93.

142. Zeiller, *Origines chrétiennes*, pp. 166–73. I. Barnea, *Un vicar de Odessos la Romis*, *Studii şi cercetări de istorie veche*, VIII (1957), 347–52.
143. G. Charles-Picard, *Le trophée de Trajan à Adam Klissi*, *Revue archéologique* (1962), pp. 91–94.
144. Festus *Breuiarium*. 14. Cf. A. Maricq, *La province d'Assyrie créée par Trajan. A propos de la guerre parthique de Trajan*, *Syria*, XXXVI (1959), 254–63; *idem*, *Vologesias, l'emporium de Ctesiphon*, *Syria*, (1959), 264–76; J. Carcopino, *Le limes de Numidie et sa grande syrienne d'après des inscriptions récemment découvertes*, *Syria*, VI (1925), 30–57, 118–49. Mai multe informaţii în *Acta of the Eighth International Congress of Classical Archeology* (Paris, 1963): *Le rayonnement des civilisations grecque et romaine sur les cultures périphériques* (Paris, 1965). La al Şaptelea Congres Internaţional (Tel Aviv, aprilie, 1967), dedicat studierii *Limes Imperii Romani*, R. Florescu (Bucureşti) a prezentat o comunicare despre „The relations between Syria, Palestine and Scythia Minor during the late Roman Empire" nepublicată).
145. A. Maricq, *Syria*, XXXV, (1958), 295–360; J. Gagé, *Comment Sapor a–t–il 'triomphé' de Valerien? Syria*, XLII (1965), 345–88.
146. P. Peeters (ed.), „Chronicon Seertense," *Patrologia orientalis*, IV, 386 ff.
147. I. I. Russu, *Dispariţia limbii şi a populaţiilor traco–dace*, *Studii şi cercetări de istorie veche*, VIII (1957), 253–65; *idem*, *Limba traco–dacilor*, pp. 171–74.
148. *Patrologia latina, XXII, col. 911–12.*
149. Simeon Metaphrastes, *Vita sancti Theodosii Coenobiarchae, IX, 37; Patrologia graeca*, CXIV, cols. 493–94; 505–6.
150. Iohannes Moschus, *De uitis patrum*, X, 157. *Patrologia latina, XXIV, col. 199.*
151. W. Tomaschek, *Über Brumalia.* Nebst Bemerkungen *Über den bessischen Volksstamm*, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften Wien historische–philosophische Classe*, LX (1868), 390.
152. Mansi, *Sacrorum conciliorum collectio, VIII, cols. 987–88.*
153. W. Tomaschek, *Zur Kunde der Hämus–Halbinsel*, *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der*

Wissenschaften Wien historische-philosophische Classe, XCIX, (1882), 499-507.

154. Cf. C. Muellenhof, *Index locorum*, 158: Iordanes, *Getica* (Monumenta Germaniae Historica).
155. *Corpus scriptorum historiae Byzantinae* (Bonn), *Malala*, pp. 368, 393; *Theophanes*, p. 224; *Cinnamus*, p. 199. On this, see W. Tomaschek, *Über Brumalia*, p. 399.
156. W. Tomaschek, *Über Brumalia*, p. 395; Pârvan, *Contribuţii epigrafice*, p. 176.
157. Iată textul lui Tertullian (*Patrologia latina, II, cols. 649-50): In quem enim alium uniuersae gentes crediderunt, nisi in Christum qui iam uenit? Cui enim e aliae gentes crediderunt? Parthi, Medi, Elamitae, et qui inhabitant Mesopotamiam Armeniam, Phrygiam, Cappadociam; et incolentes Pontum, et Asiam, et Pamphyliam; immorantes Aegyptum, et regionem Africae quae est trans Cyrenem inhabitantes, Romani et incolae; tunc et in Hierusalem Iudaei (Act.* II, 9-11) *et caeterae gentes: ut iam Getulorum uarietates, et Maurorum multi fines, Hispaniarum omnes termini [et Galliarum diuersae nationes, et Britannorum inaccessa Romanis loca, Christo uero subdita, et Sarmatàrum, et Dacorum, et Germanorum et Scytharum, et additarum multarum gentium, et prouinciarum] et insularum multarum nobis ignotarum, et quae enumerare minus possumus? Inquibus omnibus locis Christi nomen, qui iam uenit, regnat; utpote ante quem omnium ciuitatum portae sunt apertae, et cui nullae sunt clausae.*

Partea din textul citat de care s-a ocupat Pârvan este pusă în paranteze. Trebuie să observăm că Tertullian a scos propriul său citat din *Faptele Apostolilor* (2: 9-11) următoarea parte a propoziţiei: *audiuimus eos loquentes nostris linguis magnalia Dei.* Informaţia privind cântarea liturgică va reapărea la Sf. Paulinus Nolanus. Se pare că apologistul african dorea să realizeze un fel de „aducere la zi" a povestirilor despre vieţile apostolilor. Cu toate acestea, cunoştinţele sale despre regiunea dunăreană trebuie să fi fost foarte superficiale. Pasajul din Origen care îl contrazice se află în *Ad Mattheum*, XXIV, 9 ff.

158. Pippidi, *Contribuţii istorice*, especially p. 234.
159. Sf. Ieronim, *De uiris inlustribus.* 131.

160. Zeiller, *Origines chrétiennes*, pp. 116–20.
161. Pippidi, *Contribuții istorice*, p. 237.
162. Chiar și Sfântul Augustin nu vedea clar lucrurile din Orient. Ce putem să spunem despre occidentali, care erau mai puțin „specialiști" decât episcopul de Hippo, cel ce a scris nu doar despre colegi ale căror nume și fețe îi erau familiare de la concilii, ci și despre popoare pur și simplu exotice.
163. Căruia îi puntem acorda o anumită încredere. Fiind născut în Dalmația, el avea cunoștințe privind problemele dunărene.
164. Pârvan, *Contribuții epigrafice*, pp. 176–77.
165. Pippidi, *Contribuții istorice*, p. 263.
166. Despre convertirea hunilor, cf. Zeiller, *Origines chrétiennes*, p. 564.
167. *Ibid.*, pp. 552–58; Sf. Paulinus Nolanus *Poems, XVIII, 261 ff. și 241–17:*

> *orbis in muta regione perte*
> barbari discunt resonare Christum
> corde Romano.
> Bessus exultat; quod humi manuque
> ante quaerebat, modo mente caelo
> conligit aurum.

Pippidi arată (*Contribuții istorice*, p. 262), spre deosebire de Pârvan, că acești *Bessi aurileguli* locuiau în regiunea Remesiana și nu în Dacia nord-dunăreană.
168. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen* (Berlin, 1959), I, 286–89.
169. În legătură cu episodul legendar al *Legiunii XII Fulminata* (Dio Cassius, *Epitome*, LXVII, 14, 9), care a fost adesea citat ca dovadă a prezenței creștinilor orientali în zona Dunării Mijlocii începând din secolul I A. D., a se vedea Zeiller, *Origines chrétiennes*, p. 42–46.
170. Cf. E. A. Thompson, *The Visigoths in the Time of Ulfila* (Oxford, 1966).
171. V. Bessevliev, a făcut o listă de martiri cu nume trace din *Acta sanctorum* (*Studii clasice*, III [1961], 253).
172. Zeiller, *Origines chrétiennes*, pp. 544–47.
173. *Ibid.*, pp. 410, 547–49.
174. *Ibid.*, p. 468 ff.
175. *Ibid.*, p. 440.

176. Iorga, *Histoire des Roumains*, II, 122.
177. *Ibid.*, p. 268.
178. *Letter to Sallustius; Misopogon* („Loeb Classics," Vol. 2), pp. 194, 450.
179. *Nouellae*, 26.
180. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, II, 109; Zeiller, *Origines chrétiennes*, p. 518.
181. Prefaţa de G. Charles-Picard, *Les religions de l'Afrique antique* (Paris, 1954), p. vi.

Bizanțul și romanitatea scitică

Tabloul, bogat în culori, al diferențierii lingvistice din Romania Orientală nu va fi complet, cu toate nuanțele sale, decât în ziua în care vor fi luați în considerație toți factorii care au contribuit în favoarea sau în detrimentul unității civilizației latine în provinciile dunărene, care au precipitat ori întârziat procesul început în secolul al III-lea. Este destul de uimitor cum s-a putut imagina că un criteriu unic (substrat, colonizare cu ajutorul elementelor provinciale, poziție geografică etc.) ar putea să explice în mod satisfăcător această diferențiere.[1].

Va trebui, de asemenea, să renunțăm la câteva idei moștenite, care nu au decât meritul de a fi fost formulate de personalități ilustre. De altfel, această reevaluare a ipotezelor pe care ni le-a transmis secolul al XV-lea este pe drumul cel bun. Nu există nici o îndoială, după lucrările lui Vasile Pârvan și ale elevilor săi,[2] că perioada latină a Daciei nu a început cu data oficială a cuceririi din 107 A. D., ci înainte, în secolul al II-lea a. Ch. După N. Iorga și S. Pușcariu nu se va mai putea afirma că romanizarea a fost „rapidă și completă": a fost un proces lent, cu urcușuri și coborâșuri, cu succese și eșecuri. În sfârșit, vom împărtăși punctul de vedere al lui G. I. Brătianu în privința prăbușirii politice și administrative din anii 270–275, care nu a avut loc și pe planul coeziunii sociale.[2bis] Dacă nu, în mod logic am fi obligați să ne mirăm, împreună cu F. Lot, de „miracolul" supraviețuirii unui grup etnic pe care totul îl condamna să se alăture la ceea ce M. C. Tagliavini a numit atât de sugestiv „Romania perduta". Trebuie, de asemenea, să corectăm ideea

destul de răspândită conform căreia romanii orientali ar fi cunoscut „o izolare aproape totală de 12 secole".[3] Este adevărat că marea traiectorie istorică a Romaniei Orientale a evoluat în sens regresiv, însă etapele de regrupare au alternat cu cele în care regiunile periferice au fost sacrificate. În plus, în lipsa unei prezenţe directe, Roma s-a manifestat aproape fără întrerupere la al doilea şi al treilea grad (de rudenie), prin agenţi interpuşi: Bizanţ,[4] Veneţia, Genova, umanismul polonez, latinitatea medievală ungară, fanarioţii etc. Chiar dacă toate aceste elemente nu pot să egaleze tradiţia latină a Evului Mediu occidental, ele sunt departe de a fi neglijabile. Nu a fost deci o atmosferă romană propriu-zisă, dar câteva adieri de aer proaspăt – în mijlocul slavismului care ameninţa să înăbuşe totul – nu au lipsit de-a lungul secolelor care au urmat „abandonului".

Noi am încercat, cu alte ocazii, să urmărim îndeaproape valoarea câtorva factori negativi din istoria Romaniei Orientale: distrugerea vieţii urbane şi reconversia socială,[5] distrugerea sistemului rutier roman.[6] De această dată vom încerca să scoatem în evidenţă unul din factorii pozitivi care au frânat deromanizarea. Iată ipoteza noastră de lucru:

După întreruperea legăturilor cu Italia – întrerupere eşalonată pe mai multe secole şi repusă în cauză de mai multe ori prin tentative de recucerire[7] – atunci când regiunea dunăreană a revenit Imperiului Roman de Răsărit din toate punctele de vedere, cultural, ecleziastic, militar etc., nu am putea oare să presupunem că Bizanţul a constituit, pentru un anumit timp, nu numai o frână în calea anarhiei politice şi deci în calea forţelor centrifuge puse în mişcare, ci şi un factor de consolidare şi înnoire a vieţii latine[8]?

O concluzie pozitivă este posibilă în această privinţă, dacă reuşim să demonstrăm că: 1. înainte de a se preciza către secolul al VII-lea, Bizanţul a constituit, prin intermediul instituţiilor sale un veritabil izvor de viaţă latină; 2. acţiunea sa politică a fost suficient de puternică în regiunea dunăreană pentru a-şi impune amprenta; 3. există o continuitate etno-lingvistică în partea de teritoriu în care s-a exercitat influenţa sa.

La aproape şase secole după ce Roma a ajuns să studieze la şcoala Greciei şi a realizat orbitoarea elenizare spirituală pe care o cunoaştem,[9] supravieţuirea acestei *patria diversis, gentibus una* pe care o cântau cu o fervoare foarte horaţiană poeţii din afara Italiei, era pusă în cauză pe plan politic ca şi pe plan

lingvistic. Însă discipolul îl depășea acum pe maestrul său. Creatorul imensului stat făurise, în același timp cu unitatea lumii mediteraneene, instrumentul de exprimare căruia nici un popor supus din punct de vedere politic nu era capabil să i se opună. Lupta lingvistică are loc în tot imperiul și acolo unde idiomurile locale nu sunt măturate ele se lasă cel puțin invadate de terminologia juridică, administrativă, literară etc.[10] Limba greacă nu a făcut excepție. Lupta pe care aceasta a dus-o a dovedit o deosebită vigoare în regiunea dunăreană de o parte și de cealaltă a acestei linii foarte aproximative pe care a trasat-o C. Jireček[10bis] pentru a separa cele două lumi. Dar înainte de a reveni la suprafață,[11] elenismul s-a lăsat și el copleșit.

În secolele V-VIII d. Ch., inscripțiile grecești din Scythia Minor abundă în termeni latini: λεγεών, ἄλη, χώρτη, κολονεια, τρεβοῦνος, πραιποσιτος, κεντουριῶν, λιβράριος, μαγίστρατος, ῥητιάριος, κλάσση, σπηλοῦχα, διμόδιον[12]. Cam în aceeași vreme o mare parte din toponimia Peninsulei Balcanice, înregistrată conștiincios de către Procopius în cartea sa *De aedificiis* IV, 4-7, este latină. Iată exemplele cele mai caracteristice[13]: Καστέλλιον, Βικτωρίας, Κεσίανα, Κελλιριανά, Βικτωριανά, Μαρκιανά, Βερινιανά, Καστελλοβρέταρα, Καστελῶνα, Ἄρια, Οὐλπιᾶνα (Dardonia) Μαρκίπετρα, Ῥωμανιανά (regiunea Serdica); Τούρικλα, Τουγουρίας, Βικούλεα, Καστέλλιον, Μουτζιανικάστελλον (regiunea Stobi), Σπέλογκα, Λογγίανα, Λουτοφαντάνα (regiunea Remesiana); Σκουλκόβουργο, Καστελλάνοβο, Θλωρεντίανα, Ῥωμυλίανα, Τρεδετετιλίους, Ἀργέντάρες, Ἀυριλίανα, Βικάνοβο, Κουαρτίανα, Ἰουλιόβαλλαι Δουκεπράτον, Καπούτβοες, Τάνες (regiunea Ad Aquas); Νοβαί, Λιτερατά (regiunea Viminacium) Βουργονόβορε, Βουργουάλτου (regiunea Aquae); Κάστρα Μάρτις, Παλατίολον, Λουκερναριαβούργο, Κανδιδιάνα, Πάλματις, (de-a lungul Dunării); Γεμελλομοῦντες, Φοσσᾶτον, Μοντερεγῖνε (Moesia), etc.[14]

Dar sursa cea mai bogată asupra amplorii influenței exercitate de latină asupra limbii grecești o constituie operele scriitorilor bizantini în special ale istoricilor.[15] Într-un excelent studiu sintetic, M. F. Viscidi[16], care a făcut o despuiere amplă (cuprinde 2900 de cuvinte, din care 541 figurează în indicele lucrării sale), ajunge la următoarele concluzii:

Perioada care a cunoscut cel mai mare aflux de cuvinte latinești în greaca literară se situează între secolele IV-VI (p. 22). Categoria cuvintelor cele mai bine reprezentate este cea

legată de problemele militare (p. 11–18). Pe al doilea loc vin termenii privind guvernarea și administrația (p. 18–25). În sfârșit urmează noțiunile juridice (p. 25–29). Este clar – așa cum remarcă autorul (p. 35) – că acele cuvinte latinești confereau curții de la Constantinopol o strălucire deosebită: *romana maestos* supraviețuia încă în formule. În cursul următoarelor două secole (VII–VIII) asistăm la un recul net al împrumuturilor latine, ca o reacție. După părerea lui M. F. Viscidi, secolul al VI-lea trebuie să fie considerat ca fiind epoca în cursul căreia limba greacă a realizat efortul maxim de latinizare (p. 52). Vom asista la o nouă ακμη în secolul al X-lea, în vremea lui Vasile I, Leon al VI-lea și Constantin al VII-lea – tentativă de renaștere latină care aproape amintește de frumoasa tradiție iustiniană. La puțin timp după aceasta va urma declinul brusc al soartei cuvintelor latinești (p. 54).[17] Faptul că legile și regulamentele literare din epoca lui Iustinian erau redactate în latină este elocvent prin el însuși.[18] Și dacă soldații, de diverse origini, care constituiau armata bizantină aveau libertatea de a-și exprima strigătele de luptă în limba lor maternă,[19] ordinele erau în mod sigur date în latină[20]. Și aceasta încă în timpul domniei împăratului Mauricius (582–602). Încercarea de a introduce cu 60 de ani în urmă limba greacă în serviciile publice eșuase, deoarece «deși locuitorii erau greci, ei vorbeau toți latinește»[21].

Ce trebuie să reținem cu toată prudența din ceea ce am prezentat până acum? Inscripțiile contaminate nu sunt desigur decisive; cel care executa inscripțiile în piatră nu reflecta întotdeauna cu fidelitate atmosfera lingvistică a locului în care își exercita meseria. Pentru că limba oficială a unui text gravat nu este decât o comandă și beneficiarul poate într-un caz extrem să nu cunoască acea atmosferă lingvistică. Însă dacă detaliile exacte[22] nu permit o distincție riguroasă, tendința lingvistică generală e evidentă. Acordând snobismului și tehnicii pure partea lor, rămâne destul material în sprijinul tezei conform căreia greaca vorbită și scrisă în regiunea dunăreană era invadată de latină.[23]

Argumentul toponimic are și el punctele sale slabe, deoarece numele locurilor pot să fie impuse de o administrație diferită lingvistic de populația care locuiește într-o regiune dată. Caracterul birocratic al măsurii este deosebit de evident la Procopius.[24] El enumeră micile fortificații și cetățile pe care domnul și stăpânul său, Iustinian, ordonase să fie reparate sau construite. Ce poate fi mai normal decât decizia privind locurile numite și toponimele

care veneau pe cale administrativă? Dar dacă majoritatea numelor poartă amprenta terminologiei militare bizantine (καστέλλιον, βοῦργος, σκοῦλκα, etc.) sunt unele în care vedem intervenind imaginaţia populară. Unele dintre ele au chiar un caracter agrar sau pastoral (Λουποφαντάνα, Τουγουρίας, Δουκεπράτον, Καπούτβοες, etc.)[25]. De unde putem deduce că autoritatea imperială, intervenind prin deciziile sale nu respecta mai puţin o realitate populară al cărui interpret şi codificator devenea adesea.[26]

Atestările din operele scriitorilor pun problema valorii mărturiilor furnizate de o elită, mai ales într-o epocă în care nu se punea problema unei concepţii lingvistice care să recomande îmbogăţirea limbii literare prin împrumuturi din vorbirea populară. Faptul că scriitorii bizantini erau educaţi în spiritul culturii latine este un lucru în afara oricărei îndoieli, iar faptul că stilul amestecat nu crea dificultăţi mediilor intelectuale pare verosimil. Însă ceea ce ne interesează este să ştim care era atitudinea parecului obişnuit, care departe de Blacherni nu citea desigur *Aeneida*. Că un Jehan li Blaks auzise vorbindu-se de *Romanul Troiei* – după spusele lui Robert de Clari[27] – este un fapt destul de interesant care merită să fie citat când e cazul; totuşi n-ar trebui să-l generalizăm pentru a trage concluzii asupra stării culturale a «Vlahilor» (romani balcanici) la începutul celui de-al doilea mileniu. Şi în această privinţă tot istoricii şi scriitorii sunt cei care ne lămuresc. Aproape de fiecare dată când introduc în descrierile lor un cuvânt, o expresie, un comentariu ei au grijă să însoţească textul de o explicaţie: ἡ ἐπιχώριος γλῶσσα ... ἡ πατρῴα φωνῆ ... τῇ πατρίῳ Ῥωμαίων φωνῇ. În mediile populare, ca şi la curte, domnea poate aceeaşi nehotărâre – această zonă de umbră a domeniului bilingv[28] – în care cele două instrumente de exprimare luptau şi se influenţau reciproc. Autoritatea a încercat chiar să găsească remediul confuziei, care putea să devină gravă, mai ales în domeniul juridic aşa cum o atestă această prevedere: *utrum autem Latina an Graeca vel qua alia lingua stipulatio concipiatur, nihil interest, scilicet si uterque stipulantium intellectum huius linguae habeat: nec necesse est eadem lingua utrumque uti, sed sufficit congruenter ad interrogatum respondere: quin etiam duo Graeci Latina lingua obligationem contrahere possunt.* (Inst., 3, 15; cf. Dig., 50, 16).

La punctul de întâlnire a acestor două curente convergente, care invadau terenul limbii greceşti asemenea unor straturi laterale, unul venind din sus, încărcat de tot prestigiul pe care-l conferea

o elită pătrunsă de spiritul roman, celălalt venind din jos, nu mai puțin important fiindcă era alimentat de o realitate mai vie – armata juca un rol la fel de important ca administrația. Poate că nu este exagerat să afirmăm că, până în secolul al VII-lea, armata bizantină constituia o adevărată școală lingvistică latină.[29] Ba mai mult nu lipsea în cadrul ei o anumită constrângere. Printre mustrările pe care ofițerii le foloseau față de soldați apostrofarea disprețuitoare «de grec» era dintre cele mai obișnuite[30]. E adevărat că armata nu afecta decât o mică parte de populație[31] și cu mijloace destul de sărace, deoarece comenzile și regulamentele nu excelau în suplețe și frumusețe stilistică. Limbajul din κάστρον nu trebuia să fie prea bogat – un fel de «*latină Pidgin*» – care continua de altfel o situație veche. Nu trebuie să facem un efort prea mare pentru a ne imagina care erau relațiile lingvistice între daci și sycambri pe care soarta îi alăturase în timpul domniei lui Traian, în Mesopotamia, în rândurile acelorași *uexillationes* (VIL, III, 600). (În zilele noastre recruții din Legiunea Străină nu învață limba Comediei Franceze pentru că primesc ordinele în franceză.) Totuși aceste raporturi erau suficiente, pentru că serviciul militar poate să marcheze lingvistic pentru toată viața mai ales pe cei din straturile inferioare, fără multă instrucție. Și nu este din pură întâmplare faptul că dialectologia modernă caută să știe dacă subiecții anchetelor au fost în armată.

Elementele dispersate pe care tocmai le-am evocat tind să se grupeze și să ne dea o imagine asupra situației lingvistice din Imperiul Bizantin în secolele VI–VII, în principal în Peninsula Balcanică. Dacă aceasta nu are claritatea pe care am dori-o acest lucru se datorează faptului că situația nu era simplă.

Iustinian, legănat de visul recuceririi Occidentului, dorea cu ardoare să fie un împărat latin[32], însă realitatea lingvistică populară își cerea drepturile. Legislatorul a făcut concesii și a publicat un mare număr de decrete imperiale în limba greacă «pentru ca ele să fie cunoscute de toți prin ușurința de a le înțelege» (Nov., 7, 1). Ezitarea între cele două domenii lingvistice nu apărea doar în mediile cultivate, unde acuzația de lipsă de purism, grec sau latin, era un lucru obișnuit.[33] Ea ajungea până la confuzia de nerezolvat între popoarele care se găseau la nivele diferite de elenizare sau de romanizare. O anecdotă, consemnată de Procopius, merită să fie semnalată ca un exemplu viu al acelei stări de lucruri. Un războinic slav încearcă prin anul 531 să se dea drept

generalul bizantin Chilbudius « deoarece vorbea limba latină» (καίπερ τὴν τε Λατίνων ἀφίεντα φωνήν).[34]

Este aproape imposibil să surprindem profilul schimbător al unei lumi în formare și *Pars Orientis* era o astfel de lume în pragul secolului al VII-lea. Însă pentru chestiunea care ne interesează, faptele citate sunt destul de convingătoare: nutrit de spiritul latin destul de puternic pentru a-i putea uni și sprijini, pentru un anumit timp pe romanii din Peninsula Balcanică.

Pentru a înțelege mai bine continuitatea bizantină în Scythia Minor trebuie să privim în profunzime, să înțelegem importanța ansamblului strategic pe care îl moștenise Imperiul Roman de Răsărit, să-i măsurăm amploarea și soliditatea. Din nefericire punctele noastre de sprijin sunt destul de răspândite în timp și spațiu. Moldova, inclusiv teritoriul dintre Prut și Nistru (Basarabia) precum și Câmpia Munteniei, nu au făcut obiectul unor cercetări arheologice sistematice, cum a fost cazul timp de peste o jumătate de secol pentru Scythia Minor, Dacia transcarpatică (Transilvania) și, într-o măsură mai mică pentru regiunea Cisalutană (Oltenia și Banatul de azi). Ori dezvoltarea a ceea ce Vasile Pârvan a numit «*romanitatea scythică*» nu ar putea să fie explicată independent de regiunile situate la nord și la vest de Dunăre, pentru că nu este deloc vorba de o fâșie de coastă alipită Imperiului la mare sau în sud, ci de o piesă dominantă prinsă într-un dispozitiv la sud și est de Carpați.

V. Pârvan a scris în această privință câteva pagini fundamentale pe care merită să le amintim[35]. Bazându-se pe cercetările arheologice de la Bărboși, Șendreni și Poiana, el ajunsese la concluzia că în timpul lui Marc-Aureliu, Moldova meridională era la fel de romană ca și Dobrogea (*op. cit.*, p. 138). Inscripțiile atestă la Bărboși, încă din primii ani ai domniei lui Traian, prezența cohortei *II Matiacorum* și a legiunii *I Italica*; ele supravegheau se pare drumul Siret-Dunăre[36]. De asemenea toată Câmpia Munteniei și toată regiunea Tyras (actuala Cetate Albă) au fost romanizate (*ibid.*, p. 138-140). Cărămizi descoperite în această din urmă cetate atestă aici prezența corpurilor de cavalerie din legiunile *V Macedonica*, *I Italica* și *XI Claudia*, și a cohortei *Commagenorum*.[37] Teza lui V. Pârvan a fost confirmată de cercetările ulterioare: «*Dacia scythică*» a fost într-adevăr un ținut roman[38]. Pătrunderea comerțului mergea foarte departe în interiorul țării, până la izvoarele Ialomiței[39]; la fel ca și fortificațiile militare[40]. Și nu era în mod sigur un teritoriu clientelar, așa cum

s-a crezut mult timp[41], ci o regiune provincială în care se făceau recrutări, după cum arată o inscripție descoperită recent și care se referă la: C. VAL (ERIVS) [HER]CVLANVS VET (ERANVS) EXTATORE [PRAEFE]CTI ALAE II ARAVACOR[VM]... NATVS VICO RAMID[AVA].[42]

Organizarea apărării militare a acestei adevărate zone fortificate a constituit o grijă permanentă din secolul al III-lea până în secolul al VI-lea și chiar mai târziu[43]. Pe teritoriul scythic prezența imperială nu a cunoscut întrerupere, între Roma și Bizanț având loc o transmitere tacită a puterilor. În timpul tetrarhiei a intrat în funcțiune sistemul de apărare care va dura mai multe secole, și în acest fel Constantin continuă opera lui Diocletianus[44]. Iar această prezență nu a fost niciodată separată de temeiul pur juridic. Iustinian era adânc pătruns de ideea succesiunii legale atunci când oferea barbarilor Antes orașul Turris și regiunea învecinată pentru a se instala acolo[45].

Pe marea hartă a Imperiului, tentativa de a salva Scythia Minor apărea drept o operațiune logică cerută de strategie. O dată cu pierderea Daciei centrul era atins și nu mai rămâneau de apărat decât aripile. Nu se mai pune aproblema de continuare a planului impetuos al lui Maximin Tracul care voia... *usque ad Oceanum septentrionales partes in Romanam ditionem redigere* (S. H. A. Max., 13, 3).

De atunci încolo Roma trebuia - pentru a relua cuvintele Sfântului Ieronim - *in gremio suo, non pro gloria, sed pro salute pugnare* (*Epist.*, 123, 17). Corespondentul occidental al zonei fortificate scythice era constituit din provinciile de pe cursul mijlociu al Dunării[46]. Nevoia de a întări această parte s-a făcut simțită încă din anii 260-268, atunci când au fost deplasate în Panonia superioară legiunile staționate în Dacia, cum dovedesc cinci inscripții din Poetovio[47]. Însă poziția nu putea fi apărată mult timp. Așa cum remarca G. Dobiaš, referindu-se la un pasaj din Ammianus Marcellinus (30, 10, 2), demolarea podului de peste Dunăre în 375, la moartea lui Valentinianus, lua o semnificație simbolică. Imperiul executa o repliere strategică, cum am spune astăzi cu pudoare. Această repliere poate fi urmărită spre sud aproape pas cu pas. La Vícemilice, în Moravia, ultima ceramică romană are trăsăturile secolului al III-lea; nu departe de acolo, la Kostelec na Hané ultimele monede sunt din vremea lui Gordianus III (238-244)[49]. Mai la sud, în Panonia, monezile ajung până în anul 395, iar la Sirmium până în 565-687[50].

Dezorganizarea rețelei rutiere și distrugerea sa parțială în secolele VI–VII au dat o lovitură de grație aripii occidentale a frontului antibarbar[51]. După încercările nereușite de recucerire – căci proliferarea titulaturilor lui Carpicus Maximus ascund tot atâtea înfrângeri repetate ca și «victorii» – a urmat prăbușirea definitivă, care nu putea avea drept urmare decât consolidarea frontului oriental. Apărarea și fortificarea Scythiei Minor, după pierderea provinciilor de pe cursul mijlociu al Dunării nu însemna altceva decât răsturnarea frontului barbar.

În lumina faptelor prezentate mai sus prezența bizantină în Dobrogea ne apare mai clară. Tradiția romană, solid ancorată până în flancul Carpaților, imperativul strategic – totul chema Bizanțul – pentru care moștenirea nu era o vorbă moartă, ci o noțiune juridică[52] cu tot cea ce comportă aceasta ca drepturi imprescriptibile – să se mențină la Dunărea de jos. Și s-a menținut aici Bizanțul.

Acum vreo 40 de ani, N. Iorga, bazându-se pe mai multe pasaje din istoricii bizantini, lansa ideea că, sub egida Bizanțului, au avut loc în secolul al XI-lea, la Dunărea de jos, «*primele cristalizări ale statelor românești*»[53]. Ipoteza a fost reluată și dezvoltată de N. Bănescu într-o serie de studii[54]. Nu discutăm aici dacă cei trei șefi ai acestei grupări politice, menționați de surse, Tatòs, Sesthlav și Satzas erau «*vlahi*» sau aparțineau altei națiuni[55]. De altfel, care putea fi «*conștiința națională*» în zorii anului 1000, în mijlocul acestei populații atât de amestecate, zbătându-se să supraviețuiască în această răscruce a invaziilor care era Scythia Minor? Ceea ce ne interesează – amintim acest lucru – este să știm dacă putem vorbi: 1. de permanența unei populații în această regiune. 2. de un rudiment de organizare politică ce putea să-i asigure coeziunea, 3. de folosirea mai mult sau mai puțin generală a unui idiom roman. Restul constituie accesoriile unei controverse care se pierde[56].

Teza Iorga–Bănescu, deși bazată doar pe texte destul de obscure, ni se pare convingătoare, mai ales că ea a fost confirmată parțial de cercetări arheologice recente. Faptul că Paristrion a fost un «*avanpost al Bizanțului*» în secolele al XI-lea și al XII-lea[57] este credibil, dar acest lucru nu ne poate satisface. Căci între părăsirea Dobrogei în secolul al VII-lea, sub Heraclius, și această nouă organizare bizantină pe Dunăre este un mare gol istoric pe care trebuie să-l umplem. Suntem obligați să ne întrebăm dacă această prezență umană nu este rezultatul cuceririi

mai degrabă decât al continuității. Către această primă teză înclina R. Vulpe atunci când scria: „Istoria Dobrogei în timpul celor trei secole ale primului imperiu bulgar echivalează cu neantul... Aproape complet depopulată, vechea Scythia Minor devine un deșert. Ea nu mai este menționată în cronicile vremii..."[58] O asemenea viziune a lucrurilor era posibilă, ba chiar normală în 1938 (deși argumentul *a silentio* e departe de a fi convingător) atunci când, așa cum remarca autorul, constatările arheologice erau «*descurajante*». Dar să venim la descoperirile din ultimii ani. Ne vom limita să enumerăm descoperirile cele mai interesante din Histria și Dinogetia.

Situată în calea invaziilor, Histria este distrusă în anul 248 A. D. de către carpi; Iulius Capitolinus era categoric în această privință: *sub his pugnatum est a Carpis contra Moesos, fuit et Scythici belli principium fuit et Istriae excidium eo tempore, ut autem Dexippus dicit, Istricae ciuitatis* (S. H. A. Balb., 16, 3)

Însă S. Lambrino a tranșat problema de mult: sub domnia lui Probus (276–282), orașul se înalță și se înconjură de ziduri puternice, construite chiar pe ruinele rămase după incendii[59]. Deși se dovedește astfel că informațiile autorilor contemporani trebuie acceptate cu prudență, ne îndoim încă de faptul că urmele de viețuire găsite în oraș în secolele al XII–lea și al XIII–lea sunt legate de perioada veche[60]. Ori se pare că, între secolele al IV–lea și al VII–lea, zona de locuire s–a lărgit.[61] Este de asemenea adevărat că sistemul de construcție este dintre cele mai modeste și reflectă o criză economică acută[62]. Monezile histriene autonome încetează în secolul al II–lea d. Ch., dar găsim în schimb monezi bizantine până la Phocas (602–610). Ceramica târzie de factură romană poate fi urmărită tot până în secolul al VII–lea[64]. Putem oare să deducem de aici că începând din acea vreme „orice viață organizată încetează la Histria" și că orașul nu mai este decât un sălaș sezonier pentru colibele ciobanilor și pescarilor?[65]

Este adevărat că în 390 Ammianus Marcellinus scria cu un fel de regret retrospectiv: *Histros quondam potentissima ciuitas* (22, 8, 43 ediția Loeb, vol. II, p. 238), dar aici nu e decât semnul unei decăderi pe care nu o contestăm[65a]. Așteptând ca cercetările arheologice ulterioare să ne furnizeze noi informații evităm să tragem o concluzie extremă privind prăbușirea orașelor de pe litoral[66] și să ne amintim că generalizările ce s–au făcut asupra acestei regiuni, de la G. G. Tocilescu au trebuit să fie revăzute. În fața invaziei slavilor, o parte a populației s–a răspândit

cu siguranță în câmpia înconjurătoare[67]; va face din nou să se vorbească despre ea la începutul Evului Mediu, atunci când portulanele italiene vor începe să menționeze Stravico. Ceea ce nu înseamnă că în acea vreme de „tăcere", această populație a dispărut pentru a reapărea apoi din neant. Câteva descoperiri întâmplătoare și sondaje sporadice, mai în interiorul țării vorbesc deja în favoarea continuității unei populații care se ocupa cu o anumită activitate comercială: oglinzi bizantine de sticlă dublate cu plumb, o balanță romană, o amforă din Petra-Camena, toate datând din secolul al VI-lea[68]. În sfârșit, o biserică având numeroase inscripții a fost descoperită în satul Basarabi (Medgidia-Constanța). Data probabilă a construirii sale ar fi 992 A. D. Deci în plină invazie a pecenegilor, credința găsea mijlocul de a exprima o fervoare ce nu voia să moară *in partibus infidelium*[69]. Semnalăm faptul că în aceeași vreme, Constantin Porphirogenetul trece Histria printre cele 14 orașe care constituiau prefectura Moesiei (De them., ed. II, Bonn, vol. III, p. 47).

Situația din Dinogetia și din satele învecinate, actualele Garvăn și Bisericuța, situate mai la adăpost, este puțin mai bună.[70] Cărămizile și țiglele, din vremea împăratului Anastasius (491-518), ne trimit mai întâi la secolul al VI-lea. Același lucru se întâmplă cu monezile care merg până în vremea lui Iustin (565-578). Probabil că cetatea a suferit mult în timpul invaziei avarilor în secolul al VI-lea. Apoi între secolele al VII-lea și al IX-lea, ca și la Histria, dovezile decisive asupra continuității umane încă lipsesc. Dar sondajele făcute la Isaccea și Niculițel, deci în afara zonelor urbane propriu-zise, ne permit să observăm semnele existenței unor comunități modeste. În plus, mărturiile din secolele al X-lea și al XI-lea privind viețuirea pe malul drept al Dunării devin atât de abundente încât suntem îndreptățiți să presupunem o dezvoltare anterioară.[71] Așezările ating apogeul în prima jumătate a secolului al XI-lea. În pasajul din Constantin Porphirogenetul, citat mai sus, toată seria de orașe septentrionale (*Noviodunum, Aegyssus, Halmyris*) figurează, ca și cele de pe litoral, ca făcând parte din prefectura Moesiei.[71]

Artizanatul local (meșteșugurile locale) ia un asemenea avânt și schimburile comerciale o asemenea extindere încât putem vorbi de mici târguri medievale în adevăratul sens al cuvântului[72]. Perioada de stagnare – sau considerată astfel din lipsa descoperirilor arheologice – a trecut. Circulația monetară bizantină se dezvoltă: la Isaccea s-au găsit monezi din vremea lui Ioan al II-lea

Comnen (1118–1143) şi Andronic al II-lea Paleologul (1282–1328); după aceea în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea va veni rândul monezilor veneţiene[73]. La Garvăn, Dinogetia relaţiile comerciale sunt consemnate documentar chiar cu 150 de ani mai devreme prin monezile emise de Ioan Tzimiskes (969–976) şi prin ceramica emailată caracteristică aceleiaşi epoci[74]. Recucerirea acestui teritoriu pare completă pe toate planurile, nu numai comercial ci mai ales pe plan militar, juridic şi spiritual.

După N. Bănescu, I. Barnea[75] citează pe bună dreptate două mărturii ale lui Cedrenus (ed. Bonn, vol. II, p. 401, r. 15 şi urm.) şi Cinnamus (aceeaşi ed.; p. 93, r 18 şi urm.). Primul raportează că, în timpul atacului cetăţii Dorostolon în anul 971, reprezentanţii din „Constanteia şi din alte fortăreţe aşezate dincolo de Istru" (Ἐκ Κωνσταντεια καὶ τῶν ἄλλων κάστρων τὴν περαν ἱδυμένον τοῦ Ἰστραυ) au făcut jurământ de supunere în faţa lui Ioan Tzimiskes. Acesta din urmă notează plângerile unui pescar dunărean care, plângându-se împăratului Manuel Comnen-ul că nu a apărat suficient regiunea – din care cauză a fost prădată de barbari – recunoştea prin aceasta „datoriile autorităţii imperiale". Dar dincolo de aluziile savant interpretate se află poate una dintre descoperirile cele mai importante din ultimii ani: un plumb sigilar bizantin, descoperit în Dinogetia, unde a însoţit se pare un document oficial. El poartă ca legendă «Dumnezeul meu, ajută-l pe Simeon vestis et Katepan de Paradounavon»[76] şi arată cum s-a remarcat, dependenţa administrativă a Dinogetiei de Paristrion. Teza Iorga-Bănescu primeşte astfel o strălucită confirmare.

Să amintim în sfârşit, alături de puterea temporală că, pe plan spiritual, în aceeaşi epocă, creştinătatea «*scythică*» era legată de Constantinopol prin episcopia din Dorostolon[77]. După dislocarea ţaratului lui Samuel şi victoria din anul 1018 repurtată de Vasile al II-lea asupra bulgarilor, Dunărea de jos a devenit din nou ţinut imperial.

Astfel, însuşindu-ne teza dezvoltată de Henri Pirenne pentru Occident[78], putem să afirmăm că barbarii nu au nimicit viaţa în Scythia Minor. Ei au dislocat pentru un anumit timp orice structură statală – căci Orientul nu a cunoscut un Theodoric luminat care să aibă ambiţia de a face să funcţioneze sistemul roman –.[79] Ei au provocat o degradare a nivelului de trai, a cărei schimbare socială majoră a fost abandonarea oraşelor: *Destitutae ministriis ciuitates splendorem quo pridem nituerant amiserunt, plurimi si*

quidem collegiati cultum urbium deserentes, agrestem vitam secuti, in secreta sese ac deua contulerat (*Cod. Theod.* 12, 19, I)[80] Dar civilizaţia care a supravieţuit în Scythia Minor a fost în aspectele sale generale mediteraneană. Căci în mod sigur hoardele avare, slave şi pecenege nu aveau ce să-i înveţe – în condiţiile psihologice pe care ni le putem imagina, între jafuri şi la lumina incendiilor – pe urmaşii Milet-ului, Romei şi Bizanţului. Ba mai mult, nou-veniţii au trebuit să se adapteze anumitor exigenţe ale unei civilizaţii pe care desigur o detestau (a se vedea atitudinea antiromană a lui Atahulf, Orose Ad., pag. 7, 43), dar pe care nu aveau mijloacele să o înlocuiască. Totuşi dacă a existat un contact nu se poate vorbi deloc de „contopirea tradiţiilor"[81]. Deoarece, din punct de vedere cultural, slavo-bulgarii din secolele al VI-lea – al IX-lea nu erau contemporanii romano-bizantinilor din Scythia Minor. Această populaţie – chiar decăzută din vechea sa splendoare – trebuia să-şi caute în altă parte decât printre tovarăşii de călărie ai lui Asparuch interlocutorii spirituali.[82] Noua integrare morală, politică şi economică în lumea meridională, după – în cel mai rău caz – un hiatus de trei secole, a fost uşoară pentru ea, care, pentru a privi către Mediterana, întorsese spatele stepei pontice, acest ţinut aflat la nord de Meotida care a rămas întotdeauna extra-european.[83] Şi aceasta încă din primul mileniu î. Ch. când – aşa cum a demonstrat V. Pârvan într-unul din rezumatele sale – regiunea carpato-dunăreană repudiase lumea scito-sarmată şi alesese Sudul[84].

Însă a demonstra o permanenţă umană la Dunărea de jos, a scoate în relief reînnoirea contactelor cu Bizanţul, care şi-a reluat autoritatea, după o întrerupere mai mult sau mai puţin îndelungată, asupra unei părţi din Imperiu pe care o considera a sa, nu înseamnă că am dovedit o continuitate lingvistică romană. Înlocuiri de limbaj ar fi putut avea loc în secolele întunecate care scapă curiozităţii noastre[85]. Un Mihail Attaliates ne spune doar despre locuitorii oraşelor dunărene că «ei vorbeau tot felul de limbi»: Ἐκ πάσης γλώσσης συνηγμένον ἔχουσαι πλῆθος (Hist., p. 204, ed. Bonn). Şi aici intervine geografia lingvistică ce ne poate ajuta să vedem mai clar.

Acum 20 de ani, bazându-se pe câteva hărţi din «Atlasul Lingvistic Român», – în aceea vreme inedit – S. Puşcariu lansa ideea că isoglosele arhaice se încrucişau în vestul Transilvaniei, pe care trebuia să o considerăm ca un centru de propagare (Kerngebiet), „vatra" limbii (daco-) romane[86]. Dezvoltând această

idee și folosind aceeași metodă, E. Petrovici a ajuns la puțin timp după asta la concluzia că trebuie să luăm în considerație, pentru epoca de formare a limbii române, cinci asemenea „vetre" de formare, grupate în jurul Carpaților[87]. Teoria nu a întârziat să provoace o vie controversă[88]. Pe bună dreptate lui S. Pușcariu i s-a adresat observația că studiul său era cel puțin prematur și că, înainte de publicarea integrală a „Atlasului Lingvistic Român" și mai ales înainte ca un număr mai mare de hărți să fi fost interpretate, ar fi fost mai înțelept să se abțină de a edifica teorii privind «*vetrele limbii române*». Și acest lucru, cu atât mai mult cu cât un principiu metodologic era departe de a fi riguros clarificat, și anume: este oare posibil să facem diacronie cu ajutorul unui material cum nu se poate mai sincronic ca cel pe care ni-l furnizează atlasele lingvistice?[89] Fără a respecta această prudență expectativă ne expunem la surprize care pot să facă să se prăbușească construcții aparent logice și solide. Căci, în fața hărților conservatoare ale vestului Transilvaniei putem să înălțăm alte construcții în care, din contră, regiunea din sud-estul Carpaților ar apărea la fel de arhaică[90]. Astfel ideea după care putem căuta în afara Transilvaniei «*alte vetre lingvistice*» și-a croit drum.[91]

După ce domnii Pop și Rosetti[92] atrăseseră atenția asupra hărților ALRM I 35, 69, 130, 157 și ALRM II 161, care opun destule zone arhaice muntenești zonelor inovatoare transilvănene (*față* în relație cu *obraz; ficat* în relație cu *mai; suspin* în relație cu *oftez; nebun* în relație cu *bolând* etc.). E. Gamillscheg preciza noțiunea de «*vatră*» lingvistică dunăreană: „Tales regiones (sc. de tradición latina) se encuentran en Transilvania, en las montañas occidentales llamados Munții Apuseni, en las dos orillas del Danubio inferior, entre las ciudades de Giurgiu y Cernavodă, comarca que más tarde adquirió una importancia decisiva en la constitucion de los rumanos del norte del Danubio..."[93]

Se pare deci că, rezervându-ne concluziile definitive privind structura lingvistică a teritoriului daco-român până la publicarea integrală a ALR, putem încă de acum să izolăm o zonă sud-carpatică care demonstrează persistența unui fenomen românesc comun (Urrumänisch), anume formele *râz, văz, auz*, înlocuite în restul teritoriului prin formele analoge *râd, văd, aud*. În secolul al XVI-lea, acest fenomen se întinde mai la nord; este atestat în partea de nord a Transilvaniei (în textele cu rotacism) și în Moldova (la Dosoftei)[94]. Regresia a mers deci de la nord spre sud. După M. Pop[95], acest teritoriu sud-carpatic

«conservă ultimul rest din vechea zonă a iotacizării». Vom consulta în sprijin hărțile pur lexicale care, prin suprapunere, ne delimitează aproape aceeași zonă: *celar* (ALRM II, 305), *argea* (id. 306) *vatra satului* (id. 316), *cuptor* (id. 336). Sunt termeni umili, latini sau traci (*argea, vatră*) referindu-se la habitatul unei populații stabile. Vom recurge în ultimă instanță la argumentul toponimic. Regiunea care se întinde pe malul stâng al Dunării se numește Vlașca, denumită astfel de către invadatorii străini care au găsit aici o populație romană[96], ea apărea astfel sub acest nume în toate textele de început slavo-române. Teama lui I. Iordan (*loc. cit.*) că acest toponim ar putea să aibă sensul secundar de păstor ca în multe cazuri întâlnite pe o mare arie în sud-estul Europei, nu e justificată. De abia după secolul al XIII-lea termenul βλάχος a luat acest sens în limba greacă și în celelalte limbi balcanice; înainte de această dată era un nume etnic și la nord de Dunăre a rămas întotdeauna ca atare[97]. Pe scurt geografia lingvistică și toponimia nu numai că nu se opun ipotezei noastre privind existența unei zone arhaice dunărene în care o populație romană a putut supraviețui ci se și pretează cu îngăduință la delimitarea frontierelor unei asemenea zone.

Topografia este și ea favorabilă acestei ipoteze. Adăpostită pe de o parte de *codrii Vlăsiei* («pădurile câmpiei muntene»), concentrată în jurul a două mari căi de comunicație, Dunărea[98] și ruta Dinogetia-Carsium-Paristrion[99], o comunitate de pescari și agricultori[100] a putut să traverseze în tăcere secolele de încercări, lăsând să curgă pe lângă ea calul invadatorilor[101]. Putem chiar să afirmăm că tot centrul Dobrogei ar fi putut să fie trecut prin foc și sabie - cenușa pe care o găsim în timpul cercetărilor arheologice ne convinge de acest lucru - și supraviețuirea era totuși posibilă pe malul Dunării. Este destul de semnificativ faptul că printre orașele enumerate de Constantin Porphirogenetul (*loc. cit.*) ca formând prefectura Moesiei doar Tropaeum era situată mai în interiorul provinciei, celelalte ocupând malurile Dunării sau litoralul Mării Negre.

A fost suficient ca o forță organizată să-și facă din nou apariția, pentru ca aceste elemente disparate, care păstrează poate amintirea nostalgică a vechii ordini, să se adune din nou. (Aici este adevăratul sens al reproșului formulat de pescarul lui Cinnamus: εἰ βασιλεῖ τῶν καθ ἡμας ἔμελεν «dacă împăratul ar fi acordat mai multă atenție problemelor noastre...») Și pe această cale, deschisă de acum înainte, a organizării politice la

Dunărea de jos, Bizanțul nu a fost decât un releu; etapele următoare au fost: crearea Principatelor Române și extinderea suveranității domnitorului muntean Mircea, în 1387, «până la marea cea mare». Poate că tot în acest sens ar trebui să căutăm împăcarea între „legenda și realitatea istorică. A avut probabil loc o descălecare" a domnilor transilvăneni către ținuturile cis-carpatice, însă rolul lor a fost al unei elite care a grupat comunități preexistente.[102].

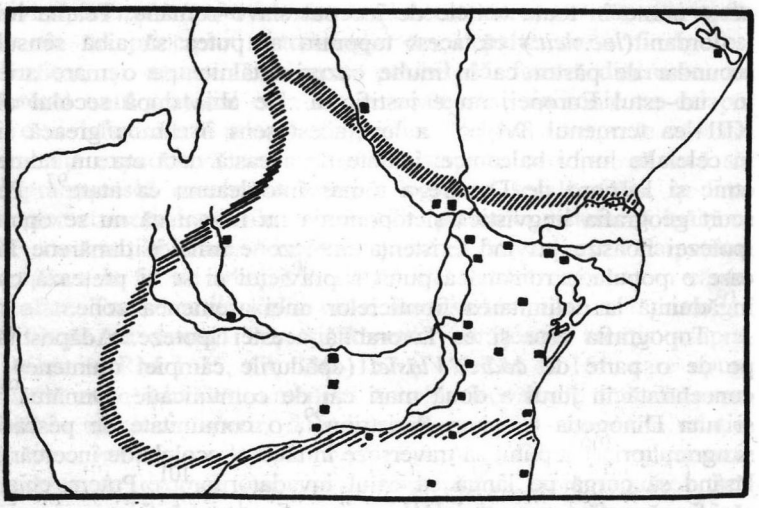

Dacia scitică (după V. Pârvan)

*

Să parcugem acum din nou cele trei nivele prezentate mai sus: elenismul pătruns de spiritul și de expresia latină, prezența politică bizantină la Dunărea de jos, continuitatea umană și lingvistică în sud-estul Carpaților. Nimic nu se opune să tragem concluzia că, prin opera basileilor și a instituțiilor lor, romanizarea Scythiei Minor și a regiunii învecinate a continuat după căderea Romei care i-a inspirat Sfântului Ieronim accentele grandioase de disperare. Mult timp Bizanțul a fost nu numai un factor de coeziune politică ci și un centru de propagare lingvistivă. Prin intermediul administrației, armatei și bisericii s-a opus - conștient sau inconștient - tendințelor centrifuge de deromanizare, într-o

epocă în care precizarea sa nu era completă, sau mai bine zis, în momentul de latinitate. Pentru romanitatea scythică acest lucru a însemnat un sprijin puternic în lupta sa pentru supraviețuire.

Putem deci să împărtășim entuziasmul poetic al lui Sidoine Apollinaire care după ce a închinat un elogiu înaripat la adresa *sceptrorum columen, regina Orientis*, a concluzionat: *et iam non quaerimur: ualeat diuisio regni* (Pan. Anth., L, 65). Bizanțul a reușit să salveze o parte din ceea ce îi revenise din promisiunea făcută lui Aeneas și, prin aceasta, și-a îndeplinit cu bine misiunea de *Noua Romă*, care nu a fost desigur o metaforă[103].

NOTE

1. Trebuie să remarcăm că, totuși, căutarea unei formule unice, strălucite, nu este o trăsătură caracteristică doar a istoricilor romanității orientale. Căderea Imperiului Roman și cauzele sale au inspirat, începând cu Ed. Gibbon, numeroase teorii simplificatoare. A se vedea critica în cartea fundamentală a d-lui H.-I. Marrou. *De la connaissance historique*, Paris, 1958 (3e éd.) «Aux éditions du Seuil», p. 190 ss. A se vedea, de asemenea, capitolul substanțial *Doctrina decăderii* din cartea lui M. S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardoromana*. Roma, 1951, pp. 7–31. Pe de altă parte, dl. Knund Togeby pune problema în mod clar în articolul său: *Désorganisation et réorganisations dans l'histoire des langues romanes*. Miscelánea, Homaje a André Martinet. La Laguna [1957] pp. 277–287.
2. B. Mitrea, *Penetrazione commerciale e circolazione monetaria in Dacia prima della conquista. Ephemeris Dacoromana* XI (1945) pp. 1–145 – 3 cartes. – *id. Le trésor de Fărcașele (Dép. de Romanați). La pénétration du commerce romain dans le petite Valachie avant la conquête de la Dacia. Dacia* IX–X (1941–1944) pp. 359–397 – IV pl.

2 bis. Căci, dacă a avut loc o „retragere", aceasta nu privea decât funcționarii și o elită restrânsă. A se vedea demonstrația convingătoare a d-lui D. St. Marin, *I «provinciales» ritirati dalla Dacia sotto Aureliano. Revue des Etudes Roumaines* 3–4 (1957) pp. 170–219.

3. Cf. Alf Lombard, *Tradition latine et tradition slave. Le roumain résultat de leur fusion.* Acta Congressus Madvigiani. Koobenhavn, 1958, vol. V pp. 115–120.
4. Al cărui spirit avea să supraviețuiască până în secolul al XIX-lea în Principatele Române. Cf. N. Iorga, *Byzance après Byzance.* București, 1935, în special în capitolul VI, p. 126–154: Imperialismul bizantin prin domnitorii români.
5. *Le «village» dans la toponymie et l'histoire roumaines.* Zeit, rom. Phil, 73 (1957) pp. 124–144.
6. *Les «routes» de la Romania Orientale.* Revue Int. Onom. 9, 3 (1957) pp. 213–226.
7. Efort vizibil în titulaturile imperiale. Fiecare titlul era adăugat în urma unei încercări de recucerire: Decius, restitutor Daciarum (CII, III, 1176). Dacicus Maximus (CIL III 4957): Gallian, Dacicus Maximus (CIL, III 2200, VII 1430): Aurelian, Carpicus Maximus (CIL III 12, 456, II 4506).
8. P. Skok a enunțat doar această idee într-un capitol: *Byzance Comme centre d'irradiation pour les mots latins des langues balkaniques, Byzantion* VI (1931) pp. 371 à 378, cr. Petrovici *Dacoromania* VII (1931–1933) pp. 257–259. El nu a mai realizat vreodată lucrarea amplă la care visa desigur.
9. Cf. A. Meillet, *Esquisse d'une histoire de la langue latine*, Paris, 1952 (6e éd.), Hachette, pp. 191–226, II–I. Marrou, *Histoire de éducation dans l'antiquité*, Paris, 1958 (4e éd.), «Aux éditions du Seuil», p. 229 ss. P. Boyancé, *La connaissance du grec à Rome.* Revue Et. Lat. 34 (1956) pp. 111–131. Bayet, *Histoire politique et psychologique de la religion romaine.* Paris, 1957, Payot, în care una din ideile fundamentale este că „până și prin elenizare, religia romană se diferențiază cu o puternică originalitate" (p. 13).
10. A. Cameron, *Latin words in the Greek inscriptions of Asia Minor.* Am. Journ. Phil. 52 (1931) pp. 232–262. G. Nencioni, *La lingua latina nell'antico Egitto*, în vol.: *Egitto antico e moderno.* Milano, 1941, pp. 305–329. G. Wessely, *Die lateinischen Elemente in der Gräzität der aegyptischen Papyruskunde.* Wiener Studien 24 (1902) pp. 99–151; 25 (1903) p. 44–47.

   În general, pentru problema opoziției anti-romane, cf.

H. Fuch, *Der geistige Widerstand gegen Rom in der antuken Welt.* Berlin, 1938. Printr-o foarte curioasă extrapolare, savanții sovietici au deplasat problema pe terenul „luptei de clasă". Ei au identificat chiar și „partizani" în tâlharii din epoca târzie! A se vedea N. A. Maşkin *Istoria Romei antice.* Moskva, 1949. Periodicul *Vestnik Drevnej Istorii* a publicat, mai ales după 1950, un număr mare de studii orientale în acest sens. A se vedea de asemenea: *Etat et classes dans l'antiquité esclavagiste. Structure – Evolution.* Paris, 1957, în seria «Recherches internationales à la lumière du marxisme» (no. 2), éd. «Nouvelle critique», de asemeni A. Aymard Revue Et. Lat. 35 (1957) pp. 403–405. Pentru România, unde din nefericire sunt imitați sovieticii și se adoptă Studii și cercetări de istorie veche, începând din 1950 și, în ultimul rând, D. Tudor, *Răscoale și atacuri „barbare" în Dacia romană.* București, 1957, 100 p. + 10 fig.

10 bis. Această linie de separare a fost rectificată în mod sensibil de H.-I. Marrou, *Hist.* p. 347.

11. Pentru Panonia, a se vedea A. Alföldi, *Vorherrschaft der Pannonier im Römerreich und die Reaktion des Hellentums unter Gallienus*, 1930, în volumul 25 Jahre Röm.-Germ. Kommission.

12. Releveu făcut de R. Vulpe, Histoire ancienne de la *Dobroudja*, în vol. *La Dobroudja.* București, 1938, p. 242.

13. Ed. Loeb, vol. VII. – Cf. P. skok, *De l'importance des listes toponimiques de Procope pour la connaissance de la latinité balkanique.* Revue Int. Et. Balk. 3, 1. (1937–1938) pp. 47–58.

Listele lui Procopicus sunt comentate în mod judicios de Al. Philippide, *Originea românilor*, Iași, 1925, vol. I pp. 427–437. Din contră, G. Popo-Lisseanu trage, din aceleași pasaje, concluzii lingvistice prea îndrăznețe în studiul său: *Limba română în izvoarele istorice medievale.* An. Ac. Rom. – Mem. Sect. Lit. s. III vol. 9 (1940). Cf. là-dessus G. Giuglea *Dacoromania* 9, 1 (1941) pp. 109–113.

14. Nu am reținut toponimele hibride, nici cele a căror etimologie latină este îndoielnică. Al. Philippide, *op. cit.* I, p. 437–438, dă, de asemenea, numele de locuri din

partea meridională a peninsulei și reia toate atestările într-o listă alfabetică, p. 467–471.

15. Nu trebuie decât să parcurgem: Du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, Lugduni, 1688, pentru a avea o recoltă foarte bogată de termeni.
16. *I prestiti latini nel greco antico e bizantino*, Padova, 1944. A se vedea, de asemenea: H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im Oströmischen Reich*. Helsingfors, 1935, 239 p. F. Dölger, *Byzant. Zeitschr.* 36 (1936) pp. 108–117 – I. Hahn, *Rom und Romanismus in griechisch–römischen Osten. Mit besonderer Berücksichtigung der Sprache. Bis auf die Zeit Hadrians*. Leipzig, 1906, XVI – 278 p. – *id. Zum Sprachkampf im römischen Preich bis auf die Zeit Justinians Philologus*, Suppl. Bd. 10 (1907) pp. 675–718. Zum Gebrauch der lateinischen Sprache in Konstantinopol, în vol.: *Festabe für M. von Schanz*, Würzburg, 1912. – Pentru toată literatura anterioară, a se vedea K. Krumbacher, *Geschichte der buzantinischen Literatur*. München, 1897 (2e éd.) p. 1136.
17. A se vedea diagrama stabilită de autor la p. 57, precum și statistica cuvintelor atestate în greaca bizantină și neogreacă: domeniul militar 431/30; guvernământ 383/14; domeniul juridic 341/2; măsuri 76/10; calendar 32/14; curte 67/4; religie romană 49/0; religie creștină 37/4; animale 73/9; spectacole de circ 78/0; plante 113/5; îmbrăcăminte 145/12; etc. cf. p. 43 – Chiar dacă nu acordăm valoare absolută statisticii, cu atât mai mult cu cât dispariția anumitor cuvinte și noțiuni împreună cu o lume care murea (religia romană, spectacolele de circ) nu ne poate surprinde, tendința generală este vizibilă: ea merge în sensul delatinizării.

    Cf. N. Iorga, *Histoire de la vie byzantine. Empire et civilisation*. București, 1934, vol. II p. 142.
18. *Codex Iustinianus*. Ed. P. Krueger. Berlin, 1877, vol. II pp. 469–475. parag. 12, 35–38 – *Digesta Iustiniani Augusti*. Ed. Mommsen. Berlin, 1877, vol. II pp. 983–897.
19. Ariani Nicomediensis Scripta Minora. Rec. R. Herscher, Leipzig. Teubner, 1851. Τέχνη τακτικὴ pp. 104–139, parag. 44: καὶ ἀλαλαγμους πατρίους ἑκάστω γένει, Κελτικους μὲν τοις Κελτοις ἱππεῦσι, Γετικους δὲ τοις Γεταις, Ῥαιτικους δὲ "οσοι ἐκ Ῥαιτῶν... „Ei

foloseau strigătele naționale caracteristice fiecărui popor, celtice - cavalerii celți, getice - geții, retice - reții..."

20. Cf. Z. v. Lingtenthal, *Wissenschaft und Recht für das Ileer von 6 bis zum Anfang des ro. Jahrhunderts.* Byz. Zeit 3 (1894) pp. 437-547.
21. Ioannes Lydes, *De magist.* 3, 68; éd. Bonn p. 262: διὰ τὸ τους αυτης [sc. 'Ευρωπης] οἰκητορας, καὶπερ 'Ελληνας ἐκ τους πλειόνος ὄντας, τὴ τῶν Ιταλῶν φθεγγέσθαι φωνὴ...
22. Situația lingvistică din această regiune era complexă, la Tomis ca și la Olbia, din vremea lui Ovidius (*Tristele*, 5, 2, 67-68), Dion Chrysostomus (Boryst. 9, éd. Loch vol. III p. 430) și chiar înainte. Acolo se aflau: *1.* coloni greci a căror limbă suferea influența latină sau indigenă, *2.* indigeni care învățau latina prin intermediul limbii grecești sau paralele cu aceasta, *3.* invadatori străini, care stăpâneau frânturi din cele două limbi. Într-un cuvânt - veritabil jargon pontic, lingvistic și cultural, al unei populații care a oscilat timp de secole între diverse apartenențe. Nu trebuie să ne mirăm dacă mărturiile antice nu sunt decisive în privința sa. Ceea ce conta în cele din urmă era factorul agregativ, unificator, cel care „trăgea concluziile politice și spirituale" - cum zicea V. Pârvan.
23. Cf. Al. Philippide, *op. cit.* I, pp. 10-61.
24. Este destul de ciudat că aproape toți comentatorii pasajelor respective au încercat să extragă din ele indicații foarte precise despre latina dunăreană. Ei uitau că: *1.* Procopius din Cesarea era un semit elenizat, *2.* că el și-a compus cartea departe de regiunile pe care le descria și, poate, destul de târziu după călătoria făcută acolo. După B. Rubin (RE s. v. Prokopios), care combină opiniile lui Sommer și Moravcsik) cartea *De aed.* datează din anii 553-555, deci după mai mult de zece ani de la călătoriile pe care Procopius le-a făcut în Italia, în 540 și 544, însoțindu-l pe Belisarius la Revena. A trecut el oare prin regiunea care avea să-l intereseze, a cules el informații de acolo? Este posibil. Și pare să fi utilizat în plus cataloage administrative, așa cum remarcă H. B Dewing în prefața la ediția Loeb, vol. VII, p. XV. - W. Thomaschek credea că Procopius făcuse descrierea după hărți locale. Cf. *Zeit österr Gym. 25* (1874), p. 659.

Nu se poate exclude posibilitatea ca unele fenomene din latina populară să se fi strecurat în transcrierea lui Procopius, însă șansa este minimă. A se vedea, de exemplu, Τουρικλα, care putea foarte bine să figureze în Appedix Probi: *turricula non turicla*.

25. A se vedea Caput Bubali de pe Tabula Peutingeriana, ediția K. Miller, Ravensburg, 1888, segment 7, 4, pe drumul Viminacium–Tibiscum. Situată prea în interiorul Daciei, această localitate nu este aceeași cu cea din lista lui Procopius, așa cum credea V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos*. An. Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. s. II t. 36 (1914) p. 15. Cf. Al. Philippide, *op. cit.* I pp. 431–432.
26. Noi nu am ținut seama de numele de persoane latine, fiindcă mai mult decât toponimia, antoponimia trebuie studiată cu prudență. Prestigiul cultural, moda, snobismul sunt tot atâția factori determinanți. Realitatea etnică sau lingvistică poate să nu intre deloc în calcul. Al. Philippide, *op. cit.* I, p. 5–6, a reținut totuși numele latine ale comandanților armatelor din Orient.
27. *La conquête de Constantinople*, Paris, 1924, éd. Ph. Lauer, chap. 106. Cf. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*. București, 1945, pp. 76–77.
28. Cf. N. iorga, *Hist. byz.* I pp. 63–64.
29. N. Iorga, *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*. București, 1937, II p. 324: „Formată din provinciali, armata duce cu ea, de la un capăt al peninsulei la celălalt, stindardul romanității".
30. Procopius, *Anecdota 24*, 7 (éd. Loeb vol. VI p. 280). Și autorul adaugă: „ca și cum era imposibil pentru cineva originar din Grecia să fie un om onorabil".
31. Caracterul multinațional al armatei bizantine este cunoscut. A se vedea N. Iorga, *Hist. byz.* I, 75–80, și în general tot capitolul II: elementul roman (p. 34–46), elementul grec (p. 47–74, barbarii (p. 75–90). Această armată era formată pe de o parte prin conscripție (recrutare obligatorie) (M. Gyòni afirmă că „indigenii din zonele balcanice trebuiau să lupte în rândul trupelor regulate". *Byz. Zeit.* 44 (1951) p. 249–250) și pe de altă parte prin angajare voluntară, la care contribuia mult mirajul unei sorți mai bune. A se vedea în această privință

descrierea făcută de Procopius, Anec. 6, 2–4, p. 68, a plecării către Constantinopol – cu visul de a se îmbogăți – a trei tineri țărani illiri din Bederiana (Dardania): Zimarchus, Dityristus și Iustinus (viitorul împărat, succesorul lui Anastasius și unchiul lui Iustianian). Era în sfârșit un alt factor care asigura înnoirea cadrelor – o anumită solidaritate rasială a acestei lumi dunărene, din care unele elemente de elită, ajunse în posturi importante, nu-și uitau „timpurile natale". Ba mai mult, se și refereau adesea la ele. A se vedea în această privință Nov. 26: *si quis Thracum nominauerit regionem, mox simul aggreditur menti et quaedam fortitudo et militaris multitudinis atque bellorum pugnaeque cogitatio.* Urmașul tracilor din Dardania este cel care se exprimă cu aceste cuvinte înălțătoare prin gura împăratului Iustinian. Despre „vlahii" care luptau în 1025 în rândurile armatei bizantine în Sicilia a se vedea cf. M. Gyòni, *Vlaxi Barijskoj letopisi.* („Llahii din Analele de la Bari"). Acta Ant. Hung. I (1951–52) pp. 235–245.

32. F. Lot, *La fin du monde antique et le début du Moyen-Age.* Paris, 1951, Albin Michel, p. 319.

N. Iorga, *Hist. byz.* I, p. 32–33, 320–240, în care autorul remarcă în legătură cu titulaturile lui Iustinian: „el poartă titlul tuturor victoriilor sale, cum nu făcuse nici unul din împărații din Răsărit care îl precedaseră". A se vedea și *Gândirea bizantină în timpul domniei lui Iustinian*, p. 163–200.

33. Sf. Ieronim ne relatează faptul următor despre episcopul Styriei: *Victorinus, Pitabionensis episcopus, non atque latine ut graece nouerat. Vnde opera eius grandia sensibus uiliora uidentur compositione uerborum* (De uir. iul. 74, éd. C. A. Bernoulli, Freiburg i. Br. 1895). În schimb, Gennadius, care a continuat cărticica Sfântului Ieronim, scria: *Rufinus, Aquil(e)iensis ecclesiae presbyter non m(i)nima pars doctorum ecclesiae, et in transferrendo de gr(a)eco in latinum el(e)gans ingenium habuit* (ead. ed. 152).

În scrisoarea sa către împăratul Mihail III (842–867), papa Nicolae I nu are decât reproșuri: *Ecce quotidie, immo uero in praecipuis festiuitatibus inter Graecam linguam ueluti quiddam pretiosum hanc (sc. Latinam), quam barbaram et Scythicam linguam appellatis,*

miscentes, quasi minus decori uestro facitis, si hac etiam non bene ac ex toto intellectu in uestris obsequiis, ac officiis non utamini... Romani quippe hac lingua, quam barbaram uos et Scythicam uocatis, utuntur... Iam uero si ideo linguam barbaram dicitis, quoniam non intelligitis, uos considerate quia ridiculum est uos appellari Romanorum imperatores, et tamen linguam non nosse Romanam. Mansi, Sacrorum concil. noua et ampliss. coll. Venetiis, 1770, vol. 15, col. 191. – Acest text este foarte important: în afara faptului că ne dezvăluie la papa Nicolae un anumit sentiment lingvistic, el ne aduce dovada, clară ca o definiție, că „scit" era pur și simplu un termen arhaizant, nu prea de bandă, folosit pentru a desemna graiul roman corupt. A se vedea, de asemenea, R. Vulpe, *Dovroudja*, p. 391, nota 4. G. Moravcsik enumeră în lungul articol consacrat Σκυθαι (*Byzantinoturcia*. Budapest, 1943, vol. 2, p. 235–239) nu mai puțin până în secolul al XVI-lea, au fost desemnate sub numele de „sciți". Doar romanii dunăreni lipsesc. Curioasă omisiune.

34. *De bello goth.* 7, 14, 36 (éd. Loeb vol. IV p. 274).
35. *Începuturile vieții romane la gurile Dunării.* București, 1923, 247 p. – 2 cartes. – aceeași redactare prescurtată: *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio.* Ausonia 10 (1921) pp. 187–209.
36. Despre ramificațiile rețelei rutiere romane în această regiune, a se vedea V. Pârvan, *Castrul de la Poiana...*
37. P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras.* Eph. DR II (1924) pp. 378–415. – id. O inscripție a Împăratului Traian găsită la Cetatea Albă. București, 1944, 10 p. + 1 pl. h. t. – An. Ac. Rom. s. III t. 26 pp. 501–510.

Se pare că aceste garnizoane făceau legătura cu tabăra romană din Crimeea. O idee destul de exactă privind pătrunderea romană în această regiune ne este dată de prezența monezilor. Între Nistru și Nipru și în Pripet, la nord, tezaurele scoase la lumină sunt extrem de numeroase; descoperirile izolate ating chiar țărmurile Mării Baltice și regiunea de dincolo de Volga. Majoritatea monedelor sunt din secolul al III-lea, însă acoperă perioada de la Augustus până la Iustinian. Cf. V. V. Kropotkin, *klady rimskix monet v Vostoeenoj Evropi.* („Tezaure de monezi romane în Europa Orientală").

Supliment la *Vestnik Drevnej Istorii*, nr. 4 (1951), p. 241–281 + 1 tab. + 1 h. Acest studiu important nu este menţionat în lucrarea foarte bine informată de altfel a lui Sir Mortimer Wheele, *Rome beyond the imperial frontiers*, London, 1954.

Articolul lui M. Gumowski „Monezile romane în Polonia" (în poloneză), Sprawozd. Tow Nauk. W. Toruniu VI, 1–4 (1952), p. 71– 73, nu ne-a fost accesibil. După recenzia lui C. H (yart), *Revue Belge Phil. Hist.* 35, 3–4 (1937), p. 1201–1202, autorul semnalează prezenţa în Polonia a monezilor „destul de numeroase şi datând din toate epocile istoriei romane, ca urmare a comerţului cu chihlimbar".

38. Această teză, care i-a fost dragă, a fost reluată şi dezvoltată de S. Lambrino, *Die Scythia Minor und der dako-getische Romanismus*, în vol. *Siebenbürgen*. Bucureşti, 1943, I pp. 186–194.
39. I. Mititelu, *Două tezaure de monede imperiale romane găsite la gura Ialomiţei. Studii şi cercetări de numismatică* I (1957) pp. 133–147. – Circa cincizeci de monede din vremea împăraţilor Valentinian şi Valens, îngropate în jurul anului 378.
40. Doar pe linia Flămânda–Râşnov au fost identificate 13 castre construite după anul 200 A. D., în timpul împăratului Septimius Severus. Cf. V. Christescu. *Istoria militară a Daciei romane*. Bucureşti, 1937, p. 123–127.
41. Cf. V. Christescu, *op. cit.* p. 36. – D. Tudor pare să împărtăşească încă aceeaşi părere. Cf. *Consideraţii asupra unor cercetări arheologice făcute pe Limes Transalutanus. Stud. cercet. ist. veche* VI, 1–2 (1955) pp. 87–97, în special p. 96. *id. Oltenia romană*. Bucureşti, 1958, pp. 209–212.
42. Gh. Florescu, *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării moesice*. Stud. cercet. ist. veche II, 2 (1951) pp. 125–135. – De notat că este prima atestare epigrafică a Ramidavei (Ptolemeu 3, 8).
43. Continuitatea efortului de apărare a fost descris în detaliu de R. Vulpe, *Dobroudja*. Nu este cazul să insistăm. A se vedea p. 158–164 (domnia lui Traian), 172–176 (Hadrian), 176–179 (Antoninus Pius), 243–261. (Marcus Aurelius şi Severus), 261–281 (în timpul anarhiei

militare), 280–318 (de la Diocletianus la Theodosius, 318 și urm. (Iustinian).

De adăugat faptul, pus în lumină în ultimul timp, că linia Galați–Isaccea era apărată în secolul al IV–lea de legiunea *I Iovia*. Cf. Gh. Ștefan, *La legio (Iovia et la défense de la frontiére danubienne au IVe siécle de notre ére*, în vol.: *Nouvelles Etudes d'Histoire*. București, 1955, pp. 161–167.

44. În anul 270, în timpul evacuării Daciei, Legiunea *XIII Gemina* a fost transferată la Ratiaria și Legiunea *V Macedonica* la Oescus. Cf. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 277.

A se vedea, de asemenea, Ch. Ștefan, *Un militario dell'epoca di Diocleziano scoperto a Garvăn* (Dinogetia). *Dacia* n. s. I (1957) pp. 221–227.

45. Iată textul lui Procopius (*De bello. goth.* 7, 14, 32–33, ediția Loeb, vol. IV, p. 272): „în acel timp împăratul Iustinian a trimis soli la acei barbari, exprimându-și prin intermediul lor dorința ca aceștia să se instaleze în acea veche cetate numită Turris și situată pe malul Dunării. Acea cetate fusese construită de împăratul roman Traian în vechime, însă mult timp a rămas nelocuită, după ce a fost jefuită de barbarii din acea regiune. Exact această cetate și pământurile din jur voia împăratul Iustinian să li-l cedeze, susținând că ele aparținuseră la începuturi romanilor (Ἰουστινιανος βασιλευς ἅτε προσηούση τὸ ἐξ ἀρχης Ῥωμαίοις ὡμολόγει δεδωρήσεσθαι...)."

46. *Pentru apărarea liniei Dunării* cf. F. Altheim, *Niedergang der Alten Welt*. Frankfurt a. M. 1952, vol. II pp. 54–56.

47. F. Horovitz, Prezența în Pannonia, în vremea lui Gallienus, a Legiunilor *V Macedonica* și *XIII Gemina* și încetarea stăpânirii romane în Dacia. *Stud. cercet. ist. veche* VIII, 1–4 (1957) pp. 333–338.

48. G. Dobiáss, *Il limes romano nelle terre della Repubblica cecoslovaca, ed i tentativi di portare le frontiere dell'Impero sui monti Sudeti e Carpati*. Roma, 1938, Ist. di studi Rom. Quaderni dell'Imp., Il limes rom. VII, p. 32.

49. F. Kalousek – M. R. Pernieeka, *Die Römerzeitliche Siedlung bei Vicemilice in Mähren*, Sbornfk Praci Fil. Fak. Breeske Univ. s. E. 1. Arch. KI. V (1956) pp. 42–90 + 11 pl.

50. A. Alföldi, *Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien*. Berlin, 1922, pp. 27–30, 90.
51. E. Lozovan, *Les „routes"*... p. 218–222. – De adăugat mărturiilor citate acolo un pasaj din Ammianus Marcellinus (21, 10, 3–4, ediția Loeb, vol. II, p. 134), care scoate în evidență valoarea strategică a „clausurii" din regiunea Serdica. Despre ocuparea regiunii Sirmium de către gepizi, a se vedea tot Procopius, *Anec. 18*, 16–19, p. 216, ed. cit.).
52. În perioada târzie a imepriului asistăm la lărgirea noțiunii de „succesiune" până la universalitatea drepturilor defunctului. Și în mod sigur Iustinian a determinat extinderea noțiunii de „heres". Cf. R. Monier, *Manuel élémentaire de Droit Romain*, Paris, 1947, vol. I (6e éd.) pp. 450–451.

    Să așezăm în acest context teza d-lui André Piganiol, conform căreia „Imperiul fusese asasinat". (Dacă această expresie nu apare *expressis verbis* sub pana celor doi martori importanți ai căderii Imperiului, Sfântul Augustin și Sfântul Ieromim, ea reiese din opera lor). Împăratul putea să revendice moștenirea romană chiar cu litera legilor pe care le promulgase in uniuersum ius defuncti.
53. N. Iorga. *Les premières cristallisations d'état chez les Roumains*, Acad. Roum. – Bull. Sect. Hist. V–VIII, 1 (1920) pp. 33–46.
54. Mai întâi în: *Les premiers témoignages byzantins sur les Roumains du Bas–Danube*. Byz. Ngr. Jb. 3 (1922) pp. 287–310. Apoi în: *Ein ethnographisches Problem am Unterlauf der Donau aus dem XI. Jahrhundert.* Byzantion 6 (1931) pp. 297–307. Redactat din nou în: *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*. București, 1946, 193 p. – Capitolul III al acestui ultim studiu a fost publicat și în: Acad. Roum. – Bull. Sect. Hist. 25, 2 (1944).
55. Pentru problema onomastică și critica surselor, cf. N. Drăganu, *Românii în veacurile IX–XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*. București, 1933, pp. 571–574.
56. A se vedea, de exemplu, M. Gyòni care adoptase o poziție „în săgeată": «Es gehört eine gewisse Naivität dazu, in der Scythia Minor, im späteren Paristrion daß vom Beginn der Völkenwanderung an cine «Völkerstraße» war, von eine Kontinuität der

Nachkommen der römischen Siedler zu sprechen»: Zur Frage der rumänischen Staatsbildungen im XI. Jahrhundert in l'aristrion. Archivum Eur. Centro-Or. IX-X (1943-1944) pp. 83-188.

57. N. Bănescu, *Duchées*, p. 105.

58. *Dobroudja*, p, 385. - A se vedea opinia d-lui D. Adamesteanu, *Pontica e Dacica. Archeologia Class.* 7, 2 (1955) p. 216. Nu este vorba de un „ținut transformat în deșert", ci cel mult de izolarea anumitor regiuni - cum ar fi Dinogetia - cu care Bizanțul a reușit să reia contactul în secolul al X-lea.

59. S. Lambrino, *La destruction d'Histria et sa reconstruction au IIIe siècle ap. J.-C.* Revue Et. Lat. II (1943) pp. 457-463. Orașul va rezista încă, după părerea autorului, „Cel puțin până în vremea lui Iustinian". - *id. Histria romaine à la lumière des fouilles. ibid.* 9 (1939) pp. 77-83.

A se vedea, de asemenea, E. Condurachi, *Scurt istoric al cetății Histria*, în vol. *Histria, monografie arheologică.* București, 1954, I p. 58 (precum și ultima redactare a autorului: *Histria à l'époque du Bas-Empire d'après les dernières fouilles archéologiques.* Dacia n. s. 1 (1957) pp. 245-363 + 9 pl.).

60. Dl. C. Preda înclină către un răspuns negativ, cf. *Urme de viață la Histria din secolele XII-XIII. Stud. cercet. ist. veche* 5, 3-4 (1954) pp. 531-538.

61. E. Condurachi, *Histria* 1 p. 60.

62. *Ibid.* p. 109. Trebuie să mai remarcăm faptul că, începând din secolul al IV-lea, Biznațul și nu Roma inspiră stilul. Cf. Gh. Florescu, *Sisteme constructive romane la Histria, Stud. Cercet. ist. veche* 4, 3 (1953) pp. 597-609.

63. Histria 1 pp. 465-471.

64. *Ibid.* p. 454.

65. A se vedea raportul cercetărilor: Șantierul arheologic Histria. *Stud. cercet. ist. veche* 5, 1-2 (1954) p. 87.

65 bis. De fapt această decădere se anunața încă din primul secol după Hristos. În anul 50 se semnalează la Histria o adevărată ἀσθένια economică: locuitorii săi trăiau aproape exclusiv din venitul pe care li-l aducea vânzarea peștelui sărat (A se vedea Horothesia de Laberius Maximus, publicată de V. Pârvan, *Histria* IV, An. Ac. Rom. s. II - Mem. Sect. Ist. t. 38 p. 556 ss, scrisoarea

lui Flavius Sabinus, rândurile 20–22). În acest sens, considerațiile pătrunzătoare ale d-lui D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*. București, 1958, p. 195–196. – Ceea ce l-a făcut pe Strabon (*Geogr.* 7, 6, 1), cu un secol mai devreme să califice Histria drept πολιχνιον.

66. Cf. R. Vulpe, *Dobroudja* p. 382.
67. E. Condurachi, *Histria* 1 p. 62; p. 566.
68. Pentru sondajele de la Petra–Camena cf. *Stud. cercet. ist. veche* 5, 1–2 (1954) pp. 108–110. Cf. aussi: Gh. Ștefan, *O balanță romană din sec VI e. n. descoperită în Dobrogea, ibid.* 1, 2 (1951) pp. 152–162. – D. Tudor, *Miroirs byzantins de verre doublé de plomb trouvés en Roumanie. Dacia* 11–12 (1943–1944) pp. 243–255.
69. Nu știm dacă a fost publicat un raport științific despre biserica de la Basarabi. Am aflat despre descoperirea ei dintr-un scurt articol din revista-magazin din București *La Roumanie d'aujourd'hui*, nr. 8 (1957), p. 11. Reproducem, cu rezervă, informațiile date acolo.

Creștinismul scitic constituie el însuși o parte importantă din istoria acestei regiuni, fundal indispensabil al oricărei cercetări despre permanența populației. Nu se pune problema să o abordăm aici. Lucrarea fundamentală, deși operă de tinerețe, a lui V. Pârvan, este de mult depășită: *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco–roman*. București, 1911 – Cf. R. Vulpe, *Dobroudja*, pass., și îndeosebi planșa XLIV. – În ultima vreme: I. Barnea, *Creștinismul în Scythia Minor după inscripții. Studii Teologice* no. 1–2 (1954) pp. 64–112. – *id. Quelques considérations sur les inscriptions chrétiennes de la Scythie Mineure. Dacia* n. s. 1 (1957) pp. 265–288 + 9 fig.

70. A se vedea raportul cercetărilor: *Stud. cercet. ist. veche* 2, 1 (1951) pp. 19–49; 3 (1957) pp. 349–421; 4, 1–2 (1953) pp. 240– 274; 5, 1–2 (1954) pp. 161–197.
71. A se vedea bogatul inventar domestic de la Bisericuța: ceramică, râșnițe manuale – într-un cuvânt, unelte modeste ale unei populații de agricultori și de pescari. Cf. Gh. Ștefan, *Pătrunderea slavilor la Dunărea de jos. Stud. cercet. ist. veche* 1 (1950) pp. 69–74. – A se vedea și raportul cercetărilor din 1855: Șantierul arheologic Garvăn (Dinogetia). Materiale și cercetări de

arheologie 4 (1957) pp. 195–209. Ne-ar plăcea să știm care sunt motivele strict științifice care l-au făcut pe dl. A. P. Kazzdan să includă această regiune în Rusia Kieveană. A se vedea studiul său: *Vizantijskie goroda v VII–XI vv.* (Orașele bizantine în secolele VII–XI). *Sovetskaja Arxeologija* 21 (1954) pp. 164–188, în special harta de la p. 175. Se știe, firește, că straturile arheologice – mișcate adesea accidental – răstoarnă cronologia istorică, dar aici avem de-a face cu una din surprizele de care nu ne scutește știința angajată: o dorință din secolul XX proiectată în secolul al VII-lea.

72. I. Barnea, *Meșteșugurile în așezarea feudală de la Garvăn* (sec. X–XII). *Stud. cercet. ist. veche* 6, 1–2 (1955) pp. 99–121. – *id. Amforele feudale de la Dinogetia. ibid.* 5, 3–4 (1954) pp. 513–530.
73. E. Condurachi, *Un nou teuzaur de monede bizantine.* Acad. RPR. Bul. Ştiinl. 1, 3–4 (1949) pp. 163–107.
74. I. Barnea, *Relațiile dintre așezarea de la Bisericuța–Garvăț și Bizanț în secolele X–XII. Stud. cercet. ist. veche* 4, 3–4 (1953) pp. 641–671.
75. I. Barnea, *Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas–Danube du Xe au XIIe siécle*, în vol.: *Nouv. Et. hist.* pp. 169–180 + 5 fig.

    A se vedea, la Michel Attaliatès (*Hist.*, p. 302, rândul 14 și următoarele, ediția Bonn) privind supunerea „sciților" paristrieni. Pentru definirea termenului, a se vedea nota 33 de mai sus, la sfârșit.
76. Șantierul Garvăn (Dinogetia). *Stud. cercet. ist. veche* 3 (1952) p. 407.
77. Nil Doxapatri. Patr. gr. vol. 132, col. 1088, 1105, 1109 (no. 42).
78. În frumoasa lucrare postumă: *Mahomet et Charlemagne.* Bruxelles, 1937. Facem trimiterile la ediția engleză, pe care o avem la îndemână: *Mohammed and Charlemagne.* New York, 1958, ediția a 2-a, Meridian Books, p. 140 și urm., 284–285.

    Această teză a distrugerilor relative datorate barbarilor a fost dezvoltată și de dl. L. W. Laistner în cartea sa: *Thought and Letters in Werstern Europe. A. D. 500 to 900.* London, 1957 (2e éd.), Methuen Co., cf. în special paragraful I, p. 15–25. – Aici observațiile lui M. P. Courcelle Gnomon 29 (1957) pp. 630–632.

79. Cf. Procopius, *Anec. 26*, 27 p. 310 éd. cit. Anonym. Vales. II 60: 61: 70 éd. Loch. pp. 544, 552. Şi în general, cu referinţele II-I. Marrou, *Hist éduc.* pp. 455-456.

80. Cf. là-dessus F. M. de Robertis, *Il tramonto delle corporazioni da Teodorico a Giustiniano*, Orpheus (Catania) 2, 1-2 (1955) p. 45-54.

Textul lui Procopius, citat mai sus la nota 45, notează cu precizie fazele principale ale acestui proces: jefuirea oraşelor de către barbari, părăsirea lor, repopularea. După destrămarea marilor comunităţi, asistăm în regiunea dunăreană la o încercare de organizare locală pe bază episcopală. Centrele cele mai modeste îşi numesc un episcop al lor, care reprezintă mai mult decât puterea religioasă. A se vedea N. Iorga, *Hist. Roum.*, 2, p. 126. - Este o încercare de autarhie limitată, de repliere în sine, o „operaţiune-arici" - pentru a o numi cu un termen împrumutat din strategia modernă.

Pentru prădarea oraşelor dunărene de către huni şi slavi cf. Sf. Ieronim, Com. in Soph. Patr. lat. vol. 26 col. 1340-1341; Procopius, *Anec. 21*, 26-29 p. 252 éd. cit.; *ibid.* 23, 6 p. 268.

În sfârşit, S. Mazzorino, *op. cit.*, p. 248-269, care, reluând sugestiva expresie ambroziană despre *semirutarum urbium cadauera*, trage concluzii de o mare importanţă privind scăderea demografică în perioada târzie a Imperiului. Autorităţile au încercat să găsească remediul acestei situaţii încurajând familiile numeroase. Cf. *Cod. Theód*, 12, 17 şi 12, I, 55.

81. Dacă, din contră, diadohii lui Alexandru, stabiliţi în Transoxiana, au sfârşit prin a se deznaţionaliza - dar nu fără a marca pentru totdeauna Asia cu trăsăturile lui Buddha - Apollo - acest lucru se datorează faptului că lumea indiană contrabalansa elenismul şi mai ales faptului că această Eladă exterioară fusese complet izolată după revolta partă. Şi de aici putem avea încă un argument contra pretinsei „izolări" a regiunii carpato-dunărene. Izolarea este incompatibilă cu supravieţuirea, deoarece micile comunităţi nu rezistă mult timp, dacă sunt tăiate legăturile cu sursele lor. Astfel, au fost pierdute pentru romanitate regatul latin al Constantinopolului, comitatele

Odessa şi Tripoli, Ciprul lui Lusignan, Morea lui Villehardouin – întregul edificiu franc, altfel mult mai puternic din punct de vedere militar decât au fost Dacia şi Scythia Minor. Cf. René Grousset, *L'empire du Levant. Histoire de la question d'Orient.* Paris, 1949. Payot – *id. Bilan de l'Histoire.* Paris, 1946, Plon, pp. 188–191.

82. Fiindcă această Scythie creştină a fost unul din teritoriile externe pe care le-a atins valul augustinismului. Cf. H.-I. Marrou, *Saint Augustin el l'augustinisme.* Paris, 1957. «Au éditions du Seuil». p. 156. – „Călugării sciţi", care în anii 519–520 îşi permiteau să aibă dialoguri christologice vii cu Roma, ne dau un exemplu strălucit. Cf. H.-I. Marrou, *Hist. éduc.* p. 394: Acta Concil. (Ecum ed. E. Schwarz, Argentorati, 1914, vol. 4, 2 pp. V–XV; Hormisdac Papae Epist. decr. Patr. lat. vol. 63, col. 475–478; N. Iorga, *Hist. Roum.* vol. 2 pag. 268.

83. M. Rostovtzeff, *Iranians and Greeks in South Russia.* Oxford, 1922, pp. VIII–IX. Dion Chrysostomus este categoric în privinţa incapacităţii sciţilor din Borysthene de a se adapta elenismului. Atunci când, în secolul I d. Ch., Olbia fusese prădată, negustorii greci au încetat să se mai ducă acolo „deoarece nu mai era nimeni care să vorbească o limbă comună pentru a-i primi. Cât despre sciţi, ei nu aveau nici ambiţia nici ştiinţa necesară pentru echipamentul unui *emporion* după modelul grecesc" (Boryst, 5, ed. Loeb, vol. 3, p. 424).

84. *Getica. O protoistorie a Daciei.* Bucureşti, 1926, p. 724. – *id. Dacia. An outline of the early civilizations of the Carpatho–Danubian countries.* Cambridge, 1928, p. 148. A se vedea şi opinia d-lui F. Altheim... suchte man Römer zu sein... Dies wurde bestimmend für die gesamten Donaugebiete. *op. cit.*, vol. 2 p. 313.

85. Dl. N. Bănescu a încercat să lămurească dificila problemă a etnografiei Paristrionului în dificila problemă a etnografiei Paristrionului în secolele XI şi XII, *op. cit.*, p. 98 şi urm.

86. S. Puşcariu, *Les enseignements de l'Atlas Linquistique de la Roumanie. Revue de Transylvanie* 3, 1 (1936) pp. 13–22 + 15 cartes. Aici D. Macrea DR 9 (1936–1938) pp. 372–374. A se vedea, de asemenea: *Le rôle de la Transylvanie dans la formation et l'évolution de la langue roumaine*, în vol. *La Transylvanie.* Bucureşti

1938, pp. 37–69 + 8 cartes, precum și: *Limba română*, Privire generală. București, 1940, p. 339 ss + cartes 27–35.

87. E. Petrovici, *Transilvania, vatra lingvistică a românismului nord-dunărean. Transilvania* 72 (1942–1943) pp. 102–106. – *id. Siebenbürgen als Kerland der nördlichen der Donau gesprochenen rumänuschen Mundarten*, în vol. *Siebenbürgen*. București, 1943, I. pp. 309–317 + 2 fig. + 5 cartes.

88. Totuși, regretatul K. Jaberg, care ne-a dat una din cele mai luminoase interpretări a *Atlasului Lingvistic Român*, pare să împărtășească punctul de vedere Pușcariu–Petrovici. Cf. *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des daco-rumänischen Sprachgebietes. Vox Rom.* 5 (1919) pp. 49–86 + 2 cartes.

89. Cf. L. Tamás, *Sur la méthode d'intérprétation des cartes de l'Atlas Linguistique Roumain*. Archivum Eur. Centro-Or. 3 (1937) pp. 228–243. – Acest studiu conține multe critici juste, cu excepția unei prejudecăți roesleriene care nu cedează în fața afirmațiilor de genul: „nu este cazul să stabilim raporturi de derivare continui între latină și română din același punct geografic... nici în Balcani, nici la nord de Dunăre" (p. 240). Trebuie atunci să mărturisim că întâmplarea aranjează bine lucrurile.

A se vedea și intervențiile d-lui Sever Pop, *Les aires phonétiques et lexicales du nord et du sud du domaine daco-roumain*. Bull. Ling. 10 (1942) supl. p. 5 (rezumat, reluat în Rev. Port. Fil. 1 (1947) pp. 336–337) și Al. Rosetti, *Sur le méthode de la géographie linguistique*. BL. 12 (1944) pp. 106–112 (retipărit în *Mélanges de linguistique et de philologie*. Kobenhavn, București, 1917, pp. 417–423). E. Lozovan, *Diachronie et géographie linguistique roumaines*. Soc. Acad. Dacor., Acta Phil. I (1959).

90. Amintim doar că B. P. Hasdeu, care a avut atâtea instituții geniale, credea totuși că poporul român s-a născut „departe de zona mlăștinoasă a Dunării". El citează în sprijin două pasaje din Ovidiu, după părerea noastră foarte puțin convingătoare (*Tristele*, 3, 10 și *Ponticele*, 3, 1). Cf. *Istoria critică a românilor*. București, 1873, vol. 1 p. 273. – Despre valoarea informațiilor furnizate de poetul latin cf. E. Lozovan, *Réalités pontiques*

et nécessités littéraires chez Ovide. Atti del convegno int. ovidiano (Sulmona, 1958) vol. 2 pp. 355–370, Roma, 1959.

91. Studiul lui N. Grămadă, *Ozolimna*. Codrul Cosminului 2–3 (1925– 1926), p. 83–97, merită să fie menţionat. Dacă autorul greşeşte în privinţa etimologiei atestării din Anna Camnena (Alex. 7, 5 vol. I, p. 253–254, ed. Bonn): Ὀζολίμνη > Ezerele Ialomiţei şi vrea să aibă un argument în favoarea continuităţii romane în regiune, identificarea sa topografică este corectă. Etimologia corectă a fost dată de dl. G. Moravcsik (*Byzontinoturcica*, vol. 2, p. 197): οὖζοι + λίμνη «Uzenteich». El urmează de altfel explicaţia Annei Comnena (col. cit.).
92. Totuşi, prin raţionamentul său, care nu urmăreşte decât să corecteze greşelile lui S. Puşcariu, dl. Rosetti nu înţelege să dovedească o continuitate romană sud-carpatică. Ba din contră, el nici nu crede aşa ceva: „Dar se ştie, pe de altă parte, că Valahia nu a fost romanizată“ (*Mélanges*, p. 419). În mod sigur a fost; arheologia o dovedeşte. Singurul punct de dezbătut este amploarea acestei romanizări.
93. *Romanidad oriental y romanidad occidental. Cahiers S. Puşcariu* 2, 1 (1953) pp. 1–11. Autorul reia aici ideile pe care le exprimase în altă parte. Cf. *Originea românilor.* Cetatea Moldovei (Iaşi) 2, articol care ne-a rămas inaccesibil şi *Zur Frühgeschichte des Rumänischen*, în vol: *Gedächtnisschrift für Ad. Hämel.* Würzburg, 1952, p. 65–72.
94. Cf. Al. Rosetti, *Istoria limbii române. România comună*, Bucureşti, 1941, vol. 4 pp 23–26, în care autorul discută pe larg opiniile lui Al. Philippide şi S. Puşcariu. Pentru formele analoge în conjugarea acestor verbe, a se vedea în ultimă instanţă: Alf Lombard, *Le verbe roumain. Etude morphologique.* Lund. 1954–1955, vol. 2 pp. 924–927.
95. *La iotacisation dans les verbes roumains. Mélanges* M. Roques, Gap. 1952, vol. 3 pp. 208–209. – Acelaşi autor semnalase (*loc. cit.* RPF I, 2, p. 336–337) reminiscenţa pluralului latin *fraţi* (ALRM II 186) care acoperă aceeaşi zonă.
96. I. Iordan, *Nume de locuri româneşti în Republica*

Populară Română. București, 1952, pp. 261–262. – N. Drăganu, *Românii*... pp. 435–436, 590.

97. M. Gyóni, Numele βλάχοι în *l'Alexiade d'Anne Comnène*. Byz. Zeit. 44 (1951) pp. 244–246.
98. Deoarece brațul meridional al fluviului (Balta Ialomiței) era navigabil. Anna Comnena scrie (*loc. cit.*) despre „numeroasele nave greu încărcate" care circulau pe acolo. Pe acel braț trecuseră navele lui Jean Tzimiskès, ale lui Alexis Comnenul și ale lui Manuel Comnenul. Cf. N. Grămadă art. cit., p. 90.
99. Care făcea parte din acea rețea pe care Bizanțul avea tot interesul să o întrețină, încât a promulgat și legi în acest sens: *A uiarum munitione nullus habeatur immunis* (*Cod. Theod.* 15, 3, 3).
100. În anul 594 A. D., prezența unei populații agrare este atestată pe malul Dunării de Theophan (*Chron.* I, p. 442, ed. Bonn). Împăratul Mauricius avea intenția de a-și asigura de aici proviziile de cereale pentru trupele sale (χειμερινας ἀποτροφας) pentru a nu fi obligat să se atingă de rezervele publice. Așa cum remarca pe bună dreptate G. Popa-Lisseanu, acești agricultori nu puteau să aparțină decât unei populații romane sedentare și nu bandelor de slavi, fără nici un căpătâi, de-abia sosite din stepă. Cf. *Continuitatea Românilor în Dacia. Dovezi nouă. An. Ac. Rom.* – Mem. Sect. Ist. s. t. 23 (1940), p. 47–49). (Vom corecta ușor eroarea de datare a acestui autor care plasează evenimentul în 602 A. D. – Despre slavii, care nu cunoșteau agricultura, Cf. N. Iorga, *Hist. Roum.* vol. 2, p. 306–307.
101. Ba mai mult, invadatorii înșiși își găseau acolo refugiul. În 1087, „sciții" (pecenegii), zdrobiți de cumani, se retrag εις τὴν καλουμένεν ὀζολίμνην (Anna Comnena, *loc. cit.*) Ei au lăsat urme în toponimie – fapt imposibil dacă regiunea ar fi fost nelocuită.
102. Este una din ideile fundamentale ale operei regretatului G. I. Brătianu: *O enigmă și un miracol istoric: poporul român*. București, 1942.
103. Am putea chiar să afirmăm că destinul regiunii dunărene – acela a supraviețui cu ajutorul Orientului – fusese scris de mult timp. Mai exact în secolul III, atunci când Dacia și Moesia au fost trecute în zona militară orientală.

Soldaţii din estul mediteranei erau staţionaţi aici; în schimb, legiunile formate în aceste regiuni străbat tot Orientul. Iată de ce putem concluziona alături de dl. G. Forni: „I limiti delle due aree di reclutamento venivano così a coincidere con quelli linguistici e culturali..." (Cf. *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*. Milano, Roma, 1953). – Cu aproape un secol înainte de Theodosius, împărţirea era în mod virtual împlinită.

Romani și barbari pe cursul mijlociu al Dunării

Prima întrebare atunci când examinăm îndeaproape problema renunțării de către populația latină din Dacia și din alte provincii romane la un întreg stil de viață cu care se obișnuise – viața urbană, practicarea pe scară largă a meșteșugurilor[1] – este de a ști dacă această părăsire reprezintă cauza sau consecința declinului său. După A.–J. Toynbee «*civilizația care se face vinovată de așa ceva, de mai mult timp decadentă, intră în dezagregare*».[2]

Noi credem că nu e vorba de așa ceva în cazul provinciilor danubiene. Nu este nevoie să subliniem – deoarece este recunoscut – rolul pe care ele l–au jucat în dezvoltarea economică, politică și militară a Imperiului încă de la începutul crizei din secolul al III–lea. Fie că a fost prin lungul șir de împărați illiri și traci care, datorită energiei lor, au restabilit un echilibru relativ[3], fie prin sutele de mii de legionari necunoscuți, recrutați din această regiune, care au luptat cu vitejie la toate frontierele[4] – provinciile romane dunărene nu dădeau semne de oboseală înaintea marelui atac al popoarelor barbare.[5] Mai mult decât în altă parte, se verifică aici teza lui Al. Piganiol: Imperiul nu a murit de moarte bună, ci a fost asasinat.

Noi credem mai degrabă – aplicând criteriile formulate de A.–J. Toynbee – că părăsirea unui mod de viață major a constituit riposta populației romane la sfidarea pe care i–o aruncase lumea extra–romană. Postulatul acestui istoric, după care «*cu cât este sfidarea mai mare, cu atât mai puternic este stimulul*», cu condiția

ca el să nu atingă un grad de vigoare sterilizantă[6], se verifică în cazul nostru în felul următor. Şocul invadatorilor a fost atât de violent[7] încât a depăşit limita unui stimul fecund; excesul de forţă a făcut imposibil un răspuns energic.

În aceste condiţii, retragerea pe un plan minor, anistoric, constituia singura soluţie posibilă şi care asigura şanse de supravieţuire locuitorilor. E aproape sigur că ei nu şi-au căutat prea mult timp drumul; revenirea - după strălucitul intermezzo urban - la viaţa agrară şi pastorală pe care o duceau înainte de romanizare, era lucrul cel mai normal pentru o populaţie care începuse de-abia de două generaţii să se depărteze de pământ.[8]

Această împărţire a populaţiei în păstori transhumanţi şi agricultori va avea consecinţe capitale pentru supravieţuirea romanităţii. Înainte de toate, va provoca între cele două pături, ceea ce René Grousset a numit *un decalaj cronologic*[9]. Opoziţia socială şi economică care a rezultat - în afara transformărilor morale care au produs *formae mentis* diferite - a dus la o adevărată rivalitate care nu e pe cale de a se stinge. Folclorul românesc actual răsună încă de ecourile depărtate ale acestui antagonism între păstorul transhumant şi agricultor,[10] căruia, în ultimă analiză, nu face decât să-i repete un arhetip primitiv.

Tradiţia străveche a vieţii rurale din teritoriul carpato-dunărean este destul de explicită. De la scurta expediţie a lui Alexandru cel Mare[11] în Scythia Minor, numele acesteia devenise aproape sinonim cu cel de grânar al Greciei şi, mai târziu, alături de Dacia, de grânar al Romei.[12] Această agricultură cerea o tehnică destul de dezvoltată. Ceea ce i-a frapat pe Varro şi Plinius au fost depozitele trace pentru grâne, *sirus*-urile[13]. Aceste puţuri au fost de altfel scoase la lumină prin săpăturile arheologice din câmpia munteană[14].

Uneltele agricole, mai ales secera, - care ar fi chiar o invenţie getică - găsite în număr considerabil în Dacia, sunt o dovadă a utilizării lor intense în agricultură şi a existenţei unor ateliere care exportau unelte pentru plugarii din regiunile învecinate[15]. Martorul ocular al vieţii geţilor pontici care a fost Ovidiu ne dă în această privinţă informaţii preţioase[16], deşi puţin contradictorii, fapt ce se explică uşor prin starea sa de spirit[17] la Tomis. Dezvoltarea meşteşugului ceramicii este în strânsă legătură cu viaţa agricolă, căci nu ne putem imagina înflorirea sa la un popor de nomazi. Distingem în România de astăzi două zone care

păstrează vechile tradiții: în vestul Transilvaniei, tradiția romană și în est, în Moldova actuală, tradiția preistorică[18]. Cercetările arheologice confirmă continuitatea acestei tehnici; cel puțin la Piatra Roșie, în Transilvania, vestigiile apar la lumina zilei[19]. N. Iorga nu se înșela deci când observa că «țăranii din sud-est continuă, sub forma latină cea mai veche, viața rurală tracă»[20]. Această realitate populară țărănească îl va cuceri până și pe învingător, după exemplul Greciei... *capta ferum*[21]. De fapt urcarea pe tron a împăraților illiri și traci, care au făcut apel pentru apărarea statului la oamenii din mijlocul cărora se ridicaseră, apoi construirea palatului lui Diocletianus la Salone și în sfârșit mutarea capitalei la Constantinopol, prin opera celui născut la Naissus, vizionar și norocos, nu sunt decât jaloanele unei orientalizări progresive a Imperiului[22].

Această viață rurală s-a fixat în toponimie, deși mai puțin frecvent decât ne-am fi așteptat. Noi am avansat într-o altă lucrare[23] ipoteza că *Fossatum* și *Viminacium* nu ar fi decât denumiri latine aplicate unor realități getice. În aceeași categorie ar trebui poate să clasificăm și: *Ulmetum, Caput, Bubali, Ovilava* și anumite localități amintite de Procopius: Λουποφαντάνα, Δαρδάπαρα, Ταυροκεφάλων, Ταυράκωμον, Καβοτούμβα, Γεμελλομοῦντες, Παυλίμανδρα. Aceste atestări au un caracter de dată-limită. Faptul se explică astfel: pe de o parte era precizarea progresivă a administrației bizantine (a se vedea capitolul 8 paginile 200 și următoarele) și pe de altă parte lupta populației romane împotriva noilor forme de viață; în mijlocul tulburărilor etnice și sociale din Peninsulă, ea va face să se vorbească din ce în ce mai puțin despre ea. Va trebui să așteptăm mai multe secole, până când ridicarea acestei comunități să fie notabilă, pentru ca apelativele să-și lase din nou amprenta în toponimie. În afara cartierului *Blachernae* din Constantinopol[24], valahii apar în sursele bizantine din 617-619, sub denumirea de βλαχορηχῆνοι. În secolul al X-lea, Cedrenus îi semnalează între locurile Prespa și Castoria[25]. Începând de la această dată sursele bizantine, turcești, ungurești și rusești abundă în informații - este adevărat sumare - asupra prezenței romanilor orientali deveniți vlahi.

Trebuie să precizăm că examinând toponimia romană, care provine din viața agricolă și pastorală, riscăm o extrapolare. Nu trebuie să pretindem prin asta că situația etno-lingvistică a Europei de sud-est, așa cum apărea la începutul Evului Mediu în lumina

toponimiei, este imaginea exactă a secolelor VI–VIII, dar ea nu poate fi prea departe de această realitate. Dacă considerăm această situaţie ca reflectând suprafaţa maximă a expansiunii romane sau dacă o reducem la frontierele epocilor precedente, nu vom putea să ţinem o populaţie care atinsese limitele extreme la Beskid şi Moravia la nord, Thessalia şi Peloponezul la sud, Friul la vest, Nistrul şi Crimeea la est, în triunghiul îngust Naissus–Serdica–Scoplje, aşa cum preconizau W. Thomaschek şi G. Weigand. Alegerea acestei regiuni este cu atât mai puţin plauzibilă cu cât ea a constituit *via gentium* din Peninsula Balcanică. Ce fantezie atât de puţin practică ar fi putut să aleagă drept loc al etnografiei poporului român un veritabil vulcan?

Numele etnic de vlah[27], atribuit de populaţiile ne-romane romanilor din Peninsulă, constituia timp de secole reperul cel mai sigur al prezenţei lor într-un spaţiu imens. După atestările din secolele VI–IX vlahii apar la Anna Comnena în 1114, cu toate onorurile datorate unui factor militar important[28]. Numărul lor era suficient de mare pentru ca împăratul Vasile II să organizeze în 1020 pentru ei, o episcopie la βρεανότη, care va rezista până în 1183. Pe baza decretului de înfiinţare, vlahii care erau supuşi la impozit, trăiau împrăştiaţi «*în toată Bulgaria*»: καὶ τῶν ἀνὰ πᾶσαν Βουλγαρίαν βλάχων[29]. Un alt decret al împăratului Alexis I Comnenul, datat ianuarie 1105, semnalează o comunitate vlahă pe teritoriul muntelui Athos[30]. Alături de alte populaţii balcanice, vlahii luptau în rândurile armatei bizantine din Sicilia în 1125[31]. Rabinul Benjamin de Tudele îi întâlneşte în anii 1160–1173 în Thessalia[32]. Marile poeme medievale, *Cântecul lui Roland* şi *Cântecul Nibelungilor*, precum şi cronicile lui Villehardouin şi Robert de Clari îi menţionează de asemenea.[33]

Pe vastul teritoriu cuprins între Adriatica şi Marea Neagră, Jeanina–Larissa[34], după trei secole de la retragerea administraţiei, romanitatea este mereu prezentă «vlahii, remarca M. Gyóni, nu apăreau mai devreme în sursele istorice deja menţionate, în 1200, ca elemente etnice numeroase... Rezultă în mod evident din sursele istorice din secolele XI–XIII că aşezările vlahe, grupate în jurul anumitor centre, acopereau nu numai harta etnografică a Bulgariei ci şi pe cea a întregii Peninsule Balcanice.»[35]

Reconversia socială din secolele III–VI părea să fi reuşit. La expansiunea demografică s-a adăugat o anumită creştere a importanţei politice care nu va fi totuşi de viitor. Această populaţie

vlahă a furnizat o elită conducătoare în persoana lui Νικουλιτζᾶ" și a regilor din dinastia Asăneștilor[36] (analogia cu popoarele illiro-trace, care au dat Romei împărați și soldați, ispitește spiritul).

Dar această romanitate sud-dunăreană[37], care la începutul secolului al X-lea acoperea toată Peninsula Balcanică, în deplasările sale, nu va putea rezista exigenței Evului Mediu: urbanizarea. Dacă reconversia rurală a constituit o excelentă ripostă la atacul invadatorilor, perpetuarea acestei stări de lucruri a avut consecințe dezastruoase. Fărâmițată, absorbită etnic, romanitatea sud-dunăreană a lăsat o mărturie vie a expansiunii sale în toponimie și în influența lingvistică pe care a exercitat-o asupra celorlalte popoare din Peninsula Balcanică.[38] Câteva insulițe au supraviețuit în regiunea Salonicului și în munții înalți ai Macedoniei, acolo unde creșterea oilor era dublată de practicarea agriculturii, care permitea o viață mai stabilă, solid înrădăcinată, cel puțin pentru o parte a anului. Vom găsi în lucrarea sigură și bogată a lui Th. Capidan[39] un număr mare de toponime românești sud-dunărene, având un caracter esențialmente pastoral. Cum cea mai mare parte dintre ele, consemnate în secolul XX, nu sunt atestate anterior – și aceasta este principala critică ce poate fi adusă oricărui studiu care le-ar menționa – este greu să tragem concluzia unei continuități toponimice din cele mai vechi timpuri. Nu trebuie totuși să neglijăm următoarele fapte: 1. Românii (vlahii) sunt semnalați de cronicarii bizantini începând din secolul al X-lea, mai frecvent, în număr mare în toată Peninsula Balcanică; 2. Toponimele de origine românească[40] având origine pastorală, se găsesc în afara actualelor insulițe sud-dunărene și corespund în mare stratului străvechi. În consecință, dacă o concluzie nu se poate baza doar pe argumentul toponimic – căruia îi vedem aspectul criticabil – nu trebuie totuși să renunțăm la el atunci când îl putem corobora cu alte elemente istorice. Așezările românești sud-dunărene actuale reprezintă un amplu regres și – pe alocuri o deplasare geografică – în comparație cu atestările din secolul al X-lea. Dacă expansiunea a fost deci rezultatul ripostei victorioase la prima sfidare, distrugerea vieții urbane, reculul actual este datorat, în parte, perpetuării acestui echilibru care nu mai corespundea noilor condiții din Evul Mediu și din epoca modernă. Răspunsul la a doua sfidare – noua urbanizare și organizarea statelor naționale în Balcani – a fost un eșec. Și

totuși se anunțau semnele unei căi victorioase. Dezvoltarea comerțului și artizanatului de înaltă calitate artistică făcuseră din macedo-români elemente de primă importanță economică și politică[41]. Viața înfloritoare din centrele urbane Gramoștea, Aminciu și mai ales Moscopole[42], unde prin inițiativă macedo-română a funcționat un anumit timp singura tipografie din Peninsula Balcanică, dovedește că macedo-românii se pregăteau să răspundă sfidării. Dar șocul istoriei a fost încă o dată violent. Moscopole a fost distrusă, această cristalizare românească sud-dunăreană, anihilată.[43]. Situația a fost aproape identică în întregul spațiu sud-est european, cu excepția Daciei.

În interiorul Romaniei Orientale, trebuie să distingem în partea sud-dunăreană, o a doua zonă, occidentală. Datorită ocupării culoarului Marița-Vardar și a nodurilor rutiere de la Singidunum-Viminacium-Naissus, din secolele VI-VII, Pannonia și vestul Peninsulei sunt condamnate să evolueze separat. Această izolare - care nu a fost bineînțeles absolută - a fost accentuată mai târziu prin instalarea ungurilor în Câmpia Panonică și înaintarea progresivă a slavilor. Romanii sunt alungați spre marginea coastei dalmate, în Istria și Friul, în Austria și Moravia sau, în ultimă instanță au fost deznaționalizați pe loc.[44]. Lovitura fatală a fost dată de turci: ultimele grupuri compacte de romani occidentali au fost risipite. Întăririle venite din nordul Dunării nu au schimbat situația; slăbirea romanității sud-dunărene a continuat în mod inexorabil.

Să vedem pe scurt care a fost soarta romanilor occidentali după secolul al VII-lea, în lumina datelor istorice și onomastice[45]. Numele și naționalitatea vlahilor este neîndoielnică; prezbiterul Diocleas scria în secolul al XII-lea: *[Bulgari] ceperunt totam Macedoniam, post haec totam Provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Morovlachi, hoc est, nigri Latini*[46]. Antroponimia ne semnalează destul de devreme prezența românească în partea occidentală a Peninsuleai: *Ozanubo* în 852 la Spalato, *Negulus* în 1070 la ZaraVecchia, *Draculus* în 1084 la Spalato etc. În secolele XIII-XIV atestările sunt din ce în ce mai numeroase[47]. Este sigur că, înaintea expansiunii bulgare din secolul al IX-lea, toată această populație romană - pe care putem deja să o numim românească - și care trăia risipită «*în toată Bulgaria*», în Serbia, Bosnia, Herțegovina și Croația, păstrase

un contact destul de strâns. Numai după această ultimă înaintare spre vest continuitatea a fost ruptă[48]. Trebuie deci să fixăm în secolul al IX-lea a doua dislocare a Romaniei Orientale. Românii din valea Drinei au fost alungaţi pe litoralul dalmat, în urma cedării provinciilor Moesia Superior şi Dardania (făcută) de către bizantini bulgarilor[49]. Cei scăpaţi nu câştigaseră decât un răgaz. După înfrângerea de la Kossovo (1389), un nou exod în masă a avut loc din Bosnia şi Herţegovina către Croaţia. În sfârşit rezultatul bătăliei de la Mohács (1526) a provocat o ultimă disperare a românilor către Slovenia, Carniola, Carinthia şi Istria[50].

Veneţienii îi cunoşteau bine pe românii de pe litoralul dalmat, constituiţi în bloc compact între Cetinie şi Fiume, sub numele de morlaci[51]. Împotriva lor, invaziei slave, presiunii turceşti s-au adăugat măsurile dure ale republicilor dalmate[52], astfel încât, în ciuda importantului lor rol economic, morlacii nu au rezistat; către sfârşitul secolului al XVI-lea, ei dispăreau din această regiune[53]. Urmând mărturiile româneşti mai spre vest, găsim vlahi în secolul al XIV-lea în insula Veglia. Într-un document de la mănăstirea Sf. Ambrozie de la Dobrinije, din 1321, este vorba de «pământul pe care îl numim vlah»: *i do zemlje, ke se zovu vlaske*[54]. Mai multe toponime rezistă şi în vremea noastră: *Margurov, Vlahova*[55]. Românii din Istria[56], a căror ramură extremă este semnalată în secolul al XII-lea în Friul şi pe malurile Tagliamento-ului[57], constituie ultimele repere occidentale. La începutul acestui secol erau vreo 3000, iar în 1921 mai rămăseseră 1644. Deznaţionalizarea lor completă este neîndoielnică astăzi[58]. Ei vor supravieţui încă 60 de ani românilor dalmaţi; procesul început în secolele III-IV s-a încheiat.

Să revenim la romanitatea panonică şi să ne întoarcem dincolo de secolele IV-VII când, ruptă de Dacia şi Tracia, ea evolua către Occident, ca şi romanitatea dalmată şi istriană.

Importanţa strategică a Panoniei - mai ales după pierderea acelei «apărări periferice» care a fost Dacia[59] - sare în ochi. Nu este inutil să amintim câteva cifre. Din cele 157 de diplome din CIL, XVI, 33 sunt din Panonia, din care 22 privind trupele auxiliare - ceea ce reprezintă o proporţie de 20%[60]. Ceea ce dă de gândit în ciuda caracterului aleatoriu al oricărei statistici. Frontierele acestei provincii reprezentau, după calculele lui J. Szilágyi[61], a 35-a parte din perimetrul total al Imperiului. Şi cu

toate acestea, pe baza unei estimări foarte rezonabile, a XVI-a parte din armata imperială era staționată aici (3 legiuni și 10-12 corpuri auxiliare). Și prin asta am spus tot. Dar privind mai bine harta *limes* -urilor[62], cu șirul ei neîntrerupt de *castella* înghesuite între Acquincum și Cornacum, apoi cu marele gol dintre Cornacum și Rittium, Burgenae suntem repede tentați să ne gândim la o adevărată chemare a invaziei în direcția N-S. Ocupația avară, sarmată, hună și ungară dintre Dunăre și Tisa în secolele V-XI era deja înscrisă în realitatea lucrurilor în secolul al III-lea. Panonia, Dacia și Scythia Minor nu formau în ultimă analiză decât o serie de vase comunicante. Pierderea Daciei obliga la întărirea Panoniei, așa cum retragerea din Moravia impunea încercările de recucerire a Daciei Inferior sub Constantin și Iustinian; în sfârșit eșecul acestei ultime încercări făcea indispensabilă păstrarea litoralului pontic.

Încercările lui Constantin de a recuceri Dacia Inferior constituie un capitol din cele mai atrăgătoare[63]. La aproximativ o jumătate de secol după așa-zisa evacuare Imperiul revine. Iar Constantin repetă faptele și gesturile lui Traian[64]: construcția unui pod între Sucidava și Oescus, refacerea drumului pe Valea Oltului[65], construcția unei noi fortărețe la Sucidava[66] refacerea castrului de la Drobeta, fortificarea orașului Daphne[67] față în față cu Transmarisca.

Vârf de lance înfipt în teritoriul barbar, Dacia Inferior sub Constantin ar fi putut să compenseze slăbirea frontului panonic și mai ales să acopere brеșa meridională. Dar acest lucru cu condiția să constituie un front unic cu Scythia Minor, peste câmpia munteană. Ori se pare că această parte, dacă nu a fost neglijată a beneficiat cel mai mult de soluții conjuncturale. Este adevărat că *limes transalitanus*[68] nu este cunoscut în profunzime, iar în castrele din Muntenia nu s-au făcut decât sondaje[69]. Surprize ulterioare, în urma săpăturilor arheologice sistematice, mai sunt posibile. Este totuși rezonabil să presupunem că apărarea acestei părți a frontului antibarbar era departe de a fi perfectă - motiv pentru care a și cedat[70].

Însă pătrunderea în sudul și vestul Dunării pe de o parte a bulgarilor, pe de alta a avarilor, sarmaților și hunilor ridică de asemenea problema permeabilității acestei regiuni pentru romano-bizantini. A fost într-adevăr ca și pierdută începând din

secolul al VI-lea? Situaţia este plină de nunaţe; nu poate fi cuprinsă într-o caracterizare exactă. Chiar şi apartenenţa juridică ar fi greu de fixat. După Priskov, Atilla pretindea că are drepturi până la Novae: Κατὰ τὸ ρεῦμα τοῦ Ἴστρου ἀπὸ τῆ" Παιόνων ἄχρι Νοβῶν τῶν Θρακίων. Duelul din regiunea dunăreană între romani şi barbari nu se poate asemăna decât cu situaţia de la celălalt capăt al Imperiului Creştin, în partea Iranului Sassanid. Acest «zid de apărare al civilizaţiei europene» care era Bizanţul[71] lupta pe două fronturi şi acest lucru nu va rămâne fără concesii şi soluţii provizorii - mai ales în momentele în care lipseau mari restauratori cum ar fi Heraclius şi Belisarius. Aranjamentele mergeau de la simpla coalitare, cum era la curtea lui Atilla[72], până la o adevărată «colaborare» constituită - trebuie să o spunem - din trădarea romană.

Avarii au ocupat Sirmium, s-au instalat în Panonia în 570, după Menandru şi Teophan[73] şi se pare că s-au răspândit de-a lungul căilor romane de *limes* forţând trecerea la Dunaszekcsö[74]. Se constată o circulaţie monetară bizantină neîntreruptă în secolele V-VI, mai exact de la Iustinian până la Constantin IV Pogonat[75]. Între secolele VIII-IX, monezile bizantine dispar din aşezările avare. Trebuie să tragem de aici concluzia că formarea statului bulgar a pus capăt relaţiilor Panoniei avare cu Bizanţul?[76] Se pare că nu a fost aşa. Bulgarii nu au putut să împiedice legăturile cu teritoriul avar pentru simpul motiv că nu puteau nici să le intercepteze: drumul imperial Constantinopol-Sirmium nu a fost ocupat de ei decât în 809, după căderea statului avar. Punctul de la Philippopolis nu a căzut în mâinile lor decât mult mai târziu, în cursul anilor '30 din secolul al IX-lea[77]. Un exemplu elocvent al permeabilităţii acestei regiuni, în aparenţă sub regim de ocupaţie, ne este furnizat de ambasada lui Priskos din 448. Ea are, dacă vrem, valoarea unei « experienţe-pilot»[78] şi avem toate motivele să credem că s-a repetat în secolele următoare, pe un plan mai puţin oficial chiar dacă nu au mai ajuns până la noi descrieri atât de pitoreşti[79].

Să schimbăm unghiul de iluminare. În anul 905, Theotmar episcop de Salzburg scria: *ut in tota Pannonia nostra maxima provincia tantum una non appareat ecclesia... totam terram desolatam viderunt*[80]. Această mărturie n-ar trebui să fie considerată ca o dovadă a dispariţiei populaţiei romane. Deoarece

nu era organizată, viaţa spirituală nu înseamnă că a încetat să mai existe. Fără existenţa unei populaţii neolatine, s-ar explica cu mare greutate – dacă nu chiar deloc – transmiterea toponimelor către noii stăpâni ai ţării, slavii şi ungurii, după sarmaţi, avari, huni etc[81]. Cea mai mare parte a toponimelor sunt împrăştiate în comitatele din jurul lacului Balaton (Somogy, Tolna, Fejér, Veszprem, Vas, Zala) şi în special în satele ce aparţineau mănăstirilor Tihany, Bakony şi Pannonhalma[82]. Majoritatea acestor toponime sunt de origine pastorală: *Chula* (<*ciulă* <κυλλος), *Stirka* (<*ştiră* < στεειριφος), *Bacs, Csut, Kapusa, Kòpacs, Kelba, Furkò, Murga, Rup(p)a, Kás, Feòra, Kald, Mura* etc. Pentru că toponimele enumerate sunt atestate între 850 şi 1055, putem trage concluzia alături de N. Drăganu – fiindcă obiecţiile lui I. Kniezsa nu sunt convingătoare – că, la sosirea lor în Panonia în secolul al X-lea, ungurii au găsit resturile latinităţii panonice deja atât de încercată. Ea este de altfel semnalată în termeni fără echivoc, de către istoricul cuceririi, notarul anonim al regelui Béla: *Et laudabant eis terram Pannonie ultra modum esse bonam... Quam terram habitarent Slavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum. Quia post mortem Athile regis terram Pannonie Romani dicebant pascua esse, eo quod greges eorum in terra Pannonie pascebantur. Et iure terra Pannonie pascua Romanorum esse dicebatur, nam et modo Romani pascuntur de bonis Hungarie*[83]. O ramură occidentală a acestei populaţii este semnalată începând din anul 800 şi sporadic chiar înainte în *vici romanisci* din Austria. *Strassewalchen* apar la nord-vest de Salzburg în 799 şi 837; după această dată atestările sunt din ce în ce mai numeroase: *Walchhofen* în Bavaria (1104), *Walchshoven* (1137), *de Walhe* în Pinzgan (1176), *Walehen* (1151-1167), etc[84].

Situaţia din Noricum aminteşte în multe privinţe pe cea din Dacia. Eugyppus care a scris în secolul al VI-lea despre emigraţia masivă a populaţiei[85] în Italia şi îl confirmă prin aceasta se pare pe episcopul de Salzburg, nu are mai multă dreptate decât Eutropius, Pseudo-Vopiscus şi Sextus Rufus care au acreditat teza privind «evacuarea Daciei». Însă ungurii au fost cei care au provocat o nouă dizlocare – a treia – a populaţiei romane. Geograful anonim o spune destul de clar, în 1308, povestind aceste evenimente în lucrarea sa *Descriptio Europae Orientalis*: *Notandum est hic quod inter Machedoniam, Achayam et*

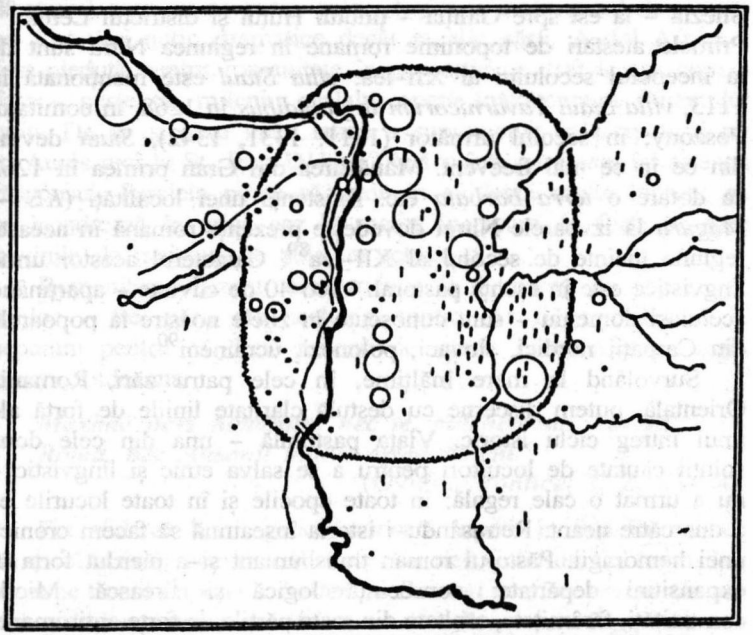

Harta descoperirilor arheologice privitoare la sarmați și avari în ținutul Tisei și în Panonia

Tessalonicam est quidam populus valde magnus et spaciosus qui vocantur Blazi, qui et olim fuerunt Romanorum pastores, ac in Ungaria, ubi erant pascua Romanorum, propter nimiam terrae viriditatem et fertilitatem olim morabantur. Sed tandem ab Ungaris inde expulsi, ad partes illas fugierunt...[86].

Alungată din Pannonia, populația romană s-a răspândit în două direcții: către sud-vest și către nord-vest în Moravia[87]. Direcțiile de expansiune sunt ușor de urmărit după cronologia toponimelor: din Panonia este un curent care avansează spre nord, la Nitra, unde se bifurcă către Valassska (în Moravia) și

Silezia – la est spre Galiția – ținutul Huțul și districtul Łemki[88]. Primele atestări de toponime romane în regiunea Nitra sunt de la începutul secolului al XII-lea: *villa Staul* este menționată în 1113, *villa Staul Tavarnicorum in paludibus* în 1268, în comitatul Poszony; în secolul următor (1311, 1331, 1342), *Staul* devine din ce în ce mai frecvent. Mănăstirea din Gran primea în 1262 ca dotare o *terra barbata* etc. Existența unei localități (*Kis* –) *Magura* la izvoarele Nitrei dovedește prezența romană în această regiune înainte de secolul al XII-lea[89]. Caracterul acestor urme lingvistice este în esență pastoral. Vreo 40 de cuvinte – aparținând aceluiași domeniu – sunt cunoscute în zilele noastre la popoarele din Carpații nordici, slovaci, polonezi, ucraineni[90].

Survolând la mare înălțime, în cele patru zări, Romania Orientală, putem discerne cu destulă claritate liniile de forță ale unui întreg ciclu istoric. Viața pastorală – una din cele două soluții căutate de locuitori pentru a se salva etnic și lingvistic – nu a urmat o cale regală: în toate epocile și în toate locurile ea a dus către neant. Retrasându-i istoria înseamnă să facem cronica unei hemoragii. Păstorul roman transhumant și-a pierdut forța în expansiuni depărtate: consecință logică și firească. Micile comunități, fărâmițate, asaltate din toate părțile de forțe antiromane, în Dalmația, ca și în Noricum, în Pannonia sau în Moravia, din secolul al III-lea până în al XI-lea nu au putut rezista. Vestigiile culese privind trecerea lor nu sunt în mare decât focuri de tabără cu cenușa răcită, stinse imediat ce carvana a dispărut în noapte. Acolo unde viața pastorală a fost combinată cu practicarea agriculturii, ancorată în așezări solide (de exemplu în Macedonia), procesul de deznaționalizare a fost întârziat. Romanitatea avea să fie salvată în Dacia de către agricultori, locuitorii din *Fossata* și *Civitates*. Ea a fost salvată și la cei care, aflați sub protecția Bizanțului în Scythia Minor, au găsit acolo continuitatea unei apărări a vieții statale pe care Aurelian le-a refuzat-o în 270.

Iar în această lumină orice teorie roesleriană – fără Roesler de altfel, deoarece argumentele sale sunt astăzi, caduce – ne-ar apărea contradictorie cu ea însăși[91]. Romanii orientali nu au supraviețuit pentru că au fost nomazi – soarta inevitabilă a acestora fiind deznaționalizarea – ci pentru că au fost agricultori stabili, legați de pământ.

La răscrucea secolului al III-lea, lumea dunăreană, părăsind orașele, și-a căutat, fără ajutorul Romei, căile de supraviețuire.

Tentativă care nu se putea solda decât cu grele sacrificii şi care au fost mai puţin dramatice decât în alte părţi. Astfel Africa a fost piedută pentru romanitate în proporţie de 100%, aşa cum a fost - peste un mileniu cealaltă operă înălţătoare a Orientului latin. De ce şi cum viaţa latină a supravieţuit în Carpaţi şi nu în Aurès nici la St. Jean D'Acre? Iată o întrebare care îşi aşteapă răspunsul. Paralela poate să pună în evidenţă multe lucruri; ea se încadrează în orice caz în marea încercare de forţe pe care paginile de mai sus de abia au schiţat-o.

Romanitate, Bizanţ, Barbaricum la Dunărea de jos şi de mijloc - trei părţi ale aceluiaşi triptic. Ar fi imposibil să le separăm pentru că două milenii de istorie comună le-au legat pentru totdeauna:

Maxima pars hominum nec te, pulcherrima, curant
Roma, nec Ausonii militis arma timent.
(Ovidiu, *Pontice*, I, 2, 83-84).

Era sfidarea lumii getice aruncată superb în faţa Romei, cu un secol înaintea cuceririi. Revanşa Istoriei: Galerius, fiul învinşilor, urcat pe tronul imperial... *hostem se Romani nominis erat professus, cuius titulum immutari volebat, ut non Romanum imperium, sed Daciscum cognominaretur* (Lactantius, *De mort. pers.* 27, 8). Şi totuşi această *stulta barbara arrogantia* - cum zicea Caesar - s-a preschimbat în fervoare proromană. Urmaşii aceloraşi dalmaţi care au luptat cu atâta îndârjire la Ardula (Dio Cassius, 56, 15) au apărat Imperiul la toate frontierele sale. Iar hemistihul lui Claudian a devenit deviză: *cuncti gens una sumus* (*Cons. Stil.* 2, 159). Ce simbol mai înalt putea fi decât prezenţa dacilor la Edesse, în 260, alături de alţi dunăreni. Doar zece ani ne despart de hotărârea plină de consecinţe - abandonarea provinciei ai cărei fii ilustrau onoarea acvilelor în nisipurile arzând ale Orientului mijlociu. De această dată ingratitudinea era de partea Romei. Apoi a urmat acest mileniu cumplit al încercărilor de „coexistenţă"[92], al viselor de *Reconquista*, al „proiectelor de la Koblenz" încoronate de succese efemere sau destinate eşecului pe termen lung, mai suportabil. Şi atunci când, în acea dimineaţă fatală de 29 mai Constantin XI Dragases murea aproape de poarta Sfântului-Roman el nu se îndoia că va exista un „Bizanţ după Bizanţ", că păgânul va fi într-un anumit fel împuternicitul

său, că Iustinian va triumfa la nord de Dunăre sub Baiazid şi urmaşi săi, că urmaşi împăraţilor Cantacuzini vor urca pe tronul Valahiei sub ochiul binevoitor al Sublimei Porţi. Căci aceasta pare să fie învăţătura pe care o putem trage din acest cumplit capitol al istoriei: reînnoirea spiritului roman care nu se lasă copleşit. *Illud te reparat quod cetera regna resolvit*, proclama Rutilius Namatianus şi cu el, prin secole, toţi slujitorii ideii romane, flacără a eternei libertăţi europene care, de fapt, s-a aprins la Salamina pentru a nu se mai stinge niciodată.

NOTE

1. Acest proces este sintetizat de V. Pârvan, într-una din acele formule strălucite care îl caracterizau: „De când Roma ne-a părăsit, am trăit, mărite Împărate, precum dacii la ţară şi nu ca romanii la oraş". *Memoriale*. Bucureşti, 1923, p. 190.
2. Cf. *L'Histoire. Un essai d'interprétation*, Paris, 1951, NRF, p. 288.
3. Cf. A. Piganiol, *Histoire de Rome*. Paris, 1954, pp. 439-458: Opera împăraţilor illiri.
4. Al. Philippide, *Orig. Rom.* 1 pp. 1-10. G. G. Mateescu, *I Traci nelle epigrafi di Roma*. Aph. DR 1 (1923) pp. 57-290. R. Vulpe, *Gli Illyri dell'Italia imperiale romana*. Eph. Dr 3 (1925) pp. 129-258. Altheim, Niedergang, 2 pp. 119 ss, 189 ss, 312 ss. Teza lui I. I. Russu, *Tracii şi frigienii în istoria şi civilizaţia Greciei antice*, Sibiu, 1942, mss, nu a fost publicată. A se vedea: *Limba traco-dacilor*. Bucureşti, 1959, p. 15 şi urm., cu bibliografia anterioară.
5. Atunci când, în anul 260, după dezastrul de la Odessa, împăratul Valerian este făcut prizonier de către şahul sasanid Šāpuur I, în armata lui se aflau trupe din Noricum, din Dacia (ἀπὸ Δακείας ἐθνους) din Pannonia, din Tracia etc. Cf. *Res Gestae Divi Saporis*, 19-24 gr.
6. *Op. cit.* pp. 104 ss., 158.
7. În această privinţă, informaţiile date de Sf. Ieronim sunt extrem de preţioase, chiar dacă luăm în calcul şi unele exagerări pe care i le putea inspira emoţia de a-şi vedea patria devastată:

Horret animus temporum nostrorum ruinas persequi. Viginti et eo amplius anni sunt quod inter Constantinopolim, et Alpes Julias, quotidie Romanus sanguis effunditur, Scythiam, Thraciam, Macedoniam, Dardaniam, Daciam, Thessaliam, Achaiam, Epiros, Dalmatiam, cunctasque Pannonias, Gothus, Sarmata, Quadus, Alanus, Hunni, Wandali, Marcomani vastant, trahunt, rapiunt... (*Epist.* 71, 16).

Caetera taceo, ne video de Dei desperare clementia. Olim a mare Pontico usque ad Alpes Julias, non erant nostra, quae nostra sunt. Et per annos triginta fracto Danubii limite, in mediis Romani imperii regionibus pugnabatur... Aruerunt vetustate lacrymae... (*Epist.* 123, 17).

... et vastatis urbibus, hominibusque interfectis, solitudinem et raritatem bestiarum quoque fieri et volatilium pisciumque testis Illyricum est, testis Thracia, testis in quo ortus sum solum, ubi praeter et coelum et terram et crescentes vepres, et condensa silvarum, cuncta perierunt (Comm. in soph. PL 25, 1340–1341).

De notat că, în primele două fragmente, Alpii Iulieni sunt consideraţi de Sf. Ieronim ca fiind limita occidentală pe Alpium Vallum, sub zidurile Tarsiei. A se vedea mărturia lui Andrea Dandolo privind aceleaşi evenimente: *Cum Avares Sirmium invasissent, usque ad muros longos pervenerunt incipientes a finibus Istrae ab urbe Tarsia* (*Chron.* 6, 2, 6 în: A. Muratori, Rev. It. Script. 12). Aici cf. A. Degrassi, *Il confine nord-orientale dell'Italia romana*. Diss. Bern. 1, 6, pp. 132,144 ss.

8. Cf. N. Iorga, *Hist. Roum.* 2, pp. 35–37. A se vedea mai ales mărturiile antice: *[Maximus] Daïa vero sublatus nuper a pecoribus et silvis* (Lactantius, *De mort. pers.* 19) Galerius autem fuit... ortus parentibus *agrariis, pastor armentorum* (S. Aur. Victor, *Epit. caes.* 41–15). *[Licinius] agraribus plane ac rusticantius, quod ab eo genere ortus altusque erat* (*ibid.* 41, 9), cf. *id.* De Caes. 39, 26.

Timp de secole regiunea dunăreană a constituit rezervorul prin excelenţă al războinicilor, sub bizantini (cf. Procopius, *Anec. 6*, 2–4; Nov. 4, 25), precum şi sub turci. Cf. N. Beldiceanu, *La région de Timok–Morava dans les documents de Mehmed II et de Dellim I. Revue*

Et. Roum. 3–4 (1957) pp. 111–129, care prezintă sistemul juridic de încorporare a „voinicilor" valahi în armata otomană, în secolul al XV-lea.

9. Cf. La sursa invaziilor, în volumul: *Bilan de l'Histoire.* Paris, 1946, p. 275. Autorul discută aici situaţia din „Podişul Asiei, ţinutul anticicloanelor", de unde această opoziţie va influenţa puternic istoria europeană. Pentru problema care ne interesează aici, analogia este valabilă în cea mai mare parte.
10. Cf. O Densusianu, *La vita pastorale nella poesia popolare romena.* Roma, 1936, pp. 22–25.
11. Arrian, Anabasis, 1, 3–4; V. Pârvan, *Getica*, pp. 43, 48, 132–133.
12. Scythia Minor a cunoscut o criză economică, la începutul erei noastre, în primul rând datorită unei anumite decăderi în agricultură, datorate invaziilor. În sfârşit, cf. D. M. Pippidi. În jurul relaţiilor agrare din cetăţile pontice în epoca preromană, în volumul: *Contribuţii*, pp. 74–112.

A se vedea mărturia ulterioară a lui Mihail Sirianul (10, 21, 2), căreia îi putem extinde domeniul: „Ei (adică slavii) s-au dus să asedieze două oraşe ale romanilor şi alte fortăreţe. Ei le-au spus locuitorilor: ieşiţi, semănaţi şi recoltaţi; noi vă vom lua doar jumătate din dări". Ceea ce dovedeşte că, în urma invaziilor – în secolele VI–VII, ca şi înainte – stagnarea agriculturii era destul de relativă; barbarii aveau şi ei nevoie să se aprovizioneze. A se vedea L. Hauptmann, *Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VI–e siècle.* Byzantion 4 (1927–1928) pp. 137–170. F. Altheim, *Hunnen*, 1 p. 89.
13. Varro, *Rer. rust.* 1, 57, 2; Plinius, *Nat. Hist.* 18, 30, 306.
14. V. Pârvan, *Getica*, p. 136.
15. V. Pârvan, *Getica*, pp. 294–197. Pentru cercetările recente cf. C. Daicoviciu, *Cetatea dacică de la Piatra Roşie.* Bucureşti, 1954, pp. 78–80, 127, 131.
16. *Tristele*, V 10, 23–25; *Pont.* III 8, 15–16, etc. Cf. N. Lascu, *Pământul şi vechii locuitori ai ţării noastre în opera din exil a lui Ovidiu*, în volumul: *P. Ovidius Naso.* Bucureşti, 1957, pp. 151–153.
17. E. Lozovan, *Réalités pontiques*, p. 367.

18. B. Slătineanu, *Ceramica românească*. București, 1938, p. 167.
19. C. Daicoviciu, *op. cit.* p. 132.
20. N. Iorga, *Hist. Roum.* 2 p. 34.
21. V. Pârvan, *Memoriale*, p. 181. în acest proces psihologic și social de „getizare" a coloniilor latini, Ovidiu ne dă, în avans, un exemplu bătut în medalie: *Et discam Getici quae norint verba iuvenci...* (*Ponticele*, I, 8, 55–56).
22. N. Iorga, *Hist. Roum.* 2 p. 40 F. Altheim, *Niedergang* 2 pp. 199 ss., 248 ss.
23. Le «village», p. 125 et pass.
24. Βλαχερναὶ chez Genesios, *Reg. lib.* 4 p. 85 éd. Bonn.
25. Cedrenus, *Hist. comp.* 2 p. 425 ed. Bonn. Cf. de asemenea, G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea românilor în Dacia. Dovezi nouă. Anal. Acad. Mem.* Sect. Ist. s. 3 t. 23 (1941) pp. 52–54.
26. A se vedea critica lui Th. Capidan, *Simbioza albano-română și continuitatea românilor în Dacia*, în volumul: *Limbă și cultură*. București, 1943, p. 164 și urm.
27. Pentru etimologie (cf. Volcae, Welach, etc.): C. Tagliavini, *Origini delle lingue neolatine*. Bologna, 1952, pp. 124–125, n. 2.
28. Literatura privind aceste atestări este imensă. Cf. A. D. Xenopol, *Une enigme historique. Les Roumains au Moyen-Age*. Paris, 1885, pp. 38–55. A. Sacerdoțeanu, *Considérations sur l'histoire des Roumaines au Moyen-Age. Mél. Ec. Roum.* France 7 (1928) pp. 114–131. N. Iorga, *Hist. Roum.* 2 pp. 401–424. G. I. Brătianu, *Ein Rätsel*, pp. 115–143. A se vedea, de asemenea, M. Gyóni, *La première mention historique des Vlaques des monts Balkans. Acta Ant. Hung.* 1, 3–4 (1952) pp. 495–515.
29. M. Gyóni, *L'évêché vlaque et l'archevêché bulgare d'Achris aux XI–XIVe siècles. Et. Slav. Roum.* 1 (1948) pp. 148–159, 224–233.
30. M. Gyóni, *Les Vlaques du Mont Athos au début du XIIe siècle. Slav. Roum.* 1, 1 (1948) pp. 30–42.
31. N. Iorga, *Hist. Roum.* 3 p. 78. M. Gyóni, vlaxi Barijskoj letopisi (Vladii din Analele de la Bari). *Acta Ant. Hunt.* I (1951- 1952) pp. 235–245.
32. D. Găzdaru, *Referincias medievales a los Latinos de*

Oriente en monumentos germanicos y romanicos. Homenaje a J. C. Probst. Buenos Aires, 1953, pp. 40–51.

33. H. Grégoire – R. de Keyser, *La chanson de Roland et Byzance. Byzantion* 14 (1939) pp. 290–191. F. Schuster, *Herzog Ramunc aus dem Walachenland.* Südost Forsch. 11 (1946–1952) pp. 284–290. D. Găzdaru, *Les plus anciennes allusions aux Roumanins dans la littérature provensale*, în: I-er Congrès Int. de langue et litt. du midi de la France. Actes pp. 107–112, Avignon, 1957.

Îndoielnică este o atestare din *Codex Cumanicus*. A se vedea V. Bogrea, Kara-ulah = valah, în *Codex Cumanicus*? *An. Inst. Ist.* Cluj 2 (1923), p. 351.

Cât despre forma Blakmumen dintr-o inscripție runică suedeză din secolul al XI-lea, ea trebuie plasată într-un cadru mai larg: cel al relațiilor dintre viking-varegi și valahi.

34. De fapt, se găsesc urme vlahe până în Taugeția, la Tsaconi și, în sfârșit, în Creta. Cf. N. Iorga, *Hist. Roum.* 2 pp. 417–418.
35. M. Gyóni, *L'évêché vlaque*, p. 153.
36. N. Iorga, *Hist. Roum.* 3 pp. 11, 104–121. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești.* București, 1945, pp. 76–77.
37. Noi adoptăm teza lui Th. Capidan, conform căreia toate ramurile actuale ale romanității balcanice (aromâni, megleno-români, istro-români) sunt de origine sud-dunăreană. Chiar dacă există un aport etnic nord-dunărean, el nu a avut un caracter de masă. A se vedea: *Românismul balcanic; Românii din Peninsula Balcanică*. În: *Limbă și cultură*, p. 257–286.
38. Th. Capidan, *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice. Dacorom.* 4, 1 (1924–1926) pp. 183–252. G. Pascu, *Rumänische Elemente in den Balkansprachen.* Genève, 1924, 111 p.
39. *Toponimie macédo-roumaine. Langue et Litt.* 3 (1946) pp. 5 –130. A se vedea și S. Pop, *Măgură «hauteur, montagne» dans l'Europe Centrale. Rom. Phil.* 3, 1 (1949–1950) pp. 117–134 + 11 cartes.
40. Cifrele citate de Th. Capidan, *op. cit.*, p. 14–15, sunt instructive: 38 de toponime macedo-române actuale sunt latine, 27 slave, 12 grecești și 2 albaneze. „Printre

numele de locuri slave din Pind nu se găsește nici unul referitor la viața pastorală", *ibid*, p. 17.

41. Th. Capidan, *Les Macédo-Roumains*. București, 1943, pp. 125-141.
42. *Ibid.* 204-207.
43. *Ibid.* pp. 214-217.
44. W. v. Wartburg, *Les origines des peuples romans*. Paris, 1941, p. 182. De altfel, încă din secolele V-VI, populația romană a început să se refugieze la Salone. N. Iorga, *Hist. Roum.* 2, p. 123.
45. În continuare vom face adesea apel la opera de sinteză a lui S. Dragomir, *Vlahii și Morlacii* (Studii din istoria românismului balcanic). Cluj, 1924, 134 p. El continuă lucrarea deja veche a lui C. Jirecck și o înlocuiește în mare parte, cf. *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*. Vienne, 1903-1904.
46. Cf. I. Lucius, *De Regno Dalm.* 6, 5 (*De V; ahis*). Vindobonac, 1768: *Cum igitur ipsi Slavi Illyricum occupaverit, Romanosque inibi incolentes in servitutem redegerint... Vlahi igitur apud Slavos ex lingua homines Romanos, Latinos, vel Italos significat ex conditione pastores, montana incolentes. Vlahos autem per montes Rasciae, Bosnae et Croatiae degentes etiamsi multi Romanorum esse progeniem arbitrabantur.*
47. S. Dragomir, *op. cit.*, pp. 61-64.
48. *Ibid.* pp. 106-108, 116.
49. *Ibid.* p. 115.
50. *Ibid.* pp. 76-77, 109.
51. Originea bizantină este evidentă: Μαυροβλάχοι, Nigri Latini conform prestiberului Diocleas. Nemeția, luând locul Bizanțului în Adriatica în secolul al XII-lea, a moștenit numele morlacilor.
52. A se vedea această prevedere: *Item quod nulti Vulahi cum eorum animalibus possint venire ad standum et pasculandum in dictam contratam nostram Calanis* (*apud* S. Dragomir *op. cit.*, p. 2.)
53. *Ibid.* p. 80.
54. *Ibid.* p. 32.
55. P. Skok, *Studi toponomastici sull'isola di Veglia. Arch. Glott.* It. 38 (1936) p. 59; *ibid.* 39 (1937) pp. 117, 118.
56. S. Pușcariu, *Studii istro-române*. București, 1905-1929, 1-3.

57. D. Găzdaru, *Romeni occidentali stanziati in Italia nel medio evo. Cult. Neol.* 6–7 (1946–1947) pp. 141–163.
58. S. Pușcariu, *Limba română*. București, 1940, p. 228.
59. M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracalla. Stud. Cer. Ist.* Vehge 8, 1–4 (1957) pp. 215–251.
60. A. Radnóti – L. Barcóczi, *The distribution of troops in Pannonia Inferior during the 2nd century A. D. Acta Arch. Hung.* 1 (1957) pp. 191–230.
61. J. Szilágyi, *Roman garrisons stationed at the northern Pannonian–Quand frontier sectors of the Empire. Acta. Arch. Hung.* 2 (1952) pp. 189–222.
62. Trasată de A. Radnóti și L. Barcóczi, *loc. cit.*
63. Prezentare amănunțită la D. Tudor, cu trimiterea la literatura anterioară: *Oltenia romană*. București, 1958, ediția a 2-a, p. 337 și urm. A se vedea în plus, D. Tudor, *Garnizoane romane pe malul bănățean al Dunării în sec IV e. n. Stud. Cer. Ist. Veche* 9, 2 (1958), p. 373–379. Prima atestare a prezenței la Projejena (Timișoara), în secolul IV, a unui detașament din Legiunea *VII Claudia*, staționată la Cuppae.
64. A se vedea replica pusă de împăratul Iulian pe seama împăratului Constantin: „Cât despre Traian... ar fi drept să fiu considerat egalul său deoarece am recucerit ținutul pe care el îl adăugase imperiului" (Caes, 329c, ed. Loeb, vol. 2, p. 396).
65. D. Tudor, *Oltenia*, Supplementum Epigraphicum no. 142: piatra miliară a lui Constantin de pe acest drum care, de altfel nu este decât vechiul traseu al celui de-al doilea război împotriva Dacilor, *ibid.* p. 30–31.

    Acest drum va fi și cel al invaziei carpilor pe direcția nord–sud, stabilit după tezaurele îngropate. Cf. B. Mitrea, *L'incursion des Carpes en Dacie sous le règne de Philippe l'Arabe, à la lumière des découverts de trésors de monnaies. Nouv. Et. Hist.* pp. 149–160 + 1 carte.
66. Ceramica scoasă la lumină este caracteristică secolelor IV–V. Trupele staționate aici – atestate prin ștampilele cărămizilor – sunt din secolul IX. Unele părți ale construcției avansează, prin tehnica lor, până în secolul VI. D. Tudor, *op. cit.*, p. 344 și urm.

    Sucidava rămâne romană, fără întrerupere, de la Traian la Theodosius; este chiar refăcută după atacul lui Attila

din anul 447. Cf. Procopius, *De aed.* IV, 6. D. Tudor, *op. cit.*

67. Recucerită de Valens în anul 367 de la goţi.
68. D. Tudor, *op. cit.*, p. 707 ss.
69. *Ibid.*, p. 212 şi urm. De reţinut, în castrul de la Jidava, pe *limes transalitanus*, prezenţa monedelor de la Nerva la Iustinian.
70. A se vedea consideraţiile lui D. Tudor, *op. cit.*, p. 254 şi urm.
71. R. Grousset, *L'Empire du Levant*, pp. 67–185.
72. Priskos, éd. Bonn p. 190: ξύγκλυδες γὰρ ὄντες προς τῇ σφέτερα βαρβάρῳ γλώσσῃ ζηλοῦσιν ἤ τὴν Οὔννων ἤ τὴν Γότθων, ἤ καὶ Αὐσονίων, ὅσοις αὐτῶν Ῥωμαίους ἐπιμιξία. Cf. E. Condurachi, *Ausones d'Italie ou Ausones du Danube? Bul. Inst. Fil. Rom.* Iaşi 4 (1937) pp. 98–101.

A se vedea, de asemenea, caracterul multinaţional al armatei lui Attila, evident cel puţin după o legendă din secolul al XII-lea, notată de Niccolò da Casola: asediaţi, soldaţii lui *„Menapus, li rois de Aquille... abatoint Cumanz, Blach, Angre e Bolgre... Or les Blach e Cumanz venoient de toutes parc...“* Vezi şi D. Găzdaru, *Referencias*, p. 50.

Cf. Salvien: *Una et consentiens illic romanae plebis oratio, ut liceat eis vitam quam agunt agere cum barbaris. Et miramur si non vincuntur a nostris partibus Gothi, cum malint apud eos esse apud nos Romani? Itaque non solum transfugere ab eis ad nos fratres nostri omnino nolunt, sed ad eos confugiant, nos relinquunt.* De gub 5, 8 (Pl. 53, 102), *ibid.* 5, 5 (90) et pass.

73. Ed. Bonn. Ménandre pp. 336–341, 424–425; Theophan, vol. I p. 389.
74. I. Kovrig, *Contribution au problème de l'occupation de la Hongrie par les Avars. Acta Arch. Hung.* 4 (1955) pp. 163–192. Avarii au mers pe urmele sarmaţilor, aşa cum ungurii i-au urmat pe aceştia.

M. Párducz, *Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. ibid.* 7 (1956) pp. 139–182. P. Lipták, *Avaren und Magyaren im Donau–Theiss–Zwischenstromgebiet.* (Zur Anthoropologie des VII–XIII. Jahrhunderts), *ibid.* 8 (1957) pp. 199–268. N. Fettich, *Archäologische Beiträge zur*

Geschichte der Sarmatisch-dakischen Beziehungen, ibid. 3 (1953) pp. 127–178. A Mócsy, *K voprosu o periodizacii rannesarmatskoj epoxi* („În legătură cu periodizarea epocii vechi sarlate") *ibid.* 4 (1954) pp. 115–128. G. Fehér, *Beiträge zum Problem des Ungarisch-Slawischen Zusammenlebens, ibid.* 8 (1957) pp. 269–318.

75. D. Csallány, *Vizantijskie monety v avarskix naxodkax.* („Monnaies buzantines dans les dépôts avars"). *Acta Arcg. Hung.* 2 (1952) pp. 235–250.
76. *Ibid.* p. 250. Ar trebui oare să conchidem împreună cu autorul că influența Occidentului se făcea deja simțită într-o ornamentație vegetală a tiparelor de turnare? (*ibid.* p. 248–249). Poate că este prematur. În orice caz Panonia occidentală va gravita către vest peste două secole, așa cum atestă monezile, cf. L. Huszáe, *Das Münzmaterial in dem Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Arch. Hung*, 5 (1955) pp. 61–190 + 1 carte.
77. A se vedea discuția pertinentă a d-lui G. Fehér, *Avarovizantijskie snošenija i osnovanic bolgarskoj deržavy.* („Relațiile avaro-bizantine și crearea statului bulgar") *Acta Arch. Hung.* 5 (1955) pp. 55–59.

Astfel remarca lui S. Dragomir, *Vlahii*, p. 115, își păstrează întraga valoare: în secolele IX–XI, atunci când bizantinii s-au văzut siliți să cedeze bulgarilor Moesia Superioară și Dardania, a încetat misiunea de *limitanei* a elementelor romane din această regiune. Și atunci ei s-au pus în mișcare către vest.

78. Pe urmele ambasadorului bizantin, cf. I. I. Russu, *Nume de râuri din vestul Daciei. Cercet. Ling.* Cluj 2 (1957) pp. 251–258. Autorul indentifică următoarele râuri: Tigae=Tisas; Tiphesas=Tibisis; Dre (n) con=Bega; B. P. Hasdeu, pe care nu îl vedem figurând în referințele foarte complete ale d-lui Rusu, identificase Tiphesas=Timiș; în schimb, el se înșelase propunând Dre(n) con-Tosa și Tigas=Bega. Totuși merită menționat, cf. *Românii bănățeni... An. Ac. Rom.* Mem. Sect. Lit. s. II vol. 18 (1895) p. 36 ss. + 1 carte. Deja la sfârșitul secolului al IV-lea, dificultățile de călătorie nu erau insurmontabile. A se vedea participarea episcopilor la Conciliul de la Aquilea, în anul 381: *nullus senectutis gravatus annis... et concilio nihil defuit.* (St. Ambrosius,

Epist. 10, 2). În Gesta Concilii există semnătura lui *Anemius episcopus Sirmiensis Illyrici.* Din motive personale, episcopul de Poetovio *cum esset proximus, declinavit sacerdotale concilium.* (Epist. 10, 9).

79. În anul 565, Venantius Fortunatus face aluzie la dificultățile de a călători în regiunea dunăreană:

> Si tibi barbaricos conceditur ire per amnes
> Ut placide Rhenum transcendere possis et Histrum...
> Si vacat ire viam, neque te Baiuarius obstat,
> Qua vicina sedent Breonum loca perge per Alpem...
> (*Vita S. Mart.* 4, 645 ss.)

Pe de altă parte, Sidonius Appolinarius afirmă că... *Noricum Ostrogothum... continet* (2, 377).

În orice caz, trecerea era liberă în 1095, de la Belgrad la Adrianopole; cruciații franci au parcurs drumul, e adevărat, nu fără dificultate. A se vedea Alberti Aquensis, *Hist. Hierosol* I 7, 12; II 6 în *Gesta Dei per Francos.* În 1154, după Edrisi (*Geogr.*, trad. A. Jaubert 2, p. 290), drumul Durazzo–Belgrad era, de asemenea, practicabil.

80. Joannis Papae IX (*Epist.* 6) PL 131, 37. Cf. N. Drăganu, *Românii*, p. 42.

81. I. Melich împărtășește această opinie. Cf. N. Drăganu, *loc. cit.* – Nu vom discuta controversa care îi opune pe acești doi savanți, anume dacă toponimele respective erau romane sau românești. Pentru problema care ne interesează aici, are prea puțină importanță care din cele două opinii este corectă. Noi reținem doar proba linvistică, cu valoare mai generală, că la sosirea lor în Panonia, slavii, apoi ungurii – și cu atât mai mult toate popoarele care i–au precedat – au găsit o populație care vorbea un idiom neo–latin.

Să vedem această remarcă: „Până în secolul al VIII–lea, în timpul luptelor cu avarii, limba romană din Panonia s–a format sub aceleași influențe illire și moesice (deci trace) ca și limba română din cele două Moesii și din Dacia... Putem deci să presupunem în mod evident că limba romană din Panonia a fost identică celei romane sau cel puțin că a avut asemănări foarte puternice cu

limba română, al cărei dialect probabil a fost" (p. 428–429); N. Drăgan, *L'ancienneté et l'expansion du peuple roumain d'après la toponymie, l'onomastique et sa langue: le territoire de formation du peuple roumain et de la langue roumaine.* Balcania I (1938), p. 25–46; 6 (1943), p. 423–463.

Este evident dificil – pentru moment – să trasăm linia de delimitare „dialectală" petnru acea epocă, dar, în linii mari, consideraţiile de mai sus sunt pertinente. În schimb, nu am putea accepta cealaltă opinie (*ibid.*): „Această limbă nu a fost izolată de romanitatea orientală nici înainte de secolul al VIII–lea, nici ulterior". Deoarece totul ne invită să credem – în primul rând, dovezile arheologice – că marea şi adevărata ruptură în sânul Romaniei Orientale a avut loc exact între văile Dunării şi Tisei.

Ar trebui să facem o altă distincţie în urmele toponimice din Ungaria medievală – cele având ca origine latinitatea occidentală (francă, de exemplu). A se vedea L. Gáldi, *Noms de lieu d'origine romane en Hongrie.* III–e Congrès Top. Bruxelles, Actes 2 pp. 360– 364.

82. N. Drăganu, Românii, tot capitolul I, p. 41–169, despre „Românii din Panonia". I. Kniezsa, *Pseudorumäner in Pannonien und in den Nord–kapathen.* Arch. Eur Centr. Or. 1 (1935) pp. 97–220; 2 (1936) pp. 84–178, cf. id., *Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert,* Budapest, 1938, mai ales capitolul V, care neagă caracterul roman al toponimiei panonice. A se vedea răspunsul d–lui E. Petrovici, Dacorom. X, 2 (1943), p. 517–546.

83. Anonymus, 9. Pentru controverse N. Drăganu, *Românii,* pp. 7–40, 587–589.

A se vedea în plus: *Rex Athila... de terra scithica descendens cum valida manu in terram Pannonie venit, et fugatis Romanis, regnum obtinuit.* Anon. 1.

Aceste pasaje sunt confirmate de altfel de celelalte cronici ungare. N. Drăganu, *Românii,* p. 19–20. A se vedea cel puţin Simon de Keza, *Chron., Hung.* 4: *Remanserunt quoque de Hunis virorum tria millia ex proelio Crimildino erepti per fugae interfugium, qui timentes occidentis nationes, in campo Chigle usque Arpad permanserunt, qui se ibi non Hunos, sed Zatulos vocaverunt. Isti enim Zatuli Hunorum sunt residui, qui*

dum Hungaros in Pannoniam iterato cogneverunt remeasse, redeuntibus in Rutheniae finibus occurrerunt, insimulque Pannonia conquestata, partem in ea sunt adepti, non tamen in plano Pannoniae, sed cum Blackis in montibus confinii sortem habuerunt... (éd. a. Horányi, p. 62).

Originea hunică a „secuilor" este controversată; să reţinem totuşi că aceştia au trăit împreună cu valahii în munţii Transilvaniei. A se vedea G. Popa-Lisseanu, *Continuitatea*, p. 63-74.

84. E. Schwarz, *Walchen-und Parschalkennamen im alten Norikum. Zeit.* ONamen. Forsch, 1, 2 (1926) pp. 91-99.
85. *Vita S. Severini*, 55: *Aonulfus vero praecepto fratris admonitus, universos iussit ad Italiam emigrare Romanos.* În această privinţă, a se vedea consideraţiile lui M. Friedwagner, *Über die Sprache und Heimat der Rumänen in ihrer Frühzeit. Zeit. rom. Phil.* 54 (1934) p. 648. A se vedea acelaşi raţionament la G. Capovilla, *Studi sul Noricum. Fontes Ambr.* 25 (1951) p. 410; F. Miltner, *Zur Frage der Kontinuität römischen Siedlungen in Österreich. ibid.* vol. 26 p. 125.
86. Despre răspândirea „dacilor şi bessilor" care locuiau regiunea Savei, a se vedea Cecaumenos, *Strat.* (ed. B. Vassiliewsky, p. 74).
87. Amintirea acestei răspândiri este păstrată şi în „Analele primitive de la Kiev" (*Povest' vremennyx let.*) M. Gyóni a vrut să-i identifice pe Volohi, despre care era vorba, cu francii. Cf. *Les Volochs des Annales primitives de Kiev. Et. Sl. Roum.* 2, 1 (1949) pp. 56-92. Ipoteza nu rezistă. Prezenţa romanilor în Moravia în secolul al XI-lea este o dovadă suficientă a plecării lor din Panonia cu un secol mai dreveme. Teza lui B. P. Hasdeu rămâne valabilă. cf. *Strat şi substrat. Genealogia popoarelor balcanice. An. Acad. Rom.* Mem. Sect. Lit. s. 2 t. 14, în special p. 253 şi cartea 4.
88. A se vedea, de asemenea: S. Dragomir, *La patrie primitive des Roumains et ses frontières historiques.* Balcania 7, 1 (1944) pp. 63-101 + 3 cartes.
89. N. Drăganu, *Românii*, p. 170 şi urm., tot capitolul „Românii din Carpaţi Occidentali". A se vedea şi Sever Pop, *art. cit.*, p. 120, harta 2: măgura.
90. În sfârşit D. Crânjală, *Rumunské vlivy v Karpatech se*

zvláštinim zřetelem k Moravskému Valašsku. Praha, 1938, mai ales p. 433–438. I. Bărbulescu, *Zur Frage der rumänischen Einflüsse aus das Westkarpathengebiet.* Südost Forsch 4 (1939) pp. 155–163. A. Brückner, Karpato–Slavica, Zeit. slva. Phil. 16 (1939) pp. 203–206.

91. E. Darkó, *Landnahme der Ungarn und Siebenbürgen*, Budapest, 1940. Autorul nu vede în românii orientali decât „ein nomadisierendes Hirtenvolk, ohne irgendwelche nationale Unterscheidung". (p. 23). Ar fi greu să fii mai simplist.
92. Expresia se găsește la Eugyppus: (Locuitorii din Lauriacum)... *pacificis dispositionibus, benivola cum Regis societate vixerunt* (*Vita S. Sever*, 39).
93. R. Grousset, *Bilan*, p. 186 ss.

Orașe, câmpii și drumuri în Romania Orientală

După ce am descris opera salvatoare a Bizanțului în Scythia Minor[1], lupta corp la corp între romani și barbari pe cursul mijlociu al Dunării[2] și condițiile de coexistență în umbra crucii[3], să facem acum o secțiune diacronică diferită. Se încearcă cercetarea decăderii interne, organice, a Romaniei Orientale descriind replierea de sine în urma șocului pe care l-a suferit din lumea extraromană[4]. Pentru a face acest lucru vom urmări evoluția a două serii de fapte, anume terminologia „orașului" și a „drumurilor". Această alegere, departe de a fi arbitrară, ne va ajuta să recompunem, în liniile sale mari, un capitol de civilizație. A retrasa evoluția conceptului de „oraș", în sensul său cel mai larg, așa cum este reflectat de toponimia și arheologia regiunii carpato-dunărene pe teritoriul României de astăzi, înseamnă a trece în revistă principalele evenimente care au jalonat istoria acestui ținut. Înseamnă mai întâi să evocăm vremurile cele mai depărtate ale civilizației rurale geto-dace. Apoi să descriem avântul vieții citadine în Dacia Traiană, precum și viața puțin diferită, dar largă pe alt plan a Scythiei Minor, vatră înfloritoare a culturii eleno-romane. Înseamnă apoi să zăbovim asupra marii încercări a invaziilor barbare care au marcat timp de mai multe secole ruina orașelor și, în sfârșit, să parcurgem etapele dificile ale unei noi urbanizări, care a început imediat după întemeierea principatelor românești.

Istoria veche a Daciei, care constituie „cea mai bună introducere la nașterea, dezvoltarea și persistența romanității dunărene"[5], prezintă încă din primul mileniu înainte de Hristos tabloul marii expansiuni getice. Alungați de cimerieni, geto-dacii, locuitori de

–daua[6] s–au răspândit la începuturile secolului al V–lea în spațiul est–european, pe care l–au împânzit cu așezările lor, de la țărmurile Mării Baltice până în Asia Mică și de la Adriatica până la Cherson, în Crimeea[7]. Peste două secole, un nou val de invadatori, celții, au năvălit în teritoriul dunărean. Deși o centură de *–dunum* urmează cursul fluviului, sugerând aproape un sistem de ocupație, fondatorii au dispărut în masa autohtonilor[8]. Getizarea celților a facilitat pătrunderea romană, dar, în același timp a șters urmele lingvistice ale acestora[9].

Așezările geto–dace dintre 1000 și 300 a. Ch., așa cum au fost scoase la lumină de cercetările arheologice sunt formate din aglomerări de colibe[10], construite pe înălțimi[11] și fortificate cu multă grijă[12]. Aceste *–daua*, caracteristice regiunii nord–dunărene – în alte părți ele nu sunt decât o prelungire a acesteia – constituie un element care a supraviețuit din epoca preistorică cea mai veche; ele continuă, în multe privințe, vechile așezări neolitice[13]. S–au numărat 40 (sau 51), din care 28 (sau 29) în Dacia[14]. N–au mai rămas în toponimia actuală decât: un singur nume sigur *Plovdiv*, în Bulgaria și două – foarte îndoielnice – *Turda* și *Deva* în România[15].

Lăsând de o parte[16] numele de locuri formate cu *–para*[17], care par să fie caracteristice regiunii din sudul Dunării, deși avem un *Porolissum* în Dacia, să trecem la examinarea unuia din cele mai interesante reminiscențe preromane, românescul *cătun*.

Prima atestare[18] a cuvântului provine din secolul al XI–lea și se găsește la Kekaumenos[19] sub forma Κατοῦνα. Majoritatea etimologiilor[20] nu țin seama de marea răspândire a cuvântului în Europa și în Asia – din golful Neapole până în arhipelagul japonez – ceea ce pledează în favoarea unei origini foarte vechi. S. Pușcariu și Al. Rosetti se gândeau la o etimologie autohtonă[21]. Dar O. Densusianu pare să se fi apropiat cel mai mult de adevăr[22]. El pornește de la rădăcina indoeuropeană **qat–*, bogat reprezentată cu sensul de „casă“[23] și de la un sufix **–ūn*. Reținând radicalul noi ne gândim mai degrabă la o contaminare secundară cu sufixul mediteranean *–ona*[24] și vom reconstrui o formă tracă **qatona* cu sensul probabil de „grup de case, cătun“. Termenul a putut să fie dus mai departe de expansiunea getică amintită mai sus sau de o altă migrație indoeuropeană pe care nu o putem preciza. Concordanța cu limbile turce – prea frapantă pentru a fi efectul întâmplării – se poate explica printr–un

împrumut din indoeuropeană[25]. Un argument suplimentar în favoarea originii indoeuropene a cuvântului **qatun* este existența în limba aïnu a cuvântului *kotan* cu sensul de „sat"[26]. Pentru a rezuma, iată filiera pe care o propunem:

I. E. *quatun, *qotun, *qotan

tracă *qatona, aïnu Kotan

alb. Katund, forme turco–mongole

rom. cătună

forme balcanice
dialecte din Italia de sud

Demonstrația lui N. Jokl rămâne în parte valabilă pentru cuvântul albanez *katund*. În privința fonetismului românesc, transformările *a* > *ă* și *o* + *n* > *u* sunt normale. Dacă acest cuvânt apare sub formele *cătună* (f.) și *cătun* (m.), putem presupune că al doilea este un singular refăcut din pluralul *cătune* al celui dintâi. La periferia Romaniei Orientale el a putut să fie ușor comparat cu italianul *cantone* cu care nu avea nimic de a face. Dacă toponimele italiene *Katona* (Reggio) și *Li Catuni, Catona*, lângă Neapole la Cava dei Tirreni[27] trimit la formele balcanice, românești sau preromane nu am putea să o spunem[28]. Există la Ragusa, în secolul al XIII-lea latinizări ale termenului *in catone Blacorum*[29]. Însă marea răspândire a cuvântului a fost asigurată în Evul Mediu de către ciobanii „valahi" care, din Thessalia până în Boemia și de la Marea Adriatică până în Podolia, au fost purtătorii (furierii) unei serii întregi de termeni pastorali[30]. La termenul românesc trimit[31] toponimele *Katun, Katuna, Katuniste* și *Katunari* în Iugoslavia, *Cătuna, Cătunet* și *Lacătun* în Albania, *Kattuny* în Ungaria, *Katunske pute* în Cehoslovacia, precum și cuvintele grecești Κατοῦνα, Κατουνεύω, bulgărește *Katun, Katunin*, sârb *Katunar* și slovac *Katun*[32]. La români și fârșeroții din Epir și Macedonia substantivul comun a dispărut[33], se pare într-o epocă recentă, fiindcă este atestat în toponimele citate mai sus și în expresii cum ar fi *nu fațe cătune*[34]. În concluzie, românescul *cătun* și albanezul *Katund* reprezintă

un indo-european **qatun* (>trac **qatona*), care încă din epoca preistorică, a cunoscut o foarte mare răspândire în Europa și Asia. Limbile turco-mongole au servit, la diverse nivele, de intermediari, însă caracterul indo-european al cuvântului este incontestabil[35]. Din punctul de vedere arheologic, această „aglomerare de colibe", corespund poate acelor *casae* din pământul bătătorit, amestecat cu *uimina* și transformat în *-dizos* sau *-daua* „fortăreață". La origine cuvântul **qatona* trebuie să fi avut un rol militar de apărare înainte de a deveni un mediu locuibil pastoral (habitat pastoral)[36].

Etimologia cuvântului românesc *târg* < sl. v. *truuguu* „piață, târg"[37] a părut prea evidentă pentru a fi contestată. Totuși rădăcina preromană **terg* este atestată în mod suficient de toponimele *Tergest* (Istria), *Opitergium* (Veneția), *Tergolape* (Noricum), pentru a ne putea face o idee despre răspândirea sa. Trebuie să dăm la o parte ipotezele ilire[38] și slave; este vorba pur și simplu de un cuvânt pre-indo-european[39], care se întinde de la Mediterana până în Peninsula Scandinavă[40]. Răspândirea geografică a cuvântului *târg* în românește[41] pledează și ea în favoarea unei origini străvechi[42]. Cel mult am putea accepta ideea că, la sosirea lor în Dacia, slavii au adus familia cuvântului - pe care o împrumutaseră la rândul lor - și a cărei solidă implantare, mai ales în toponimie, poate fi explicată în mod precis prin existența în limba locuitorilor ținutului a unei rădăcini înrudite.

Astfel - *daua*, **qatona* și **terg* recompun sub ochii noștri - arheologia ne ajută în acest sens - tabloul unei civilizații. Vedem țăranii dunăreni, locuind încă din neolitic în colibe de chirpici - καλυβιταί τινες καὶ λυπρόβιοι, cum zicea despre ei Strabon (7, 5, 2) - transformându-le încetul cu încetul în adevărate fortărețe și deschizându-se în cele din urmă influențelor meridionale. Însă doar forța militară a Romei, prestigiul său cultural, și tehnica sa perfecționată de colonizare - justă și umană - avea să pună capăt conservatorismului lor.

Cucerirea militară a Daciei a marcat începutul unei urbanizări rapide; ca și în celelalte provincii, instalarea regiunilor romane a mers mână în mână cu dezvoltarea centrelor urbane[43]. Astfel fraza lui Dio Cassius devine foarte clară: Καὶ οὕτως ἡ Δακία Ῥωμαίων ὑπήκοος ἐγένετο, καὶ πόλεις ἐν αὐτῇ ὁ Τραιανος κατώκισεν (Epit. 68, 14, 3-4). Dar acest proces are rădăcini mult mai adânci. Încă din primul mileniu dinainte de Hristos, celții

și ilirii îndreptaseră Dacia spre vest despărțind-o de lumea cimeriană și scythică; romanizarea devenea astfel consecința logică a preistoriei sale. Ea era pe deplin pregătită pentru asta[44]. De la o zi la alta, în jurul acelor *castra* și *castella* au apărut așezări noi; satele indigene au fuzionat cu *Canabae*[45]. Acest caracter militar inițial al aglomerărilor urbane este bine sintetizat de Vegetius: *secum legio debet ubique portare (ferramenta), ut* in *quouis loco fixerit castra armata, faciat ciuitatem* (*Epit. rei militiae*, 2, 25). Această transformare e departe de a fi avut un caracter întâmplător sau dezordonat; era vorba din contra de o organizare sistematică a provinciei pe care Imperiul voia să o transforme repede într-o puternică fortăreață pe Dunăre[46]. În intervalul de timp în care Dacia a făcut oficial parte din Imperiu - deoarece apartenența reală la sfera de influență romană se întinde dincolo și dincoace de datele înguste care i se atribuie în general - viața sa de provincie a fost intens romană.

Toponimia getică a fost conservată în cea mai mare parte[47]; alte nume, reflectând noua situație, s-au adăugat acestora. Printre orașele cele mai importante[48] merită să fie citate: *Sarmizegetusa*[49], cu numele său latin *Colonia Vlpia Traiana Augusta Dacica*, mai întâi *colonia iuris italici* și *metropolis* la începutul secolului al III-lea, *Napoca, Apulum Potaissa, Drobeta, Romula* etc, municipii, apoi colonii[50]. Organizarea internă a orașelor era sub toate aspectele identică celei din Occidentul roman; la fel a fost cu administrația acelor *pagi* și *vici* - *effigies parua simulacraque populi Romani*, după cum spune Aulus-Gellus[51]. Din punct de vedere comercial, ceea ce dădea viață industriei și comerțului local[52]. Cu toate acestea, acea viață romană dinamică nu a lăsat decât puține urme în limba și toponimia românească. Termenii esențiali ai vieții urbane au dispărut: *feriae, forum, municipium, oppidum, urbs* și chiar *pagus* și *uicus*. De asemenea *uilla* și derivatele sale nu sunt atestate în Orient[53]. De abia în 1332 apare în Transilvania un Brunwîler, adus de colonii germani din ținutul lor moello-rhenană[54]. Găsim în schimb o serie întreagă de termeni rurali și militari, dintre care unii constituie inovații caracteristice Daciei: *ciuitas, castrum, fossatum, casatus, tenda.* Însă acest proces de prăbușire lentă a orașelor și de reconversie rurală nu poate fi înțeles decât în strânsă legătură cu marea încercare a invaziilor.

Evoluția istorică a Scythiei Minor diferă de cea a Daciei

prin faptul că a intrat mai devreme în orbita romană și a rămas după retragerea din 270[55]. Pe de altă parte, orașele de la Pontul Euxin au cunoscut o viață elenică intensă – pe care interiorul țării a influențat–o foarte puțin[56] – și care a continuat de la fondarea lor, în secolul al VII–lea a. Ch.[57], de–a lungul perioadei romane, pentru a continua sub dominația bizantină. Vedem astfel, în curs de trei milenii, întărindu–se la Dunărea de jos o strânsă colaborare eleno–romană. Ionieni, romani, bizantini, români, genovezi și venețieni și–au predat unul altuia ștafeta fără întrerupere.

Dacă examinăm pe straturi numele de locuri, constatăm că majoritatea celor mai vechi au un caracter net getic[58]; săpăturile au scos la lumină numeroase **daua*[59]. Însă câmpia getică și înfloritoarele colonii milesiene de litoral nu constituiau două lumi separate, trăind alături fără a se cunoaște. Pătrunderea elenică în interiorul țării a fost atât de importantă încât putem vorbi de o veritabilă colaborare eleno–tracă[60]. Ea avea să marcheze regiunea cu o amprentă de neuitat. Prin toate vicisitudinile pe care le–au suferit cetățile pontice au reușit să supraviețuiască grație, probabil, marii lor capacități de adaptare. Fondate de Milet după încetarea invaziilor cimmero–scitice, ele au fost puțin afectate atunci când, în anul 494 a. Ch., și–au pierdut monopolul. Aflate succesiv în orbita ateniană și macedoneană, în secolele V–IV a. Ch., ele au rezistat invaziilor din secolul al III–lea, precum și expansiunii regelui get Burebista[61]. Ca și Dacia carpatică, Pontul Stâng nu a putut să reziste înaintării romane.

În istoria romanității dunărene, rolul Scythiei Minor e important și prin faptul că a constituit primul teritoriu în care geții și romanii au intrat în contact, cu mult timp înaintea cuceririi Daciei și în care s–a elaborat – ca să folosim o expresie a lui N. Iorga – prima „sinteză daco–romană". Anul 50 d. Ch. poate fi considerat drept punctul de plecare al vieții romane la gurile Dunării, deși cucerirea regiunii, terminată sub Tiberiu și consolidată sub Claudiu, datează de la începutul secolului[62]. În multe privințe, procesul de romanizare a Scythiei Minor oferă analogii cu cel care se va dezvolta peste un secol în Dacia Traiană: aceeași origine militară a vieții urbane, aceeași înflorire a unei civilizații provinciale care atinge aproape nivelul italic, în sfârșit aceeași coexistență a formelor de viață autohtone, alături de cele introduse de cuceritori. Astfel aglomerările formate în jurul *canabae*–lor au o asemenea amploare încât transformarea lor în centre urbane era inevitabilă;

taberele de la *Troesmis, Durostorum* și *Tropaeum Traiani* au fost ridicate la rang de municipii[63]. *Uicii* atestate în număr de vreo 30 pe baza inscripțiilor și a săpăturilor arheologice[64] și care trebuie să fi acoperit întreaga regiune, se dezvoltau în jurul *uillei* unui colon. Numele lor dovedește acest lucru în majoritatea cazurilor: *Vicus Secundini, Vicus Clementianus, Vicus Quintionis*[65]. Unele dintre acestea – fondate probabil de autohtoni – poartă nume getice: *Vicus Buteridauensis, Vicus Scenopesis*[66]. Orașele elenice de pe litoral, nu numai că nu s-au opus dominației romane[67], ci s-au și acomodat de bunăvoie; într-adevăr, dominația romană le aducea securitatea lăsându-le în același timp libertatea de a-și conserva datinile și obiceiurile[68]. O idee destul de semnificativă privind înflorirea acestei regiuni – pe care o putem considera romanizată până în jurul anului 150 d. Ch. – ne este dată de mulțimea templelor, teatrelor și altor monumente somptuoase despre care locuitorii spun cu mândrie: *a solo fecerunt*[69].

Atunci când în anul 270, legiunile Imperiului s-au văzut obligate să abandoneze Dacia în mâinile invadatorilor germani, Scythia Minor va rămâne în afara unei redute militare care servea drept cap de pod încercărilor de recucerire, teritoriul legal al continuității politice. La adăpostul fortificațiilor și barajelor ridicate de a doua Romă, viața citadină a continuat încă aproape două secole. Prăbușirea era inevitabilă, dar fusese câștigat un răgaz.

În toiul gravelor perturbări economice din secolul al III-lea[70], când Imperiul își căuta un nou echilibru, romanitatea dunăreană era destul de bine pregătită de a-și organiza apărarea în fața valului crescând de invadatori. Occidentul[71] avea să se prăbușească datorită incapacității de a stăpâni mecanismul urban, Orientul a supraviețuit datorită bazelor sale profund rurale care i-au permis o reconversie rapidă. Prin acest proces trebuie să explicăm dispariția din toponimia balcanică, în general, și românească, în special, a urmelor vieții citadine. Părăsirea marilor centre urbane trebuie să fi fost relativ ușoară pentru o populație ale cărei legături țărănești erau încă puternice[72]. Decăderea civilizației a avut drept consecințe imediată dispariția inscripțiilor, sursa primă a concluziilor eronate pe care unii savanți le-au tras în legătură cu permanența vieții latine în Dacia. Cu *oppida* și *municipia* dispăreau din limba și din toponimia romană balcanică aproape orice urmă de viață urbană, dispariție lentă, eșalonându-se pe

trei secole din secolul III până în secolul VI, și pe care o putem considera ca încheiată odată cu instalarea slavilor în Balcani în jurul anului 580 d. Ch. Limba română deține numeroase cuvinte care au supraviețuit și reflectă cu claritate drama populației romane confruntată cu noile forme de viață, între altele; pământ, a se scălda, a cutropi. Doar o populație obișnuită cu *pavimentum*-ul orașelor și care se vede de la o zi la alta revenită la viața rurală putea continua să numească cu același cuvânt pământul (terra) câmpiilor[73]. De asemenea doar în condițiile unei răsturnări sociale și urbanistice s-a putut folosi termenul **ex-caldare* și pentru râuri, nu numai pentru terme. În sfârșit, a cotropi, derivat din germanul *thorp*, exprimă în mod sugestiv inundarea teritoriului de către invadatori[74]. În această privință listele lui Procopius[76] fixează un moment intermediar, caracterizat prin supraviețuirea câtorva toponime care aveau să dispară peste puțin timp. Astfel *uicus, castellum–, daua* și *burgus* sunt încă bine reprezentate: Βικούλεα, Βικάνοβο, Καστελῶνα, Καστελλοβρέταρα, Βουργουάλτου, Κουμούδεβα, etc.[77] Aceste toponime arată, așa cum a remarcat P. Skock, caracterul apărării militare bizantine pe Dunăre.[78] Din latina nord-dunăreană dispăruseră încă din acea epocă, *uicus, castellum* și *burgus*, cu toate că existaseră.[79] *Burgus*, atât de bine reprezentat în limbile romanice occidentale[80], este necunoscut în limba română, dacă nu cumva există o singură excepție, numele *Dobrogea.* Geografii arabi numeau această regiune Dhu Bruğean, care ar putea reprezenta termenul romano-bizantin[81] În orice caz, pentru a găsi o atestare sigură, trebuie să așteptăm până în secolul al XV-lea, în 1432 apărea în Valahia un *pirgos*, transmis prin intermediar slavo-bizantin.[82] În schimb, în Transilvania, apărea încă din 1328 un *purgo*, în româna dialectală, *Bârgău*, de origine germană: *Burgau*,[83] precum și derivatul *pârgar*, intrat în limbă pe filiera maghiară și germană (**purgar, Bürger*) și care creează toponime începând din secolul al XIV0lea: Valea Pârgarului, Pârgărești.[84]

Termenii cetate (*civitas*) și sat (*fossatum*) sunt toponime cheie pentru limba și istoria românească.[85] Soarta lor arată limpede originea militară a mediului de locuit din Dacia și organizarea sa defensivă[86]. Șanțul care trebuie să fi înconjurat satul, este încă vizibil pe o stampă din 1718, reprezentând un sat morlac[87]. Dacă *fossatum* este strâns legat de sistemul defensiv rural din epoca târzie, *civitas* nu este altceva, „după părerea mea", decât traducerea

latină a termenului **daua*. În momentul instalării slavilor în Dacia, *cetate* a fost, la rândul său, înlocuit cu *grădişte* < gradište[88]. Cazul nu este rar în România, unde o *grădişte* sau o *cetate* se găseşte pe amplasamentul unei fortăreţe antice, ca de exemplu la Sarmizegetusa, actuala Grădiste. Altfel spus, continuitatea arheologică confirmă interpretarea lingvistică iar traducerile succesive nu schimbă cu nimic fondul problemei. După o numărare foarte aproximativă, *cetate* şi derivatul său *cetăţuia* se găsesc în 130 de toponime nord-dunărene[89]. Termenii corespunzători la macedo-români sunt: *Tsitate, La-tsitate.*[90] Termenul sat apare sub formele următoare: *Satul-Nou, Satul-Vechi, Satnoieni, Săcele.*[91] Macedo-românii au *Satšišta.*[96] Dar *fossatum* şi *civitas* nu sunt singurele care au păstrat atmosfera militară a *limes*-ului: *tenda, cohortem*, (daco-rom. *tindă, curte*, macedo-rom. *castru*) le însoţesc. Primul nu se găseşte în toponimie. Absenţa sa este semnificativă; apărarea, ca şi locuirea nu erau ceva provizoriu, ci o stare permanentă, bine organizată. În privinţa termenului macedo-român *Castru* şi *Căstrie* - pe care Th. Capidan[93] îl lega de cuvântul neogrec κάστρον - ar trebui poate să vedem un etimon mixt romano-bizantin, care face posibilă răspândirea termenilor militari în regiune.

Să reţinem deci ca prime concluzii: dispariţia vieţii urbane în Dacia a determinat o revenire la formele de viaţă ancestrală - am putea chiar vorbi de o renaştere a tracismului[94] - şi în acelaşi timp, a impus organizarea militară defensivă a mediului de locuit. În aceasta constă secretul care nu a încetat să-i uimească pe istoricii ce s-au aplecat asupra problemei supravieţuirii romanităţii. Orientul şi-a găsit propria cale de restabilire a unui nou echilibru. Valul invadatorilor o dată trecut, supravieţuitorii s-au ridicat din nou. Instalarea slavilor în Dacia, sosirea ungurilor, apoi a germanilor în Transilvania, prezenţa bizantină, genoveză şi veneţiană în Marea Neagră, formarea Principatelor Române constituie reperele unei îndelungate şi dificile ascensiuni către viaţa urbană. Drumul urmat de Dacia între 106 şi 270 d. Ch. n-a putut fi reparcurs decât într-un mileniu. Această situaţie ne dă o idee despre ce ar fi fost regiunea dunăreană fără Roma.

Invazia hunilor[95] nu priveşte Dacia orientală decât în măsura în care, în cursul anului 376, ei au provocat împrăştierea tervingilor lui Athanaric, precum şi o veritabilă reacţie în lanţ la alte popoare: *Chuni in Halanos, Halani in Gothos, Gothi in Taifalos* şi *Sarmatos*

insurexerunt, după expunerea succintă și sugestivă a Sf. Ambrozie (Exp. eauang. Luc. 10, 10). În fața amenințării, șeful terving a ridicat în grabă valuri de apărare,[96] și-a îngropat tezaurele și s-a retras către Carpați, *Caucalandensis locus*. Asupra populației romane aceste evenimente n-au putut avea decât un singur efect: au forțat-o să se retragă din zona luptelor. Această retragere pare să fi avut loc spre nord, pe înălțimile mai adăpostite din Podișul Moldovei; cel puțin acesta e indiciul pe care ni-l furnizează tezaurele monetare găsite în urma săpăturilor arheologice sistematice.[97]

Primele triburi slave au sosit în Dacia în cursul primei jumătăți al secolului al VI-lea,[98] ele au constituit factorul decisiv în ruinarea orașelor precum și în dislocarea romanității. Însă primele elemente slave nu au început să pătrundă în limba română decât mult mai târziu, după secolul al VIII-lea. Faptul este de înțeles dacă ne gândim la climatul psihologic care exista între stăpânii ținutului și noii sosiți.[99] În privința toponimiei slave din Dacia, trebuie să ținem seama de următoarele criterii: 1) unele toponime dace având un fonetism apropiat de rădăcinile slave înrudite au fost „captate" de slavi; 2) un mare număr de cuvinte dace sau latine au fost traduse.[100]

Termenul preroman **terg*, **trag* constituie un exemplu al acestei „captări". Toponimele slavo-române, atât de răspândite *târgșorul, târgul, Târgoviște* se explică, după părerea noastră, prin sprijinul pe care l-am primit prin existența în limba română a unui apelativ apropiat fonetic de cuvântul din slava veche *trîgû*. Supraviețuirea termenului dintr-o epocă îndepărtată până la sosirea slavilor, care l-au relansat, nu are nimic improbabil. La origine el însemna „locul de târg" și de abia mai târziu, în Evul Mediu, atunci când avea loc procesul unei noi urbanizări, termenul târg a putut să ia sensul de „oraș de târg". Alte elemente lexicale românești, cum ar fi *negoț, a cumpăra, a vinde, preț, dator*, toate de origine latină, arată că în ciuda condițiilor de existență extrem de dure, românii nu au încetat să exercite comerțul.[102] Totuși, nu slavilor le revine desigur rolul de a începe urbanizarea ținuturilor românești; nu era în obiceiul lor să reconstruiască orașele pe care le făcuseră scrum[103]. Așezările urbane slave sunt rare în Dacia: *Bălgrad* „orașul alb", obișnuit în toponimia ținuturilor slave, atestat în 1097 sub forma latinizată *Bellegrata*, tradus apoi în ungurește, *Fejérvar* și în nemțește *Weissburg*, se prezintă ca

un caz izolat.[104] La macedo-români găsim: *Gărdetsu, Vilardi, Gardik'i.*[105] Prezența numeroaselor toponime Grădișteși Horodiște[106] arată mai puțin o așezare slavă cvasi-urbană, ci mai degrabă confirmă existența unor aglomerări autohtone. Găsim denumirea de *grădișteaproape întotdeauna în apropierea ruinelor antice; după părerea noastră ele nu fac decât să traducă termenii de *cetate* și **dana.* Primele atestări sunt târzii: începutul secolului al XV-lea (1409-1411-1415); termenul slav[107] a fost, la rândul său și destul de curând, tradus în anumite regiuni prin corespondentul maghiar *Várhely.* Numeroasele nume de locuri *Săliște* (sl. *selo* „sat" + sufixul colectiv - *ište*) sunt mai caracteristice toponimiei slavo-române, pentru că reflectă predominanța mediului de locuit rural.[108] Trebuie să atragem atenția asupra semantismului: *selište* nu înseamnă altceva decât „colectivitate de case"[109], așezare provizorie lipsită de o organizare defensivă. Suntem departe de rolul de *fossatum* și de *civitas.* Aici putem surprinde linia de demarcație între cele două civilizații.

Pe scurt, slavii sunt cei care instalați în Dacia și Scythia Minor au dat lovitura decisivă vieții citadine din cele două provincii,[110] căreia i-au șters urmele materiale și lingvistice. Singura contribuție slavă la salvarea toponimiei vechi constă în faptul că a întărit denumirile înrudite (**terg, *trag, *trîgŭ*) sau că le-a tradus (*cetate, *daua, grădište*). Celelalte aglomerări umane (*grad, selište*) nu arată un început de urbanizare, nici organizarea defensivă a mediului de locuit.

După luptele pe care ungurii le-au dus împotriva românilor, începând din secolul al X-lea, pentru cucerirea Transilvaniei,[111] viața acestei provincii a rămas încă un timp dominată de câmpie. Locuitori ai stepei - ca și slavii -, ungurii nu aveau mijloacele de a dezvolta o viață citadină la instalarea lor în Dacia Traiană.[112] Rolul acesta îl vor juca colonii germani - *hospites regis* - chemați în secolul al XII-lea de regele Géza II pentru apărarea teritoriului. Din patria lor mosello-rhenană, „saxonii" (sașii) au adus sistemul organizării urbane care, în cursul secolelor, avea să se răspândească și să fie împrumutat în același timp de unguri și de români.[113] Recunoscând rolul pe care „saxonii" l-au jucat în fondarea orașelor transilvănene, nu anulăm vreun argument privind continuitatea latină în Dacia.[114] Pentru cine cunoaște caracterul dominant al vieții românești - habitatul rural - faptul nu are nimic uimitor: nu există orașe românești vechi deoarece

locuitorii ţării au continuat să trăiască în mod anonim la ţară şi au ajuns foarte târziu la viaţa urbană.[115] Putem distinge în Transilvania următoarele straturi toponimice: 1) românesc, cel mai vechi cuprinzând numele munţilor şi ale cursurilor de apă, cu excepţia numelor de oraşe;[116] 2) german, cuprinzând numele aglomerărilor urbane şi rurale mai dezvoltate: *–burg, –stadt, –markt, –häusen, –hütten, –dorf;* 3) maghiar care în majoritatea cazurilor nu este decât traducerea sau adaptarea denumirilor germane sau româneşti: *–vár, –várhely, – falva.*

Numele „saxon" al Transilvaniei – *Siebenbürgen* – reflectă prima etapă de reurbanizare a provinciei. Atestările cele mai vechi datează din secolul al XIII-lea şi se pare că avem de a face cu o traducere din diplomele ungaro-latine: *terra septem urbium, terra septem castrorum;* adaptarea slavă corespunzătoare este: Sedmihradsko, Sedmogradska[117].

Toponimele „saxone" sunt în mod normal legate de aşezările colonilor; astăzi încă, regiunea locuită de ei depăşeşte rareori zona ocupată de strămoşii lor; în schimb, au rămas foarte puţine din vechile semnificaţii. Nu o să enumerăm aici toate numele de locuri „saxone" (săseşti)[118]. După statistica întocmită de Sever Pop,[119] sufixul *–dorf* apare în 130 de nume de locuri, *–burg*, în 28, *–stadt* în 8, *–markt* în 7. Ar fi de adăugat numele înrudite cu *Siedler* şi *Niederlassung*, care arată clar caracterul de colonii al aşezămintelor săseşti: *Sedler, Durles*, şi *Burglos.*[120] Uneori toponimul românesc cuprinde o uşoară adaptare fonetică: Bârgău < Burgau,[121] sau o modificare de structură, cum ar fi abandonarea sufixului: *Felţa<Felsendorf, Frâna<Frauendorf.*[122] Răspândirea toponimelor săseşti a fost relativ restrânsă; limitate mai ales în Transilvania, ele nu s-au generalizat şi constituie un strat distinct. Dar saşii nu au avut monopolul teritoriului; toponime ca *Cetatea de Baltă, Cetăţile* etc., pentru a nu mai vorbi de numeroasele *Prisăci,*[123] arată clar organizarea defensivă a românilor din Transilvania.[124] Documentele ungaro-latine din 1427, consemnează obligaţiile lor militare.[125]

Toponimele ungureşti constituie o adaptare sau o traducere a numelor săseşti; uneori nu era decât o schimbare de sufix: *–vár* în loc de *–stadt, –vásárhely* în loc de *–markt* şi *–falva* în loc de *–dorf.* Ajungem astfel să avem serii trilingve: *Petersdorf, Peterfalva* şi *Petrifălău* etc.[126] În multe cazuri filiera împrumutului nu apare clar; nu putem spune întotdeauna cu certitudine că o

anumită denumire este traducerea alteia și nu invers, recurgerea la arhivele ungurești nu rezolvă problema deoarece funcționarii care le-au întocmit au putut să-și ia toată libertatea de adaptare. Ba mai mult, prestigiul administrației era atât de mare încât locuitorii satelor românești se vedeau obligați să adopte nume care nu erau ale lor. În sfârșit, numărul toponimelor ungurești nu ne poate da nici un indiciu privind numărul cuceritorilor; numărul localităților nu are nici o legătură cu numărul cuceritorilor[127]. În aceste condiții, istoria fiecărei toponimii poate fi făcută separat și datele lingvistice propriu-zise trebuie să fie împărțite de arheologie și etnografie. În unele cazuri simpla analiză este suficientă pentru a trasa filiația. Astfel, *Chișfălău* provine în mod evident din *Kisfalud*, dar ecuația noastră se oprește aici. Termenul al doilea nu este la rândul său traducerea unui Sătuc? N-am putea spune. De asemenea Timișoara provine din *Temesvar*, sax. *Temesburg*, dar vechiul *Tamasidaua*[128] nu explică oare la rândul său forma unguroască? Cazul *Abrudfalva* este clar: s-a adăugat un sufix cuvântului preroman *Abrud*.[129] În afară de *-falva*, care nu corespunde întotdeauna realității etnice trebuie să recunoaștem marea răspândire a cuvântului *-varos* > rom. *oraș*. Este substantivul comun, de răspândire generală, însemnând oraș. El este legat de procesul de urbanizare care a început imediat după constituirea principatelor, realizată, să nu uităm, de emigranți români de dincolo de Carpați. Se pare că termenul *oraș* a scos din uz mai vechiul *târg*, care acoperea cândva o arie mult mai mare decât cea actuală.[130] Găsim *-vár, -várad* și *-várhely* în toponimele următoare:
rom. *Oradea-mare* < ung. *Nagy-Várad*, sax. *Grossvardein*
rom. *Sighișoara* < ung. *Segesvár*, sax. *Schässburg;*
rom. *Hunedoara* < ung. *Hunyadvár*, sax. *Eisenmarkt, Eisenstadt;*
rom. *Odorheiul Săcuiesc* < ung. *Székelyudvárhely*[131].

În plus întâlnim termenul unguresc *szállás* „locuință, colibă" în *Sălaj* și *Sălăgeni.*

Toponimia germană și maghiară din Transilvania este în esență o toponimie urbană. În ciuda stării deteriorate în care toponimele românești ne-au fost transmise de către administrația unguroască, numărul lor este de trei ori mai mare decât al denumirilor de locuri străine.[132] În sfârșit să adăugăm că, din concluziile etnografiei satul românesc este din tipul cel mai arhaic – „răzlețite" sau „adunate" – în timp ce satele germane și

ungureşti sunt de un tip mai recent, - „geometric" - de colonizare.[133] Cucerirea Transilvaniei de către unguri, apoi colonizarea sa cu populaţii saxone au dus, începând din Evul Mediu târziu, la o nouă urbanizare care s-a dezvoltat destul de rapid. La început, românii nu au participat la noile forme de viaţă şi au continuat să ducă, mult timp, existenţa lor rurală tradiţională.

Să ne ocupăm acum de principatele Valahia şi Moldova. Fondarea lor „oficială" în secolele al XIII-lea - al XIV-lea, în urma „descălecatelor" voievozilor transilvăneni - conform surselor istorice întărite de tradiţie - nu contrazice existenţa, înainte de această dată, a unei vieţi româneşti în aceste ţinuturi.[134] Înaintea „descălecatelor" existau nu numai grupări politice locale, ci au fost semnalate chiar centre importante.[135] La sfârşitul secolului al XIII-lea întâlnim în Moldova următoarele oraşe: *Baia, Siret, Suceava, Neamţ.* În secolul următor numărul lor creşte: *Piatra, Roman, Şcheia, Iaşi, Hârlău*[136]. În Valahia, *Câmpulungul* este semnalat la 1300.[137] Urbanizarea care se dezvoltă într-un ritm mai rapid este determinată mai ales de necesităţi defensive. Dacă s-ar putea face o statistică exactă, am putea să vedem că numărul fortăreţelor ar depăşi cu mult pe cel al oraşelor propriu-zise[138], Este interesant de studiat pe hartă amplasarea lor strategică; ele urmează creasta Carpaţilor şi malurile Dunării şi ale Nistrului. După fortăreţe pe locul doi ca importanţă vin mănăstirile, cea mai mare parte dintre ele fiind adevărate redute semimilitare. Prevăzute cu ziduri şi cu turnuri solide, ele au oferit un refugiu sigur populaţiei învecinate. Este cazul mănăstirilor: *Bistriţa, Tismana, Cozia, Putna, Probota, Slatina, Sucevita, Cisnădie.*[139] Mai trebuie semnalat un ultim aspect. Atât în Valahia cât şi în Moldova, viaţa locuitorilor din oraşe nu era decât parţial citadină. Majoritatea românilor au continuat să cultive un lan sau o grădină de legume la marginea oraşului, ca şi cum desprinderea lor de pământ nu era completă.[140]

În Dobrogea, imediat după recucerirea bizantină din secolul al X-lea, oraşele pontice au revenit din nou la viaţă printr-o activitate comercială ce reia acelaşi ritm ca în epoca veche. Prezenţa afectivă a Bizanţului începând din secolul al X-lea,[141] preluarea comerţului de către genovezi şi veneţieni în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea[142] şi, în sfârşit, cucerirea de către principele valah Mircea[143] în 1387, au făcut din Dobrogea, în

cursul Evului Mediu un ţinut în plin avânt comercial şi urban. Dominaţia turcă va opri acest proces care nu va putea fi reluat decât în secolul al XIX-lea.

Toponimele din Scythia Minor ne-au fost transmise în haină slavă, bizantină, italiană, turcă, urmând astfel succesiunea influenţelor care au marcat ţinutul. Denumirile antice au fost în parte abandonate şi în parte traduse. Fonetismul denumirilor următoare presupune un intermediar slav: *Drâstor (Durostorum), Hârşova (Carsium), Oltina (Altina), Băroi (Beroë).*[144] Iată exemple tipice de traducere: *Camena = Petra, Cernavodă – Axiopolis.*[145] *Tyras* a fost rebotezat de bizantini Μαυροκασίρον, *Tomis* apare în anul 950 sub numele de Κωνστάντια > *Constanţa,*[146] *Histria* dispărea în secolul al VIII-lea pentru a începe din nou să figureze în portulanele medievale sub forma *Stravico* < *Istra Vico* (?), în sfârşit la începutul secolului al XIV-lea, vedem că apare o καλήακρα „fortăreaţă frumoasă".[147] La cetăţile pontice trebuie să adăugăm oraşele dunărene: *Chilia, Vicina, Sf. Gheorghe, Tulcea, Isaccea, Babadag, Turtucaia* – toate destul de recente însă anterioare formării principatelor.[148] Termenul bizantin κάστρον apare în nenumărate variante: *Castri* şi *Castrizi* etc.[149] În termenul cuman *Zanauarda* se regăseşte un sufix turanic înrudit cu *-vár*[150]. În *Galaţi* trebuie să vedem, împreună cu Al. Philippide, cuvântul cuman *Galat*, cuvântul arab *Kal'at* „fortăreaţă" şi nu un improbabil şi greoi cuvânt sârbesc *Galac*, după explicaţia lui N. Drăganu.[151] Contextul arheologic vine în sprijinul acestei etimologii: suntem în zona bizantină de fortificaţii pe care cumanii le-au cunoscut din propria lor experienţă. În plus, această denumire nu este izolată; a se vedea *Calachioi = Capidaua* şi, mai sus pe Dunăre, *Caracal* „castrum nigrum". În sfârşit, prima atestare ungaro-latină a *Galaţilor* (Făgăraş) este *Galath* (1396), care exclude fonetismul sârbesc. Pe de altă parte hydronimul *Gălăţui* (Ialomiţa), cuprinzând sufixul turanic caracteristic *-ui* poate foarte bine să fie interpretat drept „locul fortăreţei", fiind în schimb greu de tradus prin „lacul (numitu)lui Galac". În acest fel putem să stabilim în Scythia Minor, şirul neîntrerupt al denumirilor de „fortăreaţă" *-dana, castrum* καστρον, *galat.* Câteva toponime turceşti care arată caracterul provizoriu al aşezărilor, fiind derivate din *oba* şi *atak* „cort", merită să fie menţionate: *Hobaia, Obad, Otaci, Ataki.*[152]

Viaţa pastorală a românilor balcanici, după separarea lor de corpul daco-român, a marcat puternic toponimia acestora[153]. În

privința mediului de locuit (habitatului) întâlnim câteva împrumuturi recente din turcă și neogreacă: *hoară* < χώρα „sat": *Suhoară;* han: *La-hani.*[154] Aparent s-a întâmplat același lucru cu termenul *călivă* < καλυβα „colibă": *La-călive, Călivali-mari* etc.[155] Dar acestea sunt atestări antice. Demostene (*Chers.*, IV, Phil. 15) menționează „umilele bordeie ale tracilor": καλύβη. Ștefan din Bizanț (Ethn., s. v. καλύβη) precizează: πόλις Θρακης, ἀποικος Μακεδόνων τὸ ἐθνικόν Καλυβῖται ἢ καλυβεις. Strabon confirmă aceeași tradiție privind viața săracă a bessilor din *Haemus.*[156] Din punct de vedere fonetic, cuvintele macedo-român *călivă* și daco-român *colibă* nu pot să provină din termenul antic, care ar fi trebuit să dea **căriă.* Celelalte forme sud-est europene sunt: *alb, koljube*, turc *koliba*, bulg., serb., ceh, pol., ung., *kpliba*, rut. *kolyba.* Avem, deci de a face cu două filiere: -v-/-b-, după schema următoare:[157]

trac καλύβα, καλύβη

neo-grec καλύβα — forme daco-rom și balcan. *colibă, Koliba*

macedo-rom. *călivă* — forme sud-est europene

Supraviețuirea termenului în zona de munte este foarte plauzibilă; „colibele" au existat dintotdeauna aici chiar și atunci când țara cunoștea o intensă urbanizare. Rămâne de explicat cum a rămas neschimbată structura fonetică. Poate că tracii neromanizați au transmis cuvântul direct bulgarilor sau altui popor care l-a generalizat apoi în Balcani. În această ipoteză, „legile" fonetice românești nu intră în calcul. S-ar putea ca termenul *colibași* din munții Branului și *călivari* de pe pantele abrupte din Albania să corespundă anticelor καλυβιται. În timp ce sud-estul european și-a schimbat de mai multe ori înfățișarea acestea au rămas neschimbate.

Terminologia „drumurilor" se prezintă ca o serie paralelă celei a „orașelor". Analiza rețelei rutiere din Romania Orientală[158] ne clarifică în multe privințe cucerirea militară și spirituală realizată de Roma în regiunea dunăreană precum și decăderea sa. Ideea este „în aer"; s-a făcut de nenumărate ori aluzie la ea[159], dar nu a fost aplicată în mod consecvent[160]. Un anumit autor afirma

în mod hotărât că „cauza primă și decisivă a diversității popoarelor și a diversității raselor este drumul pe care popoarele l-au urmat. Drumul este cel care creează rasa și tipul social. Diversitatea acestor drumuri explică diversitatea popoarelor din Occident și ceea ce se numește prea comod geniul național al fiecăruia dintre ele"[161]. Chiar dacă înlăturăm această „generalizare ambițioasă, nu am putea nega rolul de spiritualitate" al rețelei rutiere[162]. După cum se află pe un „drum important" sau în afara lui, un popor este antrenat în evoluția unei civilizații sau rămâne exclus[163]. Astfel a avut loc pe „drumul mătăsii" întâlnirea lumii indiene cu lumea elenistică, din care a ieșit sincretismul greco-budist ce a realizat mai târziu cucerirea morală și artistică a podișului Asiei[164].

În provinciile dunărene, ca și peste tot în alte părți, traseul drumurilor are un caracter permanent, verificabil material[165]. Căile comerciale din prima perioadă a fierului se află sub rețeaua romană, iar drumurile fierului de azi urmează același traseu preistoric: trei mii de ani nu au schimbat aproape nimic[166].

Expansiunea civilizației villanoviene, în primul mileniu î. Ch., a deschis drumul cuceririi romane[167]. Curentele economice și culturale inițiate atunci au putut fi întrerupte de mai multe ori în cursul mileniilor următoare – câteodată timp de secole – însă direcția urmată de fiecare nou început a fost mereu aceeași. „Musonul" cultural din Mediterana înainta irezistibil către zona de joasă presiune carpato-dunăreană. Drumurile italice care urmau cursurile Dravei, Savei și Dunării se îndreptau către inima Daciei, trecând Carpații și ajungând, peste Mureș, Crișuri și Someș, până în Moldova și dincolo de ea în Podolia de azi. Din vest venea drumul alpin de la Noricum[168]. Brațele acestor clești se apropiau la nord de Dacia la Carnutum și la izvoarele Nistrului, de unde plecau către Marea Baltică „drumurile chihlimbarului"[169]. Astfel că toată această regiune nu putea să scape de romanizare deoarece, în afara mărfurilor caravanelor aduceau idei și fapte de civilizație[170].

Pătrunderea comercială a Romei în Dacia a început în secolul al II-lea î. Ch.[171], dar la această intensă activitate au participat mai ales părțile de vest și de sud-vest ale ținutului; Scythia Minor și regiunea de la est de Carpați, rămase puțin cam deoparte, au putut să primească doar mărfuri grecești[172].

De abia cucerirea militară a acestor două provincii a dat semnalul unei activități febrile, atât pe planul urbanismului cât

şi pe cel al comerţului. Primele drumuri de pe litoralul pontic datează din vremea dinastiei Flavilor şi[173] cele din Dacia din vremea lui Traian însuşi[174]. Ele au constituit un element esenţial al romanizării, deoarece prin intermediul lor, provinciile dunărene au fost legate de Italia şi de restul Imperiului[175] într-un mod sigur şi rapid. Remarca lui Aurelius Victor este pertinentă: [*A Traiano est] iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontice mari in Galliam permeatur* (*De Caes.* 13)[176]. Principalele trei artere sunt următoarele: I Viminacium–Tibiscum, II Dierna–Porolissum, III Drubeta–Apulum. Aceste drumuri strategice completate ulterior de o reţea secundară se pare că au fost trasate de Traian în persoană[178]. Ar fi exagerat să credem că importanţa militară a Daciei ar depăşi importanţa ei economică[179]. Capturarea de către Traian a tezaurului regilor dacici, precum şi dezvoltarea pe care el a dat-o exploatărilor aurifere din munţii Transilvaniei au permis o veritabilă redresare economică a Imperiului într-o epocă de criză acută[180]. Dar acest lucru nu era decât cumularea unui lung proces de pătrundere. Începând din anul 180 î. Ch. negustorii italici avansaseră în Illyricum, în Panonia şi în cele două Moesii[181]. După cucerire circulaţia s-a dezvoltat repede pentru a atinge maximum în secolele II–III d. Ch.[182]. Prezenţa în Dacia a negustorilor originari din regiuni destul de îndepărtate – Bithynia, Galatia, Syria – pe de o parte, şi stabilirea comercianţilor daci la Salona[183], Nendium şi Mythilene, arată o răspândire în toate direcţiile[184]. Circulaţia mărfurilor şi bunurilor prin Dalmaţia ajungea până în Africa[185]. Importanţa economică a Daciei[186] explică deci extinderea rapidă a reţelei rutiere, care este – din punctul de vedere care ne preocupă aici – instrumentul romanizării şi al integrării lingvistice.

Să vedem acum terminologia „drumului" şi posteritatea sa în limbile romanice. În raport cu indo-europeana care nu cunoştea termenul de vad, latina a dezvoltat un vocabular destul de variat privind căile de comunicaţie care urmează îndeaproape etapele civilizaţiei romane. Există termeni pastorali (*callis*), rurali (*semita, actus, limes, trames, uia, agger, strata, deuerticulum*) şi urbani (*uicus, cliuus, fundala, angiportus, peruium, scalae*)[187]. Doar unii din aceşti termeni au fost păstraţi în limbile romanice şi răspândirea lor nu este încă generală[188]. Unii au avut o schimabre semantică notabilă[189]. În sfârşit, câteva inovaţii constituie fenomene regionale: *strata, rupta, uia* şi *calciata*[190].

Singurii termeni latini[191] care desemnează termenul de „drum", păstrați în română sunt *callis* >*cale* și *carraria* >*cărare*[192]. Toți ceilalți au dispărut și acest lucru nu e deloc uimitor. Cu excepția termenului *uia*[193], înlăturat de omofonia cu *vie*>*uinea* „vie", denumirile legate de un nivel de viață superior[194] au fost abandonate în urma reconversiei sociale. Nu mai erau nici *platea* nici *camminus*[195], acolo unde romani decăzuți reveneau la existența rurală și pastorală; „potecile" pentru oi și pentru căruțe erau suficiente[196]. Termenul roman târziu *ruga*[197] nu și-a mai putut croi un drum până în regiunile orientale; el s-a oprit în Peninsula Balcanică: alb. *rongë*, gr. ρούγα, macedo. -rom. *arugaa*, acesta din urmă cu sensul specializat de „intrare într-o iesle în care se țineau oile". De asemenea cuvântul din latina vulgară pontică *carubius* „sine uia", așa cum este definit în actele de la Pera[198], rămâne limitat la limba artificială a tranzacțiilor comerciale.

Faptele lingvistice care precedă nu sunt puse bine în evidență decât dacă le luăm în considerare în relație cu realitățile umane și geo-fizice ale regiunii dunărene; orice concluzie istorică care le-ar neglija ar risca să fie incompletă dacă nu chiar falsă în anumite privințe. Relieful sud-est european este elocvent prin el însuși. Peninsula, deschisă spre nord, oferă două mari porți de invazie: câmpiile Panoniei și ale Scythiei Minor[199]. Drumurile longitudinale au jucat întotdeauna un rol militar; invadatorii care le-au utilizat au reușit să pătrundă aici. Din contră, căile transversale au servit puțin pătrunderii străine[200]. Cea mai mare problemă a popoarelor cuceritoare a fost ocuparea punctelor strategice: văile și nodurile rutiere. Calea Morana-Marica-Constantinopol, *via militaris* a itinerariilor militare, *carski put* din documentele sârbești, *Stambonljol* al Imperiului otoman, a rămas mai multe secole cea mai importantă din regiune. În mare, lupta pentru deținerea localităților *Sirmium, Singidunum, Naissus* și *Serdica* a fost lupta însăși pentru dominarea peninsulei. Din nefericire n-au fost numai invaziile pe care a trebuit să le înfrunte această regiune; ea a trebuit să suporte și consecințele morale ale rivalităților și neînțelegerilor dintre cele două părți ale imperiului. La distrugerile materiale s-au adăugat devastările spirituale. Acesta a fost timp de mai multe seole „schisma sufletească" după expresia lui M. Arnold J. Toynbee. Theotmar, episcop de Salzburg, rezuma astfel situația în scrisoarea sa către papa Ioan al IX-lea: *Communis gemitus et generalis dolor angustat quos Germania et tota tenet*

Norica, quod unitas Eccelsiae diuiditur scisura[201]. Lupta îndelungată pentru deținerea regiunii Illyricum, din punct de vedere administrativ sau ecleziastic[202] care s-a terminat printr-o împărțire, reprezintă, cu alte cuvinte, slăbirea, apoi, sfărâmarea unității civilizației și limbii latine. Regiunea Prevalitană, Dardania și Moesia Superioară au rămas sub dominația imperială până în secolul al VI-lea. Dalmația a fost recucerită de Iustinian, ceea ce înseamnă continuarea legăturilor de tot felul[203]. Itinerariile secolelor al IV-VIII-lea au continuat să menționeze etapele acestor regiuni. *Intinerariul Burdigalense*[204] ne dă ca principale puncte de oprire orașele de la *Aquilea* până la *Philippopolis*: Geografului anonim din Ravenna ținutul nu-i este nici el necunoscut[205]. N. Iorga pare deci să fi avut dreptate atunci când afirmă că, în ciuda distrugerilor, circulația nu a încetat niciodată în peninsulă[206]. Invadatorii nu au împiedicat total comerțul autohtonilor care au supraviețuit distrugerilor. În multe cazuri ei au folosit ei înșisi vechile drumuri[207].

Pentru populația romană, sărăcită și fărâmițată, distrugerea parțială a drumurilor precum și a principalelor centre urbane punea problema unui nou echilibri social. Fără riscul de a greși putem presupune că în această epocă de reconversie s-a început stabilirea unui nou sistem rutier bazat pe „poteca" pastorală. Aceasta urma căile longitudinale ale peninsulei și crestele munților. Ea a contribuit enorm la unitatea lingvistică a grupurilor împrăștiate de români; importanța sa reiese din numărul mare de expresii în care este folosită[208].

A trebuit să așteptăm un anumit timp pentru ca termenul bizantin δρόμος >rom. *drum* să-și facă apariția și să se generalizeze. Etimologia pune câteva probleme dificile. O. Densusianu crezuse că putea să-l înlăture latinescului *dromus*, atestat într-o singură inscripție cu sensul de „stad."[209]. Dar fonetica - tratamentul lui *o* > *u* este neobișnuit în românește - precum și semantica se opun acestei etimologii. C. Diculescu a ocolit dificultatea propunând o formă ioniană δρουμος[210], soluție care nu este nici ea mai satisfăcătoare. Se pare mai degrabă că putem separa rom. *drum* de formele bulg. *drum* și alb. *dhrom*, împrumutate din neogreacă[211]. Tratamentul fonetic ne trimite la secolele X-XI[212]. Este vorba deci de un împrumut de cultură făcut de popoarele balcanice într-o epocă în care Bizanțul reprezenta civilizația prin excelență. În privința limbii române,

epoca în care *drum* a fost împrumutat coincide cu noua urbanizare de la începutul Evului Mediu. Atunci, încetul cu încetul, vechiul sistem rutier a reînceput să fie utilizat[213]. Odată cu avântul economic al Veneției și Ragusei, drumurile transversale își recapătă importanța[214]. Vechiul drum imperial al Bizanțului, devenit *put moravskyj*, este dublat de toate felurile - pelerinaje, cruciade - se dezvoltă[215]. Însă în epoca acestei restabiliri a comunicațiilor romanitatea era deja dislocată. O reconstituire nu mai era posibilă; cel mai mult migrațiile pastorale periodice au putut să mențină o anumită unitate lingvistică, mai slabă la sud de Dunăre, aproape completă la nord de fluviu.

Iată-ne în miezul problemei care ne preocupă aici, anume influența exercitată de sistemul rutier asupra dezvoltării romanității orientale. Pătrunderea și implantarea limbii și culturii latine în provinciile romane dunărene au mers în paralel cu stabilirea sistemului rutier. Atâta timp cât drumurile au dus la Roma, latina orientală nu risca prea mult să se altereze. De abia în momentele ocupării nodurilor rutiere de la *Singidunum, Sirmium* și *Naissus* în secolele VI-VII, a început diferențierea. În Romania Orientală s-au format două zone delimitate de acestă ruptură. Daco-româna, dialectele sud-dunărene și albaneza în elementele sale latine, au constituit un bloc unitar înainte de separarea lor. Latina din Panonia și Dalmația a fost antrenată în curentul inovațiilor occidentale[216].

Aceasta este istoria satului militar-țărănesc din Dacia și a drumului pe care l-a urmat romanitatea. De la formele de viață preromane **daua*, **qatona*, **terg* ascensiunea către *urbs* a fost realizată progresiv ca peste tot în lumea mediteraneană. „Satului deschis" i s-a adăugat moștenirea italică, șanțul și zidurile *more etrusco*. Însă „orașul este un creuzet prea îngust pentru a retopi în el lumea"[217], iar satul cel mai perfect pe care îl cunoscuse lumea s-a prăbușit[218] sub impactul forțelor externe. Cetatea antică s-a repliat asupra ei însăși, din imperiul lumii s-a revenit la sat, la *fossatum* și la *civitas*. La nord de Dunăre s-a pierdut până și amintirea termenilor *via* și *iter; callis* și *carraria* au cosntituit singurele „căi" prin care se putea ajunge la Roma fără Roma. Revenirea a costat un mileniu de chinuri și tatonări și inspirația a venit din afară. δρόμος-ul a fost mai întâi pavat de Bizanț - acest legatar universal al lumii antice pe care îl regăsim la baza oricărui edificiu european - însă, în Carpați, orașul „Stadt" a fost epera Germaniei[219].

Capitol grav, ce inspiră o meditație mereu reîncepută, concluzia sa a fost deja scrisă pe muchia destinului, nu mai puțin tragic, al latinității africane. Nu este nimic de schimbat pentru ca expresia să poată fi aplicată Daciei: *nessuno saprà sovrappore altro ordine e altra civiltà a quelli dati da Roma*[220].

NOTE

1. Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen*. Berlin, 1962, vol. 2, p. 197–224.
2. *Ibid.*, p. 225–244.
3. *Ibid.*., vol. 4, p. 146–165.
4. Acest capitol constituie reelaborarea articolelor noastre: *Le „village" dans la toponymie et l'histoire roumaines, Zeitsch. rom. Phil.* 73 (1957) pp. 124–144; *Les „routes" de la Romania Orientale, Revue int. d'onom.* 9 (1957) pp. 213–126. Am ținut seama de recenzia d-lui R. Sindou, *Revue int. d'onom.* 10 (1958), p. 309–318, de contribuțiile d-lui D. Găzdaru, *Cătun. Date și ipoteze* (Buenos Aires) 6 (1957–1958), p. 162–165, 174–176, precum și de o scrisoare a d-lui Sc. Lambrino, trimisă din Lisabona la 12 octombrie 1958.
5. V. Pârvan, Getica, pp. 646, 624.
6. Despre posibilitatea de a interpreta Δαος „lup" ca nume inițiatic de „Männerbunde", după dl. M. Eliade, a se vedea E. Lozovan, *Du nom ethnique des Daces, Revue int. d'onom.* 13 (1961), p. 27–32.
7. V. Pârvan, Getica, pp. 42, 220–289. Bibliografia ulterioară la dl. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*. București, 1959, p. 23.
8. V. Pârvan, *Dacia* (ediția engleză), p. 111–114, note de dl. R. Vulpe, (traducerea românească, București, 1958), p. 169–174.
9. Printre cele câteva cuvinte care au supraviețuit putem cita toponimele *Noviodunum* semnalat încă în secolul al VI-lea de către Iordanes, Get. 5, 35; *civitas Nouietunensis* și în secolul al X-lea de către Constantin Porphirogenetul, De them. 2: Νοβιοδουνο'. Pentru controverse, Cf. L. Hauptmann, *Byzantion* 4 (1927–1928), p. 131 și urm.
10. La geții pontici: *casae*, după Ovidiu, *Tr.* 3, 10, 66.
11. Cf. trac – *bria* < i.-e. *uuer „loc înalt", J. Pokorny,

indogerm. Etym. Wört. s. v. 1151–1152. C. Daicoviciu, *Die dakische Burgen im Südwest Siebenbürgen*, Serta Kazarowiana, Sofia, 1955, 1 pp. 75–80, *id., Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954. D. P. Dimitrov, *Sur les villes fortifiées et les résidences chez les Thraces à l'époque pré-romaine, Studia in honorem*, Acad. D. Deccv, Sofia, 1958, pp. 683–701.

12. În Dacia procesul de urbanizare începuse înaintea cuceririi romane, cf. M. Macrea, *Procesul separării orașului de sat la daci*, în: *Studii și referate privind istoria României.* București, 1954, I, p. 119 și urm. La sudul Dunării, procesul era, de asemenea, avansat, cf. D. P. Dimitrov, Seuthopolis, Antiquity 25 (1961) pp. 91–102.
13. V. Pârvan, *Getica*, pp. 454, 470–473. D. Berciu în: *Istoria României*, București, 1960, 1 p. 34 ss., pl. VI–VIII.
14. Ptolemeus, *Georgr.* 3, 8 și în special 3, 6. W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, Sitzungsber., Akad. Berlin, hist. cl. 131. p. 70; V. Pârvan, *Getica*, p. 240 à 272; V. Georgiev, *Les unités ethniques anciennes de la péninsule balkanique d'aprés la toponymie*, Sofia, 1961, pp. 508 (extras din: *Linguistique balkanique* III, 1).
15. S. Pușcariu explica *Turda*<*Tur(r)idaua, *Dacoromania* 4 (1924–1926) p. 1353. N. Drăganu s-a opus acestei explicații, *Românii*, pp. 478–479. A se vedea și S. Pop. *Die Toponymie Siebenbürgens*, în: *Sienenbürgens*, București, 1943, 1 pp. 323–324 (pentru); R. Sindou, *loc. cit.* 312–313 (împotrivă). – Ipoteza lui S. Pușcariu pare să se verifice prin atestările recent descoperite: *castrum Turda* (în 1075), *Turdavár* (în 1394), K. Goredt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București, 1958, p. 133. Aceste două forme ar putea fi traducerea formei ipotetice **Tur(r)idaua*.
16. Nu putem discuta nici – iar concluzia noastră nu va fi suficientă – apelativele și toponimele derivate din: *-basta* „locuință": *Taribasta; -bria* „localitate": *Meambria; -dizos* „fortificație": *Burtudizos; -midne* „sat" (?) ; *-vissos* „casă": *Saldovissos*. Referințe la: I. I. Russu, *op. cit.*, p. 56–82.
17. Enumerare la V. Gerogiev, *op. cit.*, p. 9–10.
18. D. Găzdaru semnalează (*loc. cit.*, p. 164) *chatunari* pentru anii 743–744 (*Annales Ragusini Anonymi*).

S. Dragomir, care face istoricul problemei, nu cunoaște

atestarea anterioară lui Kekaumenos, cf. *Vlahii din nordul peninsulei balcanice în Evul Mediu*, București, 1959, pp. 113–116.

19. *Cecaumeni Strategicon*, St. Pétersbourg, 1896, pp. 11, 13, 22.
20. A. Cihac trimite la cuvântul turcesc *qoutum* „locuință". *Dict. d'étym. dacorom.* 2 p. 558. N. Jokl explică alb. *Katund* prin verbul ndén „a înainta": Katun. *Zur Geschicte eines Balkanwortes, indoherm.* Forsch. 33 (1913) pp. 420–433. C. Jireccek îl pune în relație cu it. *cantone*: *Geschichte der Serben*, Gotha, 1911, 1 p. 156. I. Peisker se pronunță pentru o origine turanică, citând exemplele următoare: turc *Kutun*, Kirghiz *Kotan*, Kalmuk *chotton*, tătar *Kotun*. Cf. *Die Abkunft der Rumänen*, Graz. 1913 pp. 179, 203–204; Al. Philippide, *Orig. Rom.* 2 pp. 703–704. K. Treimer s-a gândit la un termen „avar-protobulgar" fără să aducă probe, *Slavia* 3 (1924–1925) p. 450. M. Vasmer crede că este un termen „răspândit de un popor de ciobani bulgari dunăreni": *Studien zur albaneischen Wortforschung, Acta et Comm. Univ. Dorp.* 1 (1921) pp. 28–30. Pentru G. Serra, cuvântul este de origine latină: **cauitonem*, *Dacoromania* 3 (1922–1923), p. 1092. G. Giuglea a încercat să reconstituie un **cautum* + *tun* = *dunum*, *Dacoromania* 4 (1924) p. 1553. Al. Corănescu pare să accepte explicația cea mai puțin probabilă: it. *cantone*. *Dict. etim. rum.* 1563. – cuvântul κατουνα lipsește la G. Moravcsik, *Byzantinoturcia*, 2, p. 140. Este evident că termenul turc *qâtum* „Principesă" nu-și are locul aici.
21. S. Pușcariu, *Lb. rom.* p. 258. Al. Rosetti, *Istoria limbii române*, București, 1962, 2 p. 111.
22. O. Densusianu, *Cuvinte referindu-se la locuințe primitive, Grai și suflet*, 7 (1937) pp. 40–44.
23. J. Pokorny, *Indogerm.* Etym. Wört. s. v. *hat–*. Cf. toponimele: [illegible]. H. Krabe, *Die alten balkanillyrischen geographischen Namen*, auf Grund von Autoren und Inschriften, Heidelberg, 1925, p. 89.
24. Nenumărate exemple în toate ținuturile mediteraneene: Κρέμωνα,Δωδώνα, Στράγονα, Σάλωνα etc. H. Krahe, *op. cit.* pp. 47–51.
25. Este posibil ca limbile turcice să se fi adresat unor dialecte diferite ori să fi făcut împrumutul la date diferite (cf. R. Sindou, *loc. cit.*, p. 313). Aceasta cu atât mai

mult cu cât unele forme prezintă varianta – *o* – (chotton, kotun). Or trecerea i. -e. – *oo* > -a – este izoglosă tracă bine documentată. Cf. P. Kretschmer, *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*, Göttingen, 1896, p. 221; V. Georgiev, *Albanisch, Dakisch–Mysich und Rumänisch, Ling. balk.* 2 (1960) pp. 5–9, 14; D. Deccev, *Charakteristik der thrakischen Sprache, ibid.*, p. 201. – Împrumuturile turcești citate mai înainte reflectă această instabilitate a vocabularului.

26. P. Neart, *La situation linguistique de l'aïnou. I. Aïnou et indo–européen*, Lund, 1958, p. 198. – O verigă intermediară ar constitui–o dialectele osete care au rădăcina **gât–*. Cf. H. Sköld, *Die ossetischen Lehnwörter im ungarischen*, Lund–Leipzig, 1924, p. 80, note. – Totuși – până în momentul când caracterul indo–european al limbii aïnu va fi demonstrat mai convingător – nu trebuie să excludem posibilitatea ca limbile turco–mongole din Podișul Asiei să fi servit ca intermediar între arhipelagul japonez și spațiul mediteranean.
27. Pe care ni le–a semnalat regretatul G. Serra.
28. D. Găzdaru sugerează (*loc. cit.*, p. 163) o legătură între aceste forme și migrațiile românilor din Dalmația (morlacii) în Italia în cursul Evului Mediu.
29. *Ibid..*, et. N. Jokl, *loc. cit.* p. 425.
30. S. Pop, *Măgura „hauter, montagne" dans l'Europe Centrale, Romance Philology*, 3 (1949–1950) pp. 117–134. – Este destul de ciudat că dl. S. Dragomir (*Vlahii*, p. 144) limitează aria de răspândire a cuvântului *cătun* la zona din sud–estul Dunării și neagă răspândirea sa în Dacia, bazându–se pe argumentul extrem de fragil al tăcerii izvoarelor vechi.
31. Contra cf. I. Kniezsa, *Pseudorumänen in Pannonien und un den Nordkarpathen, Arch. Eur. centro–or*, 1 (1935) pp. 166–168.
32. N. Drăganu, *Românii*, pp. 104, 342–343; Th. Capidan, *Top. macédo–roum.* p. 62.
33. După dl. S. Dragomir, *Vlahii*, p. 114, nu a existat aici decât sub forma unui împrumut daco–român.
34. Th. Capidan, *Raporturile albano–române, Dacoromania* 2 (1921– 1922) p. 465.
35. Pentru Italia meridională etimologia: turc *Katan* (G. Rohlfs, *Etym. Wörterb. unterit.* Gräz. 949) este puțin probabilă, ținând seama de demonstrația de mai sus.

36. România are și alte reminiscențe lexicale pre-romane care desemnează casa ori o locuință rudimentară: argea, bordei, colibă.
37. A. Cihac. *Dict. d'étym. dacorom.* 2 pp. 401–402.
38. G. Meuer, *Der Stadtname Triest, Indogerm.* Forsch. 1 pp. 323–324; P. Kretschmer, *Einleitung*, p. 253.
39. C. Battisti, *Sostrati e parastrati nell'Italia preistorica*, Firenze, 1959, p. 285 à 286.
40. Daneză *torv*; dan. veche *torgh, toorgh*, sued. *torg* fin. *tori.* A. Jóhannesson, *Isländ. Etym. Wörterb.* s. v.
41. Cf. harta ALR I 1580: S. Pop, *Sinonimele cuvântului târg în lumina geografiei lingvistice, Revista geor. rom.* 1 (1938).
42. La care R. Sindou răspunde: *1.* un *â* românesc provine din *a + n*, deci este imposibil târg<*terg; *2.* nu a existat un contact între daci și slavi și rădăcinile înrudite nu au putut fi preluate. Cele două obiecții dac: *1.* un *â* românesc poate proveni, mai ales în cuvintele pre-romane, și din câteva decât *a + n, bâlc, bâr, brâu, năpârcă* și exemplele albaneze paralele *pelk, berr, bres*, nepërkë. Perechea rom. *târg*, alb. *treg* este o transformare regulată și putem presupune un *terg comun, *2.* contactul dintre tracii neromanizați și slavo-bulgarii din nordul și sudul Dunării a fost posibil – și de aici toate tipurile de relații lingvistice directe – deoarece primii au supraviețuit cel puțin până în secolul al VI-lea. Fără a păcătui prin îndrăzneală, putem presupune – alături de V. Pârvan și G. G. Mateescu – că fenomenul *â (î)* exista în limba dacă, ceea ce ar explica inconsecvențele epigrafice; pentru transcrierea anumitor nume, de exemplu Burebista, se ezită între *v, ov, ul.* În sfârșit, ar exista chiar atestarea unui **trag* în litina din Dacia: *Castra Tragana*, Tabula Peuting. VII, 5, localitate pe drumul către Drobeta, pe care îl „corectăm", poate greșit, în Castra Traiani! Formarea unui adjectiv latin de la un cuvânt indigen nu este excepțională, mai ales în nomenclatura geografică, cf. *Dacia maluensis*<dac *mal „colină". În concluzie, rom. târg<dac *trag, cu metateză, are toate șansele să fie etimologia corectă.
43. M. Rostoctzev, *Storia economica e sociale dell'Impero Romano*, Firenze, 1946, 278–281. Pentru Mesia cf. A. Mócsy, *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior, Acta Arch. Hung.* 11 (1959)

pp. 283–307, în special § 3: *Die Urbanisation und Bürgerrechtspolitik in Obermoosien.* – Cf. P. Romanelli, *Storia delle province romane dell'Africa*, Roma, 1959, pp. 312–331. Se pare că opera de „centurizare" a început „imediat după cucerire", p. 52.

44. V. Pârvan, *Dacia*, p. 148.

45. M. Rostovtzev, *Storia*, pp. 282–283. Gh. Florescu, *Două documente epigrafice în legătură cu organizarea quasi–municipală a comunelor rurale (territoria) romane, Stud. cercet. ist. veche* 9 (1958) pp. 337–348. Cf. toponimul *Canabae* (tab. cer. VIII, CIL III p. 940), I. I. Russu, *Cercet. ling.* (Cluj) 2 (1957) p. 246. – A Mócsy, *Das Territorium legionis und die canabae in Pannonien, Acta Argh. Hung.* 3 (1953) pp. 179–200. L. Barkóczi, *Beiträge zum Rang der Lagerstadt am Ende des II. und Anfang des III. Jahrhunderts, ibid.* pp. 201–203.

46. C. Daicoviciu, *La Transilvania*, pp. 108–121. D. Tudor, *Oltenia*, pp. 201–288. M. Macrea, în: *Istoria României*, București, 1960 I, pp. 370–386. În privința ultimelor două lucrări ne exprimăm toate rezervele în legătură cu punctul de vedere care stigmatizează acțiunea Imperiului drept „exploatare colonială" și scoate în relief „lupta împotriva ocupației romane". La fel cu teoriile d–lor E. Petrovici și E. Seidel, care țin de pura fantezie, cf. E. Lozovan, *Marginalia Romano–Slavica, Romance Philology* 14 (1961) pp. 314–327.

47. Ca în Africa, unde întâlnim: *Colonia Marciana Traiana Thamugadi* (fondată în 100 A. D., cu un an înaintea primului război dacic), *ciuitatis Nybgeniorum, Turris Tamalleni, ciuitatis Thubursicitana.* P. Romanelli, *op. cit.* – Există un sens în acestă păstrare a toponimiei: păstrând numele, Roma a arătat respect față de particularitățile locale, *matris non dominae ritu*, pentru a folosi cuvintele lui Claudian.

48. D. Tudor, *Oltenia*, pp. 147–191. M. Macrea, în: *Istoria României*, 1 pp. 359–369.

49. V. Buescu, *Sarmizegetusa dans la toponymie roumaine,* III–e Congrès Int. de Top., Bruxelles, 1949, Actes 2 pp. 235–242. – M. I. I. Russu, *Limba traco–dacilor* p. 80, vede în acest toponim radicalul – zeg–et–<*ĝegh „țăruș, creangă, palisadă". Rămânem deci în același domeniu semantic al „incintei fortificate".

50. A se vedea acțiunea paralelă, identică, dusă de Traian în Africa în vederea unei romanizări rapide: el acordă titlul de *colonia* localităților Hadrumetum și Leptis Magna, P. Romanelli, *op. cit.*, p. 325.
51. M. Macrea, *loc. cit.*, p. 367.
52. V. Pârvan, *Die Nat. der Kaufleute*, pp. 30–33, 68–74. D. Tudor, *Oltenia*, pp. 43–106, M. Macrea, *loc. cit.*, pp. 396–417.
53. Cf. R. Sindou, *loc. cit.*, p. 318. Mai exact, *uilla* înaintează până la Nitra.
54. G. Kisch, *Die vorsiebenbürgische Kulturentwicklung der Siebenbürger Sachsen im Lichte des Lehnwortes, în: Festgabe Philipp Strauch*, Halle, 1932, p. 42.
55. În aceeași lucrare 2, p. 197–224.
56. Pătrunderea elenă în interiorul ținutului poate fi urmărită mai ales cu ajutorul inscripțiilor de pe amfore. Cf. V. Canarache, *Importul amforelor ștampilate la Istria*, București, 1957, hărți pp. 358, 393. V. Eftimie, *Imports of stamped amphorae in the lower Danubian regions and a draft Rumanian Corpus of amphora stamps, Dacia* n. s. 3 (1959) pp. 195–215 + 1 carte.
57. Este cel puțin epoca fondării Histriei: D. M. Pippidi, în: *Istoria României*, I, p. 167.
58. Pentru a nu menține toponimele celtice cum ar fi *Nouiodunum* (nota 9, mai sus), *Arrubium* etc.
59. R. Vulpe, *Hist. Dob.* pp. 49–50. – Noi înțelegem în același timp toponimul terminat cu acest sufix și ansamblul arhitectural desemnat ca atare, pentru a înlătura obiecția d-lui R. Sindou, *loc. cit.*, p. 312, nota 1.
60. V. Pârvan, *Pénétration hellénistique dans la vallée du Danube*, Académie Roumaine, *Bull. Sect. Hist.* 10 (1923) 25p. – Orașul Tomis, ca și Olbia, de altfel, avea la începutul erei noastre un caracter mixt. Cf. Sc. Lambrino, *Tomis, cité gréco-gète chez Ovide*, în: *Ovidiana* (éd. N. I. Herescu), Paris, 1958, pp. 179–390. E. Lozovan, *Ovide, agonothète de Tomes, Revue ét. lat.* 39 (1961) pp. 172–181. Cât despre teza prestabilită privind lupta localnicilor, aliați cu grecii pontici, împotriva „opresiunii romane", aceasta nu are ca argument decât un anumit „Zeitgeist". Cf. Em. Condurachi, *Coloniile grecești din Pontul stâng și lupta lor împotriva cotropirii romane*, Bul. șt. Acad. R. P. R. 2 (1950) pp. 67–76.

61. R. Vulpe, *Hist. Dob.* pp. 25, 64 ss. V. Pârvan, *Dacia* pp. 102- 109. D. M. Pipidi, *Histria și Callatis în sec. III–II î. e. n.* în: *Contrib. ist.* pp. 13–44. Sc. Lambrino, *Décret d'Histria en l'honneur d'Agathoclès, Revue des études roumaines* 5–6 (1957–1958) pp. 180–217.
62. V. Pârvan, *I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio, Ausonia* 10 (1921) pp. 192–195.
63. R. Vulpe, *Hist. Dob.* pp. 192, 201. Em. Condurachi în: *Istoria României*, 1 pp. 487–489.
64. R. Vulpe, *Hist. Dob.* pp. 194–195. Al. Philippide, *Orig. Rom.* 1 pp. 59–60.
65. V. Pârvan, *Primordi*, p. 202. Sc. Lambrino, *Le Vicus Quintionis et le Vicus Secundini de la Scythie Mineure*, în: *Mélanges J. Marouzeau*, Paris, 1948, pp. 319–346.
66. V. Vulpe, *Hist. Dob.* p. 196.
67. Indiferent ce susține o anumită istoriografie (nota 60, mai sus).
68. R. Vulpe, *Hist. Dob.* pp. 204–206. Documentul capital în această privință este construit din horothesia lui Supl. *Epigr. Gr.* 1924, no. 329. De asemenea, D. M. Pippidi, *Hotărnicia consularului Laberius Maximus*, în : *Contrib. ist.* pp. 171–196 (= *Dacia* n. s. 2, 1958, pp. 227–247).
69. V. Pârvan, *Primordi*, pp. 199, 208–209.
70. F. Lot, *La fin du monde antique et le début du moyen-âge*, Paris, 1951, pp. 62–98. M. Rostovtzev, *Storia*, pp. 397–398, 611–613.
71. Suntem aici în miezul controversei fecunde provocate de lucrările lui Henri Pirenne despre „cetatea medievală". Teza sa pare neștirbită. Viața urbană occidentală este rezultatul unei înnoiri din secolele X–XI mai degrabă decât al continuității. Cf. B. Lyon, *L'oeuvre de Henri Pirenne après vingt-cinq ans, Le Moyen Age* 66 (1960) pp. 437–493, mai ales p. 464 și urm. – Pentru Galia, a se vedea mărturia lui Libanius (Orat. 12, 44 (despre barbarii care cultivau orașele după ce le distruseseră. J.-J. Hatt, *Histoire de la Gaule romaine*, Paris, 1959, p. 294.
72. Această remarcă este a lui N. Iorga, *Hist. Roum.* 2, p. 13.
73. Interpretarea aparține lui V. Pârvan, *Contrib. ep.*, p. 96. Obiecția d-lui R. Sindou, *loc. cit.*, p. 315, după care „pământul bătut" al câmpurilor a putut fi numit

pavimentum cade dacă ne gândim că nu este vorba de un singur exemplu de degradare semantică, ci de un întreg sistem lexical.

74. S. Pușcariu, *Lb. rom.*, p. 273.
75. În aceași lucrare, 2, p. 229.
76. *Ibid.*, 2, p. 201.
77. *Castellum* a fost păstrat în sârbă: *Kostolac*. În româna din Transilvania forma *coșteiu* este revenită pe filieră ungară, *Kostély* care reprezintă cuvântul latin din Panonia, a cărui persistență este neîndoielnică. Cf. D. Pais, *Survivances slavo-honhroises du **castellum** romain, Acta Ling. Hung.* 4 (1954) pp. 269-286, *ibid.* 7 (1957) p. 403, bibliographie. A se vedea și N. Iorga, *Hist. Roum.* 2, p. 60, 183, care a avut această intuiție.
78. Zum Balkanlatein, Zeitsch. rom. Phil. 50 (1930) pp. 529-530.
79. În timpul împăratului Hadrian există un *n(umerus) burg(ariorum) et ueredario(rum) Daciae inf(erionis)*: CIL III 13, 795-96. Cf. H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, 1960, pp. 192-193.
80. G. Serra, *Contributo alla storia dei derivati di burgus*: Borgale, Borgaria, Bordoro, Fil. Romanza 5 (1958) pp. 1-48.
81. Cf. E. Lozovan, *Revue int. d'onom*, 11 (1959) pp. 312-313. A se vedea, de asemenea, obiecția d-lui R. Schmittlein, *ibid.* 12 (1960), p. 227-228; ar fi o imposibilitate fonetică, deoarece gramatica arabă cere articolul *Dhu'l Bruğan*.
82. C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, București, 1946, 2 p. 440.
83. G. Kisch, *Siebenbürgen im Lichte der Sprache. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Karpathenländer*, Leipzig, 1929, p. 252.
84. L. Treml. *Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen*, Ung. Jahrb. 9 (1929) pp. 197-189. I. Iordan, *Rumänische Toponomastik*, Bonn-Leipzig, 1924, p. 72.
85. Pentru etimologie cf. W. Meuer-Lübke REW 1959, *cuitas*. În plus: S. Frere, Ciuitas - A myth? Antiquity 35 (1961) pp. 29-36. V. Bogrea, *Originea rom. sat, Dacoromana* 1 (1920-1921) pp. 253-257. C. Daicoviciu, *fossatum - sat, ibid.* 5 (1927-1928) pp. 477-479. S.

Pușcariu, *ibid.* 4 (1924–1926) pp. 1242–1244. P. Skok, *Zum Balkanlatein,* Zeitsch, rom. Phil. 50 (1930) pp. 518–519, pentru dezvoltare semantică. Etimologia alb. *fšat*>rom. *sat* dată de REW 3461, precum și propunerea d-lui G. Giuglea, *Dacoromania* 10 (1941), p. 112: *fixatum*, trebuie respinse. Primele atestări la Procopius, *De aed.* 4, 4–7; Kekaumenos, *Strat*, pp. 9, 12, 15, 24. A se vedea și Du Cange, *Glossarium*, s. v.

86. N. Iorga, *Hist. Roum.* 1, 1 p. 75; 2 p. 14 – Facem din nou apel la comparația cu Africa. Cf. J. Baradez, *Vue aérienne de l'organisation romaine dans'le sud algérien.* Fossatum Africae, Paris, 1949. Reținem definiția autorului: „Fosatum-ul (obstacol, propriu-zis, rețea de strajă și forturi de sprijin) era stabilit imediat la marginea unei zone populate", p. 259. Cf. *Cod. Theod.* 7, 15, I – Hernac, fiul lui Attila a întâlnit în mod sigur la nord de Scythia Minor *Fossatisi* (Iordanes, *Get.* 266), care nu erau altveca decât locuitori romani retrași în spatele „obstacolelor". Cf. Altheim, *Geschichte des Hunnen*, I, p. 18, nota 5. Această sugestie se găsește deja la N. Iorga, *Hist. Roum*, 2, p. 282.
87. S. Pușcariu, *Studii istroromâne*, București, 1922, 2 pl. IV fig. 7. Șanțurile din jurul Ragusei sunt numite *pŏsat* în sârbo-croată. P. Skok, *art. cit.* – În 1633, arhitectul Antonius de Ville semnalează în Istria, aproape de Pola, localitatea românească *Sato*: *Descriptio portus et urbis Polae*, Venetiis p. 11. Despre asta: D. Găzdaru, *Cug. Rom.* 6 (1957–1958) pp. 106–110.
88. Ca în Albania unde, adesea, Kytetele (ciuitas) romane sunt numite în sârbo-croată *Gradina* sau *Gradac*. G. Stadtmüller, *Historia* 3 (1954–1955) p. 239 n. 4.
89. I. Iordan. *Nume de locuri românești în Republica Populară Română*, București, 1952, 1 p. 263–264.
90. Th. Capidan, *Top. macédo-roum.* p. 112.
91. I. Iordan, *Rum. Top.* pp. 92, 152, 172: *Nume* pp. 159–160. Primele atestări sunt adunate de N. Drăganu, *Românii*, pp. 167–168. El exprimă îndoieli asupra etimologiei *Satmar<Sat(ul) Mare*, atestat în 1213 sub forma *Zotmar, Zothmar*. Propunerea lui G. Weigand, *Balkanarchiv* 4 (1928), p. 179–180; saxon *Sakmar*>rom. *Satmar* trebuie respinsă: sensul împrumutului este invers. A se vedea și I. Iordan, *Nume*, p. 160, nota 3.

92. Th. Capidan, *Top. macédo-roum.* p. 102.
93. *Ibid.*. pp. 61-62.
94. Noi înţelegem prin „tracism" o revenire la *formae mentis* şi la tehnicile folosite înainte de cucerire. Acest lucru este vizibil în anumite toponime şi, mai ales, în domeniul olăriei, armelor şi caselor din secolele III-V, asemănătoare celor din epoca La Tène III. Cf. V. Pârvan, *Getica*, p. 484. G. I. Brătianu, *Le problème de la continuité daco-romaine*, Bucureşti, 1944, p. 18.

Această revenire la suprafaţă a particularităţilor provinciale este caracteristică şi Galiei, unde tradiţiile tehnice, artistice şi religioase ale celţilor se afirmau din nou cu vigoare. Cg. J. - J. Hatt, *op. cit.*, p. 393.
95. I. Nistor în: *Istoria României*, 1 pp. 694-704, p. XIV, Bibliografie, p. 725-726. Vestigiile hunice nu sunt numeroase în România; ele sunt concentrate în câmpia valahă. Cf. B. Mitrea - N. Anghelescu, *Fragmente de cazan hunic descoperite în sud-estul Munteniei, Stud. cercet. ist. veche* 11 (1960) pp. 155-158. V. Dumitrescu, *O nouă mărturie a prezenţei hunilor în Muntenia*: fragmentul de diademă de aur de la Dulceanca, *ibid.* 12 (1961) pp. 55-63.
96. Ammianus Marcellinus 31, 3, 4-7. Pentru prezentarea amănunţită a acestor evenimente, cf. R. Vulpe, *Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric*, 's-Gravenhage, 1957, 57 p.
97. B. Mitrea, *La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies romaines enfouis en Moldavie, Dacia* n. s. 1 (1957) pp. 229-236. Autorul studiază evenimentele din anii 180-190 A. D., însă raţionamentul său este corect şi îl putem aplica perioadei de care ne ocupăm aici. Drumurile pe care le urmează popoarele sunt aceleaşi; două secole sau mai mult nu schimbă nimic.
98. Problema pătrunderii avarilor în Panonia a fost tratată în *Geschichte der Hunnen*, 2, p. 238. A se vedea în plus: K. Horedt, *Avarii în Transilvania*, în *Contrib. ist. TRnas.* pp. 61-108. Capitolul respectiv din *Istoria României*, I, p. 714-722, conţine cel puţin o inadvertenţă. Apelul transmis de Mihail Sirul „ieşiţi, semănaţi şi recoltaţi" nu trebuie să fie atribuit avarilor ci slavilor. Textul este clar, cf. F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, I, p. 88-89. - Pentru bulgari cf. D. Simonyio, Die

Bulgaren des 5, Jahrhunderts im Karpathenbercken, Acta Arch. Hung. 10 (1959) pp. 227–250.

Rolul slavilor în Dacia este prezentat în mod exagerat de d-na M. Comșa în *Istoria României*, I, p. 728–755. Cum se poate trage concluzia, atât de repede, din câteva litere izolate, păstrate fragmentar pe zidul unui atelier din Bucov, că „populația românească din această regiune adoptase scrierea slavă și limba oficială slavă încă din secolul al X-lea"? (p. 747).

99. A se vedea atitudinea cronicarilor bizantini față de bulgari și de slavi. Romanii nord-dunăreni nu puteau să gândească altfel. În aceste condiții, este cel puțin imprudent să vorbești de „convietuirea pașnică slavo-română".
100. V. Pârvan, *Getica*, p. 287. S. Pușcariu, *Lb. rom.*, pp. 305–306.
101. După dl. I. Iordan, *Nume*, p. 161–162, există 40 de toponime derivate din *târg*.
102. S. Pop, *Sin. cuv. târg*, p. 5.
103. R. Vulpe, *Hist. Dob.* p. 383.
104. N. Drăganu, *Românii*, pp. 505–509. S. Pop, *Top. Sieb.* p. 325.
105. Th. Capidan, *Top. macédo-roum.* pp. 77, 118.
106. I. Iordan, *Nume*, pp. 264–265. A se vedea, de asemenea, M. Ștefănescu, *Cuvintele Grădiște și Horodiște în toponimia românească, Arhiva* 28 (1911) pp. 76–80.
107. Este exclus să putem stabili, pe baza acestui toponim, zonele cu populație slavă din România. Denumirea putea să fie folosită și de populația românească.
108. I. Iordan, *Nume*, p. 216, dă 80 de exemple. La Th. Capidan, *Top. macédo-roum.*, p. 104, găsim doar: *Seliște, Selia, Seliu-di-nsus, Selim-di-nngios*.
109. J. Pokorny, *Indogerm. Etym. Wörterb.* s. v. **sed-* „sitzen". Nu este cazul să ne oprim la alte apelative, „târg, oraș de târg": *obor, panair, iarmaroc* etc., fixarea lor în toponimie este extrem de redusă. Cf. S. Pop, *Sin. cuv. târg*; despre asta E. Petrovici, *Dacoromania*, 10 (1943) pp. 343–345.
110. Să vedem exemplul paralel al Occidentului roman, unde asistăm, de asemenea, la o distrugere violentă a orașelor în jurul anului 450. Cu toate acestea, hiatusul arhitectural nu este la fel de complet ca în Orient. Cf. L. Hatmand,

Les origines des recherches françaises sur l'habitat rural gallo-romain, Latomus 19 (1960) pp. 539–554.

111. E. Lozovan în: *Geschichte der Hunnen*, 2, p. 240–241. În plus: K. Horedt, *Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, în: *Contrib. ist. Trans.* pp. 109–131. De corectat, p. 111–113: *prisăcile* „linii de fortificaţii din lemn" (ung. *gyepü*, ung. – lat. *indagines*) nu sunt slave (etimonul denumirii este, sigur, dar acest lucru nu schimbă situaţia). N. Drăganu a remarcat deja, *Românii*, p. 233, că primele atestări au un fonetism românesc.
112. Cf: „Ungurii nu erau un popor constructor de oraşe, forma de viaţă nomadă adusă cu ei din Orient şi continuată în «puszta» era total opusă vieţii urbane". L. Makkai, *Villes de Transylvanie*, Budapest, 1940, p. 7.
113. T. Morariu, *Das Deutschtum in Siebenbürgen*, în: *Sieberbürgen*, 1 p. 71–90. St. Manciulea, *Die Städte Siebenbürgen*, *ibid.* pp. 137–151. Dacă admitem, cu G. Kisch, o continuitate germanică în Dacia din timpul gepizilor până la colonizarea „saxonă", trebuie să presupunem că germanii au dus timp de secole aceeaşi viaţă rurală ca şi populaţia romană din Dacia, deoarece toponimia nu furnizează nici un indiciu în sprijinul unei vieţi urbane germanice în vechime. Cf. *Germanische Kontinuität in Siebenbürgen*, în: *Vom Leben und Wirken der Romanen*, Jena–Leipzig, 1936, pp. 137–147.
114. Cf. L. Makkai, *op. cit.* p. 6: „Românii, sosiţi mai târziu, nu au un singur oraş în Transilvania" (!)
De altfel, dovezile arheologice ale continuităţii latine în Dacia după evacuarea din anul 270 devin din ce în ce mai numeroase. Cf. C. Daicoviciu, Gh. Ştefan, în: *Istoria României*, 1 pp. 775–786. Privind circulaţia monedelor: K Horedt, *Circulaţia monetară în Transilvania între 276–450 e. n.*, în: *Contrib. ist. Trans.* pp. 11–40. M. Macrea, *Une nouvelle inscription latine de Dacie datant du IV-e siècle, Dacia* n. s. 2 (1958) pp. 467–472. D. Protase, *Un mormânt din secolul V la Cepari* (Transilvania), *Stud. cercet. ist. veche* 10 (1959) pp. 475–485.
115. Asupra situaţiei demografice: K. Horedt, *Consideraţii asupra situaţiei demografice a Transilvaniei în Evul Mediu timpuriu*, în: *Contrib. ist. Trans.* pp. 41–47. Şt. Pascu, Die mittelalterliche Dorfsiedlungen in

Siebenbürgen, în: *Nouvelles études d'histoire*, Bucureşti, 1960, 2 pp. 135–148 + 1 carte.

116. Această terminologie nu va fi studiată aici. Dar nu putem exclude câteva toponime urbane, de exemplu *Abrud*. În acest sens: E. Lozovan, *Abrud et la métallurgie de l'or en Dacie, Revue int. d'onom*, 13 (1961) pp. 277–285.
117. G. Kisch, *Sieb. im Lichte d. Sp.* p. 255. I. Lupaş, *Réalités historiques dans le voïvodat de Transylvanie*, în: *La Transylvanie*, Bucureşti, 1938, pp. 167–169.
118. G. Kisch, *op. cit.* K. Horest, *Zur Sibenbürgischen Burgenforschung, Südostforsch.* 6 (1941) pp. 576–614. W. Scheiner, *Die Ortsnamen im mittleren Teile des südlichen Siebenbürgen, Balkanarchiv* 2 (1926) pp. 1–112; 3 (1927) pp. 113–172. I. Borcia, *Deutsche Sprachelemente im Rumänischen*, Jahresb. Inst. rum. Sp. Leipzig 10 (1904) pp. 219–239.
119. Top. Sieb. p. 333.
120. G. Kisch, *Sieb. im Lichte d. Sp.* p. 247.
121. *Ibid.*. p. 252.
122. I. Borcia, *art. cit.*
123. Cf. supra n. 111.
124. A se vedea cercetările arheologice de o valoare excepţională din cetatea Moreşti pe Mureş. Nivelul cel mai vechi al stratigrafiei coboară până în secolul al VI-lea: K. Horedt. Importanţa aşezării de la Moreşti pentru istoria Transilvaniei prefeudale, în: *Contrib. ist. Trans.* pp. 48–60.
125. S. Pop, Top. Sieb. p. 332; N. Drăganu, *Românii*, pp. 269–270.
126. W. Scheiner, *art. cit.*, partea a 2-a, p. 105 şi urm.
127. S. Puşcariu, *Dacoromania* 8 (1934–1936) p. 346.
128. Localizarea sa în Moldova meridională, mai degrabă decât în Banat, nu este deloc sigură, cf. V. Pârvan, *Getica*, pp. 240, 267, 286, 750.
129. După opinia noastră (nota 116, mai sus): *obruza* „creuzet de cupelare" folosit la topirea aurului.
130. S. Pop, Rop. Sieb. cuv. *târg*, p. 9 şi harta ALR I 1580.
131. S. Pop, Top. Sieb. o. 327, I. Iordan, *Nume*, pp. 265–266.
132. *Ibid.*. p. 335.
133. R. Vuia, *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*, în: *La Transylvanie*, pp. 709–795.

134. În câmpia valahă, cercetările arheologice au identificat, pentru secolul al X-lea, „civilizația Dridu" cu caracteristici bine definite. Cf. C. Daicoviciu, Gh. Ștefan, în: *Istoria României*, I, p. 785.
135. *Bibliographie des villes et des villages de Moldavie au Moyen- Age*, cf. *Stud. cercet. ist. veche* 10 (1959) pp. 208-209.
136. C. C. Giurescu, *Ist. Rom.*, 2, 1 pp. 397-425; 2, 2 pp. 443-455. G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 230 ss. La Suceava există dovada arheologică a existenței unei populații înainte de fondarea statului; ea se afla chiar la un stadiu avansat de urbanizare. Cf. M. D. Matei, *Unele probleme în legătură cu începuturile vieții orășenești la Suceava, Stud. cercet. ist. veche* 11 (1960) pp. 107-124.
137. C. C. Giurescu, *Ist. Rom*, 2, 2 pp. 431, 443.
138. G. Diaconescu, *O moldavskix krepostjax XIV-XV vv.* (Despre fortificațiile moldovenești din secolele XIV-XV), *Dacia* n. s. 3 (1959) pp. 535-552. Privind fortificațiile cetății de pământ de la Bârlad din secolul XV, cf. M. D. Matei, *Date noi în legătură cu cetatea de pământ de la Bârlad, Stud. cercet. ist. veche* 19 (1959) pp. 117-134.

    La Cetatea Neamțului caracteristicile arhitecturale nu sunt bine definite; este o întâlnire a stilurilor genovez și polono-baltic. Cf. N. Constantinescu, *Date noi în legătură cu Cetatea Neamțului, Stud. cercet. ist. veche* 11 (1960) p. 81-195.

    O descriere sugestivă a fortificațiilor Sucevei a fost făcută de Gelălzade Mustafa: *Ţabaqăt al-mamălik ve darağăt al-masălik*. Traducere: N. Beldiceanu, G. Zeva Soc. Acad. Dacorom. *Acta Hist.* 1 (1959) p. 52.
139. C. C. Giurescu, *Ist. Rom.* 2, 2 p. 538.
140. *Ibid.*. pp. 455-465.
141. R. Vulpe, *Hist. Dob.* p. 409. Dl. Sc. Lambrino a avut amabilitatea să-mi dea următoarele amănunte privind săpăturile de la Razelm, conduse în 1939 de Gr. Avakian: „Am văzut cum apărea în cursul săpăturilor o bogată ceramică bizantină smălțuită și ornată cu desene colorate. Nu am văzut în nici o altă parte a Dobrogei noastre o ceramică atât de bogată și variată. Făcând mai târziu

cercetări, dar numai pe baza amintirilor, am constatat că această ceramică ne făcea să coborâm cel puțin până în secolul al XII-lea. În cazul în care acele materiale ar fi publicate, ele ar constitui un punct de reper suplimentar pentru harta arheologică și istorică a studiului dumneavoastră" (Lisabona, 30 noiembrie 1958). N. B. Nu avem cunoștință despre publicarea acestui material; se pare că inventarul a fost depus la reședința regală din Galați.

Obiectele bizantine din secolul al XII-lea - ceramică, obiecte din aur, monede - identice cu cele din Dinogeția înaintează până în Transilvania meridională. Există două tezaure importante, îngropate în 1150 la Straja și la Făgăraș. Această pătrundere, pe care o putem pune în legătură cu „drumul sării" Brețcu-Poiana-Bărboși, ar arăta nu numai o dependență economică și culturală ci poate chiar unele raporturi politice. Cf. G. Gabó, *Contribuții la istoria Transilvaniei de sud-est în secolele XI-XIII, Stud. cercet. ist. veche* 12 (1961) pp. 113-119.

142. Cf. E Lozovan, *La toponymie roumaine dans les cartes et les portulans italiens, Revue int. d'onom.* 13 (1961) pp. 185-192.
143. Printre materialele nepublicate de la Razelm, se aflau și două tezaure monetare din secolul al XIV-lea, de la Mircea și Petru al Mușatei (comunicarea d-lui Sc. Lambrino).
144. R. Vulpe, *Hist. Dob.* p. 385 ss.
145. V. Gerogiev, *Die Herkunft der Namer der Flüsse der Balkanhalbinsel, Ling. balk.* 1 (1959) p. 12.
146. Constantin Porphirogenetul, *De adm. imp.*
147. C. C. Giurescu, *Ist. Rom.* 2, 2 pp. 428-432.
148. *Ibid.*. p. 432 ss.
149. Atestările la: N. Grămadă. *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio Evo. Contribuzione alla topografia storica della Dobrogea, Ephemeris Dacoromana* 4 (1930) pp. 230-232.
150. *Ibid.*. p. 240.
151. Ca numele unui personaj necunoscut din punct de vedere istoric să fie dat unui sat mai merge, dar ca un oraș mare să-l transforme în eponimul său este mai mult decât improbabil. Cf. Al Philippide, *Orig. Rom.* 2 pp. 374-375. N. Drăganu, *Românii*, p. 280 à 281. I. Iordan, *Nume*, p. 229.

N. Iorga voia să explice prin limba turanică numele orașului Kallatis, *Hist. Roum.* I, I p. 191. De respins cf. Vulicc, R. E. s. v. care trimite la Καλλη', nume de râu.

152. A. Decei, *Toponymie turque de la Roumanie*, III-e Congrès Int. Top. Bruxelles, 1949, Actes 2 pp. 368, 371.
153. F. Altheim, *op. cit.* 2, p. 229–235. S. Dragomir, *Vlahii*, pp. 52–68.
154. Th. Capidan, *Top. macédo-roum*, pp. 83, 107.
155. *Ibid.*. p. 59.
156. Oberhummer, R. E., s. v. *Kabyle*, N. Iorga, *Hist. Roum.* 1, 1 p. 72.
157. Etimologia *collegia* „agrupación de chozas pastoriles", propusă de dl. Al. Ciorănescu, *Dict. etim. rum.* 2259, este bizară. De altfel autorul respinge în mod sistematic toate cuvintele din substrat.
158. Dl. J.-J. Hatt, *op. cit.* p. 94, a remarcat privitor la Galia că drumurile romane deserveau deficitar partea occidentală a țării, ceea ce a avut ca rezultat o „romanizare lentă și incompletă a Nomandiei și a Bretaniei." Dl. P. Romanelli adoptă și pentru Africa un punct de vedere geofizic, *op. cit.*, p. 317, 324. În plus, cf. J. Baradez, *Réseau routier de commandement, d'administration et d'exploitation de la zone arrière du limes de Numidie*, în: *Limes Studien*, Bâle, 1959, pp. 19–30.
159. Cf. S. Pușcariu, *Etudes de ling. roum.* p. 21. G. Devoto, *Storia della lingue di Roma*, Bologna, 1943, pp. 275–281, B. E. Vidos, *Manuale di linguistica romana*, Firenze, 1959, pp. 258–267.

    Dl. E. Gamillscheg a evidențiat că drumul Bordeaux–Narbonne (după Tabula Reutingeriana) coincide cu anumite izoglose gallo-romane: *Die Sprachgeographie und ihre Ergebnisse für die allgemeine Sprachwissebschaft*, Bielefeld–Leipzig, 1928, pp. 8–9, harta I.
160. Aceasta se datorează inexistenței unei mari lucrări de sinteză. Trebuie să ne adresăm studiilor pe regiuni. A se vedea seria: *Aderni dell'Impero. Le grandi strade del mondo romano. Istituto di studi romani.* În plus: G. Stadmüller, *Dar römische Straβennetz der Provinz Epirus Nova und Epirus Vetus, Historia* 3 (1954–1955).

Bibliografie recentă pentru Noricum și Pannonia de B. Saria, *Historia* I (1950), p. 460–462.

161. E. Demolins, *Comment la route crée le type social.* I. *Les routes de l'antiquité*, Paris, 1901, pp. VII–IX.
162. R. Grousset, *Les grandes routes du commerce et leur influence dans l'art*, în: *L'homme et son histoire*, Paris, 1954, pp. 163–203. Într-o strălucită lucrare postumă, André Siegfried a făcut apel la analogii din domeniul medical: *Itinéraires de contagion. Epidémies et idéologies*, Paris, 1960.
163. Cf. A. Aymand, J. Auboyer, *Rome et son empire*, Paris, 1954, pp. 612–619. F. Altheim, *Gesicht vom Abend und Morgen*, Frankfurt a. M. 1954, pp. 30, 92.
164. R. Grousset, *op. cit.*, p. 179 ss. Situația problemei: D. Schumberger, *Descendants non-méditerranéens de l'art grec*, Syria 37 (1960) pp. 131–166, 253–319.
165. A. Siegfried, *op. cit.*, p. 31: „în deșert, camionul automobil regăsește urmele milenare ale caravanelor".
166. J. Cvijié, *La péninsule balkanique. Géographie humaine*, Paris, 1918, p. 21.
167. E. Dunăreanu-Vulpe, *L'espansione della civiltà italiche verso l'Oriente danubiano nella prima età del fero, Ephemeris Dacoromana*, 3 (1925) pp. 58–109.

Există o a doua direcție de pătrundere, S–N. Găsim săbii micenine în Transilvania. K. Horedt, *Siebenbürgen und Mykenä*, în: *Nouv. ét. d'hist.* 2 pp. 31–44.

168. V. Pârvan, *Getica*, p. 606. Cf. Picard: *Les voies terrestres du commerce hallstattien*, Latomus 19 (1960) pp. 409–428.
169. Sir Mortimer Wheeler, *Rome beyond the imperial frontiers*, London, 1955, cap. 3, harta 2.
170. V. Pârvan, *loc. cit.*
171. *Geschichte der Hunnen*, 2, p. 198, nota 2. În plus: B. Mitrea, *Legături comerciale ale geto-dacilor din Muntenia cu Republica romană, Stud. cercet. numis.* 2 (1958). D. Tudor, *Oltenia*, pp. 23–27.
172. V. Pârvan, *Getica*, pp. 607–610. B. Mitrea, *Monedele orașelor Dyrrachium și Apollonia în Moldova, Stud. cercet. numis.* 2 (1958) pp. 27–93. – Pentru secolul I e. n., avem mărturia lui Ovidiu. Contactele cu Italia erau rare la Tomis (*Pont.* 3, 4, 59–60).
173. R. Vulpe, *Hist. Dob.* p. 165.

174. Prima piatră miliară descoperită pe drumul Potaissa–Napoca este din anul 108. E. Panaitescu, *Le grandi stradi romane in Romania*, Roma, 1938, p. 7.
În 109, Q. Pompeius Falco îndeplinea funcția de *curator uiae Traianae*. Cf. D. Tudor, *Q. Pompeius Falco, Governor of Britain, in a newly–found inscription, Eunomia* 2 (1958) pp. 60–64.
175. Despre ramificațiile sud–dunărene, a se vedea: D. Conccev, *Novye dannye o rimskoj doroge Filippopol'–Esk–Dakija* (Date noi despre drumul roman Philippopolis–Oescus–Dacia), *Vestnik Drev, Ist.* 1 (1958) pp. 164–168. id., *La voie romaine Philippopolis–Sud Radice*, Latomus 19 (1959) pp. 154–170. D. Nikolov, *Nouvelles données sur la grand'route de Philippopolis à Oescus, Studia–Deccev*, pp. 285–288.
Descrierea rețelei E. Panaitescu, *op. cit.*, R. Vulpe, *Hist. Dob.* pp. 164–172. V. Christescu, *Viața economică a Daciei romane*, Pitești, 1929, pp. 96–110. *id. Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937 pp. 104–114. D. Tudor, *Oltenia*, pp. 43–53.
176. Despre aprovizionarea cu grâu provenit din Gallia, cu nave pe Dunăre, cf. H.–G. Pflaum, *Lybica* 3 (1955) p. 141.
177. După *Tabula Peutingeriana*, ediția K. Miller, Ravenburg, 1888, segmentul VII și VIII.
178. R. Paribeni, *Optimus Princeps*, Messina, 1927, I p. 319. O scenă de pe Columna lui Traian reprezintă legionarii în timpul construirii unui drum. Cf. C. Cichirius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, Berlin, 2 pp. 257–261. Acest lucru este confirmat de Dion Cassius (*Épit.* 71, 3): legionarii erau experimentați în construcția de poduri și drumuri. Drumul Phippopolis–Novae purta numele lui Traian. Denumirea actuală, care nu este decât o traducere, *Trojanska păteka*, apare în anul 601. Cf. C. Jireccek, *Die HeerstraBe von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Praha, 1877, p. 157. Despre *Via Egnatia* a se vedea Strabon (7, 7, 4).
179. P. Charlesworth, *Les routes et le trafic commercial dans l'empire roumain*, Paris, 1938, p. 181.
180. J. Carcopino, *Un retour à l'impérialisme de conquête: l'or des Daces*, în: *Les étapes de l'impérialisme romain*, Paris, 1961, pp. 106–117.

181. V. Pârvan, *Die Nat. der Kaufleute*, pp. 31–33, supra., n. 171, 172.
182. Din această epocă datează majoritatea inscripțiilor privind comerțul. V. Christescu, *Viața ec.*, p. 127.
183. CIL III, 2086.
184. V. Christescu, *op. cit.*, pp. 125, 129. – După Diodoras, (3, 34, 7) o navă era capabilă să parcurgă distanța dintre Meotida și Ethiopia în 24 de zile. Firește, e vorba de un „record", însă el dovedește că erau posibile comunicațiile rapide.
185. O. Densusianu, *Hist. l. roum.* 1 pp. 208–213. – La Leptis Magna era o *curia dacica*. P. Romanelli, *op. cit.*, p. 328 n. 1. N. Gostar, *Curia dacica* într-o inscripție din Leptis Magna, în: *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, pp. 259–265.
186. Este un punct de vedere care a fost întotdeauna acceptat și dezvoltat de istoriografia românească. Cf. V. Christescu, *Viața ev.* pp. 96–130. Interpretarea marcistă nu aduce, nimic nou în această problemă (cf. D. Tudor, în: *Istoria României*, I, p. 396–417), în afară de atitudinea antiromană care nu vede în marele popor civilizator decât bande de jefuitori.
187. J. André, *Les noms latins du chemin et de la rue, Revue des études latines* 28 (1950) pp. 104–134.
188. *Cliuus* (REW 1993); *iter* (REW 4555); *limes* (REW 5048); *semila* (REW 7813); *trames* (REW 8848); *uia* (REW 9295). Nu există monografii onomasiologice în nici una din limbile romanice. A se vedea doar: A. Griera, *Algunas designaciones del concepto „via" en catalàn*, Via Domitia (Toulouse), 1 (1954) pp. 1–4.
189. *Uicus, uiculus* (REW 9316, 9318). Trebuie clasificat aici și sensul special al rom. *plai*<plaigus (REW 6564) „potecă de munte a cărui evoluție nu a putut avea loc decât în mediul pastoral". A se vedea harta ALR I 803, la: S. Pop, *Problème de géographie linguistique, Revue des études indo-européennes* 1 (1938) p. 73, harta 8. Regăsim această denumire în toponimia Poloniei meridionale: *Runa–Plaj, Plaj, Plajek*. S. Lukasik, *Pologne et Roumanie*, Paris, 1938, pp. 260–161. Pentru macedo-români, cf. Th. Capidan, *Top. macédo-roum.*, pp. 99. – N. Iorga, *Hist. Roum.* 2, p. 411 n. 1, cita atestarea lui Theophanos (ed. Bonn, p. 549) – πλαγια – și invoca termenul din latina medie *plagae*. Influența

formelor savante este puțin probabilă în cazul unui cuvânt atât de popular.

190. REW 8291, 7452, L. Vannérus, *Calciata et calcipetra, Arch. lat. med. aevi* 18 (1943–1944), pp. 5–24. A. Dauzat, chaussée, Fr. mod. 9 (1941) pp. 41–45. Drumul Lycostoma–Moncastro era numit *strata* în 1450 (A. Delatte, *Les portulans grecs*, Liège–Paris, 1947, p. 232). Însă cuvântul românesc *stradă* nu poate proveni din latina vulgară pontică; fonetismul său este italian (prin intermediul limbii neogreceşti?)
191. Am putea menționa și *chei<clauis* „chei, canoin": V. Buescu. *Rev. ét. roum.* 5–6 (1957–1958) pp. 146–152, dar semantismul este prea depărtat de tema noastră. La fel se întâmplă cu numeroasele *clausurae* balcanice, gr. κλεισουρα, macedo-rom. *clisură*.
192. REW 1520, 1718. – ALR II n. s., harta 408. – În România acești termeni apar în regiunile pastorale, în Italia, de exemplu: *via carale*, G. Serra, *Lineamenti di una storia linguistica dell'Italia medievale*, Napoli, 1954, 1 p. 175.
193. Încă folosită în secolul al VI–lea, dacă este reflectat de toponimul Βια (Haemus) menționat de Procopius (*De aed.* 4, 11).
194. Sau chiar terminologia profesiilor abandonate și care se dovedesc fără obiect. A se vedea, de exemplu, dispariția cuvintelor legate de pescuit și de viața maritină: E. Lozovan, *Autour des rapports pontico–méditerranéens, Bollettino dell'Atlante ling. med.* 2–3 (1960–1961).
195. Καμινος este atestat în Macedonia, Procopius, *De aed*, 4, 4.
196. S. Pușcariu, *Lb. rom*, p. 319.
197. REW 8426. P. Aebische, *Ruga „rue" dans les lanhues romanes, Rev. port. fil.* 4 (1951) p. 183.
198. G. I. Brătianu, *Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIII–e siècle* (1281–1290), București, 1927, no. 41, 50, 332.
199. *Geschichte der Hunnen*, 2, p. 235–239.
200. J. Cvijié, *op. cit.*, pp. 17–18, 85–89.
201. PL 131, col. 38.
202. V. Grumel, *L'Illyricum de la mort de Valentinien I–er (375) à la mort de Stilicon, Rev. ét. byz.* 9 (1951) pp. 5–46. F. Dvornik, *La lutte entre Byzance et Rome à*

propos de l'Illyricum au IX–e siècle, în: *Mélanges* Ch. Diehl, 1 pp. 62–64, 80.

203. C. Jireccek, *Der Handelstraβe und Bergwerke von Serbien und bosnien während des Mittelalters*, Praha, 1879.
204. Ed. P. Geyer, Wien, 1898, pp. 8–11. După Kubitschek, R. E. vol. 9 p. 2351, col. B, datează din 333 A. D.
205. *Cosmographia*, éd. M. Pinder, G. Partey, Berlin, 1860, IV, 6–20. A se vedea mărturiile, mai degrabă negative, despre Venantius Fortunatus în: *Gechichte der Hunnen*, 2, p. 239, nota 79.
206. N. Iorga, *Pointes de vue sur l'histoire du commerce de l'Orient au Moyen–Age*, Paris, 1924, pp. 3–24.
207. L. Niederle, *Manuel de l'antiquité slave*, Paris, 1923, 2 p. 250.
208. Academia Română, *Dicţionarul limbii române*, s. v. *cale*, S. Puşcariu, *Lb. rom.* pp. 319–321. Th. Capidan, *Top. macédo–roum.* p. 59.

Nu este locul să examinăm aici – iar concluziile noastre nu vor suferi din cauza acestei lacune – alţi termeni cu răspândire mai redusă, cum ar fi: *potecă, hăţiş, pârtie, şleau*. Ele desemnează căi de comunicaţie destul de rudimentare.

209. O. Densusianu, *Hist. l. roum.* 1 p. 200. Deşi Densusianu trimite la Gruter 339, sursa lui este A. Foercellini, *Lex. tot. lat.*, s. v. *dromo*: „item locus in quo exercitationis causa aurigae currebant". A se vedea şi Du Cange, *Gloss. lat.* s. v. *dromus* „via, semita". Citatul (anno 1144, Venus Notitia sub Rogerio Rege Siciliae) nu este convingător pentru noi.
210. C. Diculescu, *Elemente vechi greceşti din limba română, Dacoromania* 4 (1924–1926) pp. 419–420. Dl. D. Găzdaru sugerează, *Cug. Rom.* 6 (1957–1958), p. 176, o origine preromană, care trebuie demonstrată. A se vedea numele râului *Dre(n)con* (=Bega), pe care dl. I. I. Russu îl leagă de δραμεῖν = „a alerga, a curge". *Cercet. ling.* (Cluj), 2, p. 256–258. Ar exista un paralelism în macedo–românescul *viă* „albie de râu".
211. Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique*, Paris, 1930, pp. 29, 33.
212. I. Bărbulescu, *Originea cuvântului* ***drum*** *în limba română, Arhiva* 35 (1928) pp. 119–122. Al. Rosetti, *Mélanges*, p. 347, Th. Capidan, *Top. macédo–roum.* p. 71.

213. L. Niederle, *Manuel*, 2 pp. 245–251.
214. J. Cvijič, *op. cit.*, p. 85. Pătrunderea Raguzei ajunge până la Brașov, care constituie o adevărată placă turnată. Cf. R. Manolescu, *Le ròle commercial de la ville de Brașov dans le sud-est de l'Europe au XVI-e siècle*, în: *Nouv. ét. d'hist.* 2 pp. 107–220; Fr. Pall, *Relațiile comerciale dintre brașoveni și raguzeni* (cu documente inedite despre negoțul lânei în anul 1578), *Revista arhivelor*, n. s., 1 (1958).
215. C. Jireček, *Heerstraβe*, pp. 58, 62, 69, 75.
216. Ar fi interesant să trasăm linia de delimitare dialectală în această regiune. Însă, din nefericire, studiul limbii inscripțiilor nu ne poate ajuta. A se vedea concluziile d-lui Mihăescu, *op. cit.*, p. 268–269. Disclocarea este deci un fenomen al civilizației care scapă, pentru moment, precizărilor lingvistice.

    A se vedea, totuși, M. Deanović, *Remarques sur le système phonologique de l'istroroman, Bull. Soc. Ling.* Paris 48 (1952) pp. 79–83.
217. F. Lot, *La fin du monde antique*, p. 257. – E. Kornemann, *Polis und Vrbs, Klio* 5 (1905) pp. 72–92.
218. L. Homo, *Les institutions politiques romaines. De la cité à l'état*, Paris, 1927, pp. 438–447. A. Aymard, J. Auboyer, *Rome*, p. 102 ss.
219. Acest fapt evident este clar formulat de cronicarul Miron Costin (1633–1691): „orașele (adică ale noastre) aproape toate au fost întemeiate de sași". În această privință, împotrivă, fără argumente științifice cf. B. Câmpina et M. Berza, în: *Istoria României*, București, 1962, 2 p. 289.
220. P. Romanelli, *op. cit.*, p. 662. – Avem datoria să evocăm aici amintirea d-lor Sever Pop și N. I. Herescu. Paginile de mai sus le datorează mult.

De la Marea Baltică la Marea Neagră

Loc privilegiat al marilor întâlniri, regiunea nord-pontică, între Tyras și Meotida, a văzut defilând succesiv aproape toate popoarele care, în cursul primelor 15 secole ale erei noastre, au pus la cale istoria Europei.

Sub presiunea hunilor și a avarilor, romanitatea sud-moldavă s-a refugiat spre nord. Întinzându-se într-o zonă largă, ea va veni în contact, peste șapte secole, cu varegii scandinavi, stabiliți în zona Kievului. Acești piraţi ai mărilor îndepărtate au parcurs în sens invers „drumul lui Iason" și au coborât, cu ambarcaţiunile lor rapide, marile fluvii scitice pentru a da slavilor, lipsiți de organizare statală, prima lor elită conducătoare și basileului de la Bizanţ, gărzile sale de corp. La adăpostul cortinei scandinave, care a fixat masele mișcătoare ale stepei, romanitatea a putut să se dezvolte. Prin consolidarea puterii Kiptchaq la nord de Marea Neagră, raporturile dintre Europa și Orient au fost puse în pericol și, progresiv, anihilate. Rutele comerciale nu mai puteau să treacă pe Volga, Nipru și Marea Caspică sau dincolo de Marea Neagră, prin Trebizonda și Tebriz, până în inima Asiei Centrale. Exact în acest moment au venit genovezii și veneţienii. Realizând navigaţia în jurul peninsulei balcanice, ei au luat locul varegilor și, pentru prima oară de la abandonarea Daciei în anul 270, ei ai restabilit contactul cu romanitatea izolată. Din perspectiva marii istorii, italienismul pontic nu a fost decât o aventură, strălucitoare firește, însă fără urmări durabile și care s-a încheiat fără zgomot. Atunci când Marea Neagră a devenit un lac turcesc, se încheiase un ciclu: Mahomed îi învinsese în același timp pe Rurik și pe

Carol cel Mare. Revanșa va veni de la celălalt capăt al lumii romanice atunci când escadrele regelui Manuel, având în fruntea lor pe Vasco da Gama și Lusiadele sale, au realizat una dintre cel mai mari manevre ale istoriei: „În momentul în care, o dată cu cucerirea otomană, se dezlănțuia cel mai redutabil val de asalt lansat de Asia până inima Europei, Occidentul, ocolind Asia pe cale maritimă, lua prin surprindere enormul continent și ataca lumea musulmană în punctul ei slab"[1].

Acestea sunt liniile mari ale acestui capitol care descrie consecințele îndepărtate ale acestui simplu fapt asupra căruia nu vom înceta să medităm: marea latină nu mai era axa istoriei.

Clocotind de energie, visând să trăiască adevărate saga, dar înpinși și de nevoi economice, scandinavii s-au lansat în secolul al VIII-lea la asaltul Europei[2]. În Occident, ei au coborât până la Sevilla și Cadiz, în Orient până în Siria; în rânduri strânse ei s-au prezentat în anul 860 în fața Constantinopolului.

Desigur amintirea martorilor din vechime privind posibilitatea de a comunica prin Rusia cu Marea Neagră și Marea Caspică a fost elementul care i-a ajutat pe varegi să găsească cele două mari căi de comunicații de pe Volga și de pe Nipru[3]. Folosind insula Gotlant, din mijlocul Mării Baltice, ca etapă intermediară, ei au pătruns în interiorul ținuturilor pe Neva, lacul Lagoga, Volkhov, lacul Ilmen și Lovat[4]. În Marea Caspică, scandinavii sunt semnalați prima oară în anul 913; ei și-au stabilit la Itil - capitala khazarilor - o colonie comercială[5]. Aici, ca și la Bolgar, duceau drumurile comerciale ale Asiei Centrale, care veneau de la Marea Aral și de la Bagdad[6]. Kherson, pe Nipru, servea drept loc de oprire pentru mărfurile care mergeau pentru (la) târgul anual de la Trebizonda. Începând din anul 950, după ce au străbătut coastele occidentale ale Mării Negre, vasele scandinave au ajuns până în Siria[7]. Această expansiune este bine documentată de elemente de cultură materială[8]. Tezaurele monetare orientale descoperite în Scandinavia încep în mod izolat în secolul al VII-lea; cele mai frecvente sunt de la sfârșitul secolului al IX-lea și mijlocul secolului al X-lea. Monezile provenite din imperiul transoxian al samanizilor și din ținuturile de la sud de Marea Caspică și mai ales din Armenia; Bagdadul abassid este, de asemenea, bine reprezentat[9].

Dar, dincolo de descoperirea legendarului ținut *Särkland*, valul

scandinav spre sud-est a avut şi un alt rezultat de o importanţă considerabilă: el a împiedicat islamizarea Rusiei. Acest fapt a fost pus în evidenţă, cu multă putere de convingere, de F. Dvornik: „ Dacă civilizaţia islamică din Khazaria şi din Bolgar ar fi atins triburile slave păgâne [...] frontierele Europei ar fi dat înapoi într-o anumită porţiune până la Carpaţi. În acel moment, Rusia era pe punctul de a deveni o parte a lumii musulmane a Asiei. Pericolul a fost ocolit datorită unui nou factor care a intrat în scenă printre slavii orientali: apariţia scandinavilor şi a bizantinilor. Scandinavii au sosit primii, exact la timp, pentru a-i suda pe slavi într-un bloc politic puternic. Acesta s-a dovedit capabil să reziste înaintării spre Occident a hoardelor asiatice şi să contribuie, pe termen lung, graţie intervenţiei Bizanţului, la expansiunea civilizaţiei europene dincolo de Volga şi de munţii Ural“[10].

Nici nu s-ar putea spune mai bine. Ajungem astfel la *uexata questio* a originilor Rusiei Kievene. De la publicarea în 1877 a lucrării lui V. Thomsen[11] poziţia istoricilor ruşi nu s-a schimbat: negând evidenţa ei încearcă să reducă sau să anuleze rolul jucat de scandinavi. Să mărturisim că acele cuvinte ale „apelului către varegi“ menţionate de cronica de la Kiev (*Povest' vremennyx let*) nu au nimic flatant: „ţara noastră este bogată şi mare, dar nouă ne lipseşte ordinea, veniţi şi domniţi asupra noastră“[12]. Chiar dacă evenimentele nu s-au petrecut aşa, importanţa decisivă a elitei scandinave printre triburile slave este un fapt care nu poate fi negat; argumentele lingvistice, arheologice, etnografice sunt prea evidente pentru ca tăcerea, dacă nu chiar falsificarea deliberată, să schimbe ceva în această regiune[13]. Un exemplu tipic în acestă privinţă este numele *ruşilor*[14]. Pentru a-l explica se face apel la roxolani, la alani, chiar şi la etrusci, dar nu se doreşte să se admită că pentru bizantini οἱ Ρως echivala cu *Nordmanni* (normanzi). Definiţia este totuşi clar formulată de Liutprand: *Rusios, quos alio nos nomine Nordmannos appellamus.* Cronicarii arabi Al-Yac qubi şi Al-Mas cudi (secolul al X-lea) confirmă această accepţie, formulată de asemenea în *Annales Bertiniani* (A. D. 839): *Rhos vocari dicebant* [...] *comperit eos gentis esse Sueorum.* Problema devine şi mai gravă atunci când, discutând despre atacul „rusesc“ împotriva Constantinopolului[15] din anul 860, se lasă în mod voit să planeze confuzia. Or trebuie

să remarcăm că: 1) şefii expediţiei – Ascold şi Dir – purtau nume scandinave, 2) varegii erau singurii capabili să înarmeze o flotilă de circa 200 de nave; slavii agricultori nu aveau nici mijloacele, nici ştiinţa de a o face[16]. În privinţa dezvoltării urbane G. Grekov se mulţumeşte să afirme că „originea oraşelor ruseşti rămâne pentru noi o enigmă"[17]. Al. Mongait realiza un adevărat tur de forţă atunci când, ocupându-se de această chestiune[18], nu suflă un cuvânt despre contribuţia scandinavă. Totuşi aceasta nu a fost de neglijat. Vechiul tip nordic de organizare urbană a fost de asemenea introdus în Rusia unde el a lăsat numeroase urme în toponimie[19]. Antropologia şi arheologia confirmă descrierile călătorilor arabi din secolul al X-lea, cum ar fi Ibn Fadlān care i-a întâlnit pe vikingi la Itil şi la Bolgar şi Ibn Rusta care le-a făcut o vizită la Holmgarðr (Novgorod)[20]. Putem spune că datoria statului Kievean faţă de varegi este imensă nu numai în domeniul culturii materiale şi al organizării politice; în domeniul vieţii spirituale ei nu sunt cu nimic mai prejos. La baza vechilor cronici ruseşti se regăsesc celebrele saga varege[21], ca de altfel şi la originea baladelor populare, *bylina*[22]. Dacă adăugăm punctele de contact între cutuma scandinavă şi *Russkaja Pravda*[23], precum şi simbioza religoasă realizată în secolul XI în Kijevo-Pečerskaja-Lavra[24] am putea face un tur complet al problemei.

În lumina datelor prezentate anterior întâlnirea dintre români, scandinavi şi slavi în regiunea Nistru-Nipru, la începutul mileniului al X-lea trece din domeniul ipotezelor în cel al realităţilor istorice. Argumentele pozitive sunt de toate felurile: rune, atestări (Snorri Sturluson, Saxo), împrumuturi lingvistice toponimie. Cum ele cuprind numeroase puncte controversate se impune o nouă examinare a acestora.

Istoriografia românească a semnalat de mult timp menţiunea de „valahi" într-o inscripţie runică, dar referinţele au fost adesea de mâna a doua[25]. Textul în chestiune este gravat pe o piatră din cimitirul de la Sjonhem, Gotland şi se consideră că este datat de la mijlocul sau cel mai târziu din a doua jumătate a secolului al XI-lea. Iată textul[26]:

roþuisl : auk : roþalf : þau : litu : raisa :
staina: eftir: sy[ni.sina] þria : þina :
eftir : roþfos: han : siku : blakumen.i :

utfaru / kuþ : hielbin.sial : roþfoah / kuþ : suiki : þa: aR : han : suiu :

„(Soţii) Roðrisl şi Roðaefl au pus aceste pietre (în amintirea celor) trei fii ai lor: aceasta (în memoria lui) Roðfos, ucis de *Blakumen* (în timpul) călătoriei sale în străinătate. Dumnezeu să ajute sufletului lui Roðfos! Dumnezeu să-i omoare pe cei care l-au omorât!"

Circumstanţele asasinării lui Roðfos sunt uşor de restabilit. Ele amintesc de altfel într-un mod ciudat de uciderea în anul 976 a lui David, fiul „contelui" Šišman, descrisă de Cedrenus: el a pierit între Prespa şi Castoria, în locul numit καλας δρυς [...] παρὰ τινων βλάχων ὀδιτῶν[26bis]. Tânărul din insula Gotland aparţinea uneia din aceste expediţii de războinici şi de negustori care, în fiecare primăvară, coborau pe văile din Kaenugarðr (Kiev). Nu este singurul care şi-a găsit moartea în timpul călătoriei; alte inscripţii atestă accidente asemănătoare. Astfel, Hegbjarn şi fraţii săi, Roðvisl, Øystain şi Emund – de asemenea originar din Gotland – au pus o piatră în memoria lui Rafu, dispărut la sud de Rufstain[27]. Pe o dală de la Berežani, Grani aminteşte de Karl, *filaka sin* „tovarăşul său" care şi-a pierdut viaţa aici[28].

Dacă prezenţa scandinavilor în regiunea dintre Nistru şi Nipru în secolul al XI-lea este un fapt de netăgăduit, problema sensului cuvântului *Blakumen* nu este la fel de simplă. El nu poate fi stabilit decât cu ajutorul textelor paralele. În acest sens, a fost adesea citat un pasaj din saga Sf. Olaf[29] în care este vorba de regele *Kirjalax* (adică de împăratul Alexis Comneanul, Κύριος Ἀλέξιος) care a întrprins o campanie în ţinutul *blök(k)umenn*[30]. Pentru a ajunge aici el a traversat câmpiile *péziner*. Acolo cei 540 de luptători norvegieni din armata sa – care au fost angajaţi în anul 1110 în timpul întoarcerii de la Ierusalim a lui Siguðr Jórsalafari – au cerut ajutorul Sf. Olaf. Ei au jurat să construiască la Miklagarðr (Bizanţ) o biserică pe cheltuiala lor[31]. M. Gyóni a identificat, după o analiză strânsă şi convingătoare, „câmpiile de péziner" cu zona de locuit a pecenegilor din Dobrogea precum şi campania din anii 1113–1114 întreprinsă de împăratul Alexis I Comnenul contra cumanilor dincolo de Dunăre[32]. În schimb, acelaşi autor greşeşte atunci când, atacând etimologia lui *Blakumen* el respinge propunerea lui L. Tamás şi I. Kniezsa (*blak, blök*

„negru" de unde *Homines nigri*) și propune interpretarea destul de ciudată de „oameni livizi"[33]. Pe de o parte, o logică elementară ne interzice să credem că blonzii scandinavi ar fi putut găsi popoare meridionale – oricare ar fi aceștia: români, cumani, pecenegi – având un aspect mai „alb". Pe de altă parte, rădăcina *blak* – „negru, bronzat" este suficient atestată în limbile scandinave ca să nu mai existe nici un dubiu[34]. Acest fapt odată stabilit mai rămâne să vedem dacă prin *Blakumen* putem înțelege „valahi" sau „cumani negri". Noi credem că este vorba și de unii și de ceilalți. Iată de ce. Urmând obiceiul turcesc, românii mărginași sunt numiți „valahi negri": Μαυρόβλαχοι, *nigri Latini*[35], *Karavlahi* sau chiar *Kara* –ulah[36]. În mod normal românii apar asociați cu cumanii[37]. Or o expresie completă de tipul „țărilor valahilor și ale cumanilor negri" ar fi dat în limba varegă ceva care ar suna cam așa **Blakblaker auk Kumanerland.* Se pare că *Blokumannaland* nu e decât prescurtarea acestei perifraze. Putem să prezentăm o ultimă obiecție: oare sub numele de *Blakumen* se ascundea o populație neolatină care nu era în mod obligatoriu poporul român? Oricât de curioasă ar părea această ipoteză ea are un anumit trecut. Ea a fost avansată în legătură cu un pasaj din cronica de la Kiev în care se vorbește de *Voloxove*, pe care ungurii i-au alungat din ținutul slovenilor pentru a se stabili în locul lor[38]. Este adevărat că germanii, slavii și fino-ugricii desemnează popoarele neo-latine printr-un derivat din **Walxa–*, dar cronologia și poziția geografică ne ajută aproape în fiecare caz să determinăm despre ce națiune este vorba. Astfel Voloxove ai lui Nestor nu pot să fie nici *francii* – căci aceștia apăreau sub numele de *Galičane* și de *Friagovie* – nici *italienii* (în special în secolul al XII-lea!) numiți *Riml'ane*. Ca și *Blakumen*, Voloxove nu puteau să fie decât singurul popor neo-latin din regiunea pontico-danubiană – înainte de sosirea genovezilor și a venețienilor – adică românii.

Să facem acum apel la Saxo. În *Gesta Danorum*[39] este vorba despre luptele pe care varegii le-au dus în expansiunea lor pe teritoriul rus. Astfel Statkað luptă împtriva unui *Ruthenorum princeps Floccus* (VI, 5, 2), apoi cu un *gladiator nomine Wisinus, apud Rusciam rupem* (VI, 5, 14), în sfârșit cu un *athleta, quam nostri Wasce, Theutones uero diuerso schemate Wilze nominant* (VI, 5, 15). În altă parte, în timpul iernii, Alf înfruntă într-o luptă navală poporul de *Blacmanni* (VII, 6, 5).

Identificarea numelor de locuri și de persoane este deosebit de dificilă deoarece Saxo amestecă într-o manieră greu de clarificat tot felul de elemente erudite și populare. Astfel regiunea baltică din jurul localității Dynaborg este numită *Hellespontus*, tribul fino-estonian al *Ćud*-ilor apare sub numele de *Scythae*. Bătrânul rege *Ermanariks* al goților devine *Igormunrek*, monarhul danez de la *Hreðzgotaland*[40]. Ad. Stender-Peterson remarca pe bună dreptate că „în spatele reproducerii destul de confuze a legendelor la origine gotice, [trebuie să vedem] tot fondul etnic al Europei orientale"[41]. Trebuie să amintim aici confuzia medievală *Dania* = *Dacia*, care este ceva mai mult decât un accident banal de paleografie sau o problemă de greșeală fonetică[42]. Un scurt istoric al problemei a fost făcut de B. P. Hasdeu[43] încă din 1875. Dacă sunt foarte puține lucruri de adăugat la analiza sa trebuie să remarcăm că atestările umaniste[44] constituie încoronarea unei îndelungate tradiții. Căci deja în anul 880, într-un tratat încheiat între Alfred cel Mare și regele scandinav Guthrum, Danemarca este desemnată sub numele de *Dacia*[45]. Amintim de asemenea aici cuvintele ruse *datčanin* și *datskij* „danez". Max Vasmer pretindea[46] că avem acolo „unbekannter Entlehnungsweg". Desigur, nu am putea să afirmăm cu precizie filiera de împrumut. Dar concluzia logică din ceea ce s-a prezentat mai sus este că pe drumul „de la varegi la greci" numele Daciei a migrat spre nord, cu tradiția hellespontică a lui Saxo, Scythia, mitul lui Ermanariks și legenda sfinților războinici[47]. În plus, dacă ținem seamă de faptul că în anul 880 se făcea deja confuzia *Dacia* = *Dania*, avem un *terminus ante quem* destul de precis asupra începutului relațiilor scando-danubiene. Poate nu este greșit să credem că circa 50 de ani au fost suficienți pentru a se răspândi în zona nordică amintirile peregrinărilor varegilor. Ceea ce corespunde perfect cronologiei expansiunii scandinave. Această înlocuire nu este de altfel izolată. Înainte ca *Danemarca* să ia numele de *Dacia, goții* dunăreni deveniseră *geți*. Ba mai mult, ei își însușiseră istoria și panteonul getic - cu eroii, riturile și simbolurile lor - pe care le-au dus cu ei până în Spania[48]. Pe de altă parte, este adevărat că *Dace* este un nume inițiatic însemnând δάος „lup"[49], numele *Ulfila* „Wölflein" episcop al goților se explică de asemenea în această atmosferă al schimbului liber de mitologii.

Acestea fiind zise, am fi tentaţi să explicăm la Saxo *Blacmanii* prin *Blakumen, Floccus* prin *Valaque*[50] şi, poate, *Wisinus* prin rom. *vecin* sau „ţăran şerb"[51].

Aceste consideraţii prind şi mai mult contur şi devin mai credibile atunci când luăm în consideraţie şi împrumuturile lingvistice scando-slavo-române[52]. Să luăm la început cuvântul nordic *Vikingr* şi rom. *viteaz*. Pe teren scando-slav problema este rezolvată[53]. Sensul primar al cuvântului **vitędz'* a fost în mod sigur cel de „cavaler"; el nu a dobândit sensul de „brav" decât mult mai târziu şi „într-o funcţie strict socială. Era la origine un termen special şi tehnic, aparţinând terminologiei sociale a feudalităţii care şi-a croit drum de la vest la est"[54]. În rusă cuvântul nu are un sens instituţional; el nu este atestat, cu această valoare, nici în bulgară şi nici în sârbă[55]. În schimb, ungurii şi slavii catolici occidentali - croaţii, cehii, sarabii din Lusace[56] - păstrează sensul original. În privinţa împărţirii pe zone de cultură lucrurile sunt clare: din ţinuturile româneşti până la Bohemia putem haşura o zonă continuă cu sensul cuvântului **vitędz'* „cavaler", care lasă în afară regiunile periferice - Rusia, Bulgaria, Serbia[57]. Arheologia îşi va spune într-o zi cuvântul în această problemă, căci va trebui să stabilim originea şi răspândirea armurilor şi armelor cavalerilor în Europa orientală. Încă demult se ştie că - în afara armelor exportate către Scandinavia şi Marea Neagră prin centrele armurierilor rhenani din epoca carolingiană - erau, încă din secolul al X-lea, ateliere rivale în ţările baltice; acestea acopereau în parte nevoile Poloniei şi, firește, ale regiunilor meridionale[58].

Un alt cuvânt, bogat în semnificaţie sociologică, strâns legat de *Vikingr*, este termenul nordic *hirð* „Hofgefolge, Leibwache"[59]. În Rusia Kieveană, *družina*, care era adaptarea exactă a termenului vareg *hirð*, a constituit o adevărată clasă militară, nucleul feudalităţii[60]. Existenţa termenului *hirð* la curtea principilor români nu a fost stabilită cu certitudine, dar câteva texte pot fi cu uşurinţă interpretate într-un sens pozitiv; astfel sunt vechile cronici care scriu despre tovarăşi războinici din jurul lui Dragoş, fondatorul legendar al Moldovei[61]. Cuvântul românesc *cârd* „cireadă" nu ar fi prin urmare decât rămăşiţa decăzută a unei noţiuni care a avut în trecut un sens mai nobil[62].

Aceste două exemple nu sunt izolate; varegii sunt prezenţi

în toponimia românească. Se pot număra șapte nume de locuri: *Baranca, Baranga, Bărangi* și *Barangești*[62bis]. Este important să relevăm că cea mai mare parte dintre ele se găsesc în Moldova, adică într-o regiune în care contactul cu varegii transnistreni a fost posibil. A doua remarcă: fonetismul trimite la forma bizantină Βάραγγοι[63], și nu la corespondentele slave *Varegovo, Varež*[64]. Și aici ar trebui să ne punem întrebarea care este originea acestor toponime[65]. Se întâmplă că noi avem amintirea - destul de vagă și discutabilă, este adevărat, a unei eventuale colonizări varege în regiunea nord-pontică. În saga lui Eduard Confesorul[66] se povestește că în anul 1081 *Stolkonungr Kirjaláx* i-a rugat pe englezi[67] să rămână printre gărzile sale „cum era obiceiul varegilor". Dar șeful lor, Sigurd earl de Gloucester, precum și ceilalți nobili, s-au gândit că nu este convenabil să îmbătrânească în acest fel; ei aveau un regat de condus și în această problemă ei au făcut un apel la împărat. Li s-a spus că era un ținut situat la nord de mare: acest ținut aparținuse în timpurile vechi Cezar-ului de Miklagarðr, dar păgânii l-au cucerit apoi și au rămas acolo. Acest ținut li l-a dat lor împăratul [varegilor] să-l stăpânească în parte în cazul că ar putea să-l recucerească[68]. Un anumit număr dintre acești varegi au rămas la Miklagarðr, în serviciul împăratului, dar cea mai mare parte s-au dus dincolo de mare pentru a rămâne în acest ținut. După ce au navigat șase zile ei au ajuns acolo; Sigurd a atacat și i-a alungat pe locuitori; apoi oamenii săi s-au stabilit în acest ținut și l-au numit Anglia. Ei au dat nume englezești orașelor existente precum și noilor așezăminte pe care le-au fondat aici.

Nu e nici o îndoială că englezii avându-l pe Sigurd în fruntea lor au călătorit pe Marea Neagră ca și, de exemplu, Harald Harðrádi care, odată plecat din Constantinopol (*ut af Miklagarði*) s-a îndreptat în aceași direcție (*fór svá inn i Svartahaf*)[69]. Informațiile despre cele șase zile de navigație nu pot să ne ajute să determinăm cu precizie punctul de acostare. Dar nu este hazardat să presupunem că acești cuceritori au aruncat ancora pe malul nordic al Pontului Euxin, undeva între Crimeea și Nistru[70]. Putem face o legătură între toponimele românești de tip *Baranga* și această colonizare a Βαράγγοι la nord de Marea Neagră? N-am putea să afirmăm în mod indubitabil, dar suntem tentați să vedem în aceasta o posibilitate de explicare[71].

Rămâne de discutat un fapt de limbă pentru care împrumutul s-a făcut în sens invers, româno-scandinav. Este vorba de numele nordic al Meotidei, *Ellipalta*. Ad. Stender-Petersen a remarcat deja că este „greu de spus de unde luaseră varegii al doilea element al numelui, adică *palta*. S-ar fi putut ca termenul slav **bolto*, vechea slavă bisericească *blato*, rus. *boloto* «mlaştină» să se ascundă aici?"[72]. Autorul rămâne perplex în faţa dificultăţilor fonetice insolubile. Forma atestată (*blato*) este cu metateză, în privinţa formei reconstituite ea face însă improbabilă trecerea **bolto* > *palta*. Singura explicaţie satisfăctătoare este furnizată de românescul *baltă*, care foarte probabil este un cuvânt autohton, pre-roman[73]. Alterarea consoanei iniţiale (*p* < *b*) este banală din punct de vedere scandinav. La acest nivel al ipotezei suntem obligaţi să răspundem la o întrebare legitimă: erau românii în Crimeea la începutul celui de-al doilea mileniu care ar fi putut să împrumute cuvântul varegilor? E clar că aceştia nu aveau nevoie să se ducă până la Nistru pentru a afla numele Mării Azov! După aproape un secol există atestări. Astfel în 1246 găsim printre sclavii vânduţi sarrazinilor[74] de greci, ruteni; bulgari şi valahi. Către sfârşitul secolului al XIII-lea numele româneşti încep să apară în actele notarilor genovezi de la Caffa[75]. Printr-un decret datat 3 martie 1431 Jacobinus Valachus este numit soldat apărător al Caffei[76]. În anii 1464-65 se făcea deja o recrutare în masă a românilor: Radu, Stoica, Stancu, Dimitrie - originari din Valahia - Ioan „Valah de Suceava", Bartolomei din Cetatea Albă, etc.[77]. Astfel cade ultima obiecţie; prezenţa românilor în Crimeea nu este absurdă; varegii au putut foarte bine să intre în contact cu ei şi să împrumute al doilea element din *Ellipalta*.

După ce am examinat problema raporturilor scando-române în Evul Mediu târziu, să schimbăm perspectiva pentru a vedea ce putem stabili ca sigur despre înaintarea spre sud-est, dincoace de Nistru, a triburilor slave orientale.

Teza care susţine o dominaţie politică a statului Kievean precum şi cea a principatului Galič asupra teritoriului Moldovei este construită din surse foarte diferite. Ea nu poate invoca decât două argumente, adică un pasaj din *Cronica de la Kiev* şi un vers din *Cântecul despre oastea lui Igor*[78].

Primul text aminteşte că Svjatoslav Igor'evič, după expediţia sa contra bulgarilor[79] în 968, şi-a exprimat dorinţa de a se aşeza

la Perejeslavec pe Dunăre. Bogăția ținutului îl încânta și situația strategică îi convenea. Ce dovedește aceasta în afara dorinței unui cuceritor căruia îi plăcea să viseze înainte de a fi luat de vârtejul aventurilor sale războinice? Căci această încercare de unificare a slavilor orientali și meridionali nu a durat decât 4 ani. În afara perioadelor de acalmie, această perioadă a fost jalonată de trei evenimente: a doua campanie în august 969, victoria lui Jean Tzimiskes asupra rușilor în 970, moartea lui Svjatoslav căzut în mâinile pecenegilor în anul 972[80]. Destul este literatură, ipoteze[81], fapte mai mult sau mai puțin solicitate[82]. Trebuie să mergem la probe: „Svjatoslav a eșuat în încercarea sa de a crea un imperiu al slavilor orientali și meridionali"[83].

Acum să ne ocupăm de *Slavo*, căruia nu e cazul să-i discutăm autenticitatea[84]. Adevărat sau fals, să vedem pasajul în chestiune: „Yaroslav Osmomisl din Galič! Tu stai sus pe tronul tău turnat cu aur, susținând munții ugrieni cu batalioanele tale de fier, barând drumul regelui, închizi la porțile Dunării, aruncând pietrele prăștiașilor tăi dincolo de nori, tu care împarți dreptate până la Dunăre"[85]. Aceasta îi permite lui B. Grekov și A. Iakoubovski să traseze o hartă a principatelor ruse în momentul invaziei tătare și să includă în Galiția toată regiunea dintre Carpați, Dunăre și Nistru[86]. Și lui M. Szeftel să facă următorul comentariu: „Yaroslav era stăpânul orașelor de pe Dunăre și a afluenților săi Siret și Prut, așa cum 'Micul Galič (Galați) care se găsește unde aceste râuri se varsă în Dunăre. Această situație îi permitea să controleze mișcarea comercială pe acest fluviu"[87]. În consecință, o prosopopee, în care tonul este dat de metafora balistică[88] a pietrelor aruncate „dincolo de nori" este pusă în joc pentru a trage concluzii istorice atât de grave. În zadar s-ar putea căuta schița unei demonstrații științifice demne de acest nume. Comentând același pasaj, G. Vernadsky afirmă[89]: „Pretențiile prinților Galiției în secolul al XII-lea asupra regiunii Dunării de jos sunt atestate de cronicile rusești. Prințul Svjatoslav I (tatăl Sf. Vladimir) este cel care a deschis regiunea Dunării de jos prinților Galiției, descendenții săi". Bătaia acestei „deschideri" am văzut-o mai sus: două campanii soldate printr-o înfrângere, acoperite de visuri imperiale niciodată realizate. Acest lucru nu împiedică ca de la „pretenții"[90] să se treacă pe nesimțite la certitudinea că Svjatoslav a fost într-adevăr stăpânul orașelor dunărene (extrapolate de Propopius

și niciodată ocupate efectiv) și ai afluenților fluviului. Cât despre interpretarea numelui orașului Galați ca „micul Galič", aceasta dovedește o completă necunoaștere a toponimiei românești.

În cuvântul Galați nu există nici un sufix diminutiv. Trebuie să vedem aici – alături de Al. Phillippide – termenul cuman *galat*, termenul arab *Kal'at* „fortăreață"[91]. Contextul arheologic vine în sprijinul acestei interpretări: suntem în zona bizantină a fortificațiilor pe care cumanii le-au cunoscut bine din propria lor exprienţă[92]. Ba mai mult, acest apelativ nu este izolat; a se vedea: *Calachioi* = *Capidava* și, mai sus pe Dunăre, *Caracal* „castrum nigrum". Prima atestare ungaro-latină a *Gălați*-ului (Făgăraș) este *Galath* (1396), care exclude fonetismul sârb. Pe de altă parte, hidronimul *Gălățui* (Ialomița), conținând sufixul turanic caracteristic *-ùi*, poate foarte bine să fie interpretat ca fiind „lacul fortăreței"[93]. În acest fel se stabilește în Scythia Minor șirul neîntrerupt de apelative ale fortăreței: *-daua, castrum*, κάστρον, *galat*. Este util să amintim aici adaptările arabe ale toponimiei france ale Regatului Ierusalimului și ale comitatului de Tripoli[94], unde această temă este de asemenea frecventă (și acolo, evident, nu se pune problema să intervină Jaroslav de Galič!): *Kal'at Kurain* = *Monfort; Kal'at Sanjil – Château St. Gilles; Kal'at Yahmur* = *Chastel Rouge*, etc. Pentru asemănarea dintre *Galič* și *Galați* ea este cu totul întâmplătoare și aparentă. Primul este în legătură cu *Kalisia* a lui Ptolemeu și cu *Halisu* -le lui Tacit[95]. Aluzia la Dunăre trebuie luată cu aceeași prudență. V. Jagič a demonstrat că în folclorul slav *Dunaj*, fluviul prin excelență al Europei orientale, a ajuns să însemne pur și simplu „râu"[96]. Orice identificare geografică în cazul lui Slovo este periculoasă dacă nu în zadar[97]. Să vedem de asemenea expresia: „tu care împarți dreptatea până la Dunăre". În „istoria României" se traduce: *ai pus judecătorii tăi la Dunăre*[98]. Ceea ce permite autorului să concluzioneze: „Din acest pasaj rezultă că, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, autoritatea prinților galițieni se întindea până la malurile marelui fluviu și că *demnitarii prințului Jaroslav își exercitau atribuția în câteva puncte din teritoriul Moldovei*". Această interpretare este abuzivă. Textul original spune: *sudy rjadja do Dunaja*, care literal înseamnă „făcând dreptate până la Dunăre"[99]. Este deci un participiu prezent care exprimă o idee cât se poate de vagă, și nu vedem nici cea mai

mică urmă de nume de agent. Din lipsa „demnitarilor" orice raționament asupra dependenței administrative se prăbușește[100].

Din textul de până acum se impune o singură concluzie: nu există nici o legătură între *Galič* și *Galați*; cât despre dominația principilor de Kiev și de Galič asupra Moldovei până la Dunărea de jos, ea ține de pură fantezie.

În realitate, sensul deplasării populației era în direcția opusă: nu slavii de peste Nistru sunt cei care au coborât până la Dunăre ci, din contră, românii din Moldova meridională sunt care au urcat până în Carpații polonezi și în Ucraina. Ei erau în orice caz acolo din secolele XI–XIV pentru a putea să se întâlnească cu varegii scandinavi și să-și lase amprenta în toponimia regiunii. Pentru a limpezi bine problema trebuie să-i dăm perspectiva mai largă și, îndeosebi, să o reluăm de la bază.

Să vedem ipoteza conform căreia populația geto-dacă romanizată din Moldova meridională s-a văzut forțată de două ori, în 180–190 și 376 – respectiv în timpul invaziei goților și hunilor – să se retragă spre nord. Acest lucru este dovedit, mai presus de orice, de logica lucrurilor. Este suficient să privim o hartă pentru a ne da seama că nu erau decât două direcții posibile de repliere: spre sud în Scythia Minor, la adăpostul autorității romano-bizantine, sau spre nord pe înălțimile podișului Moldovei. În consecință, ne rămâne să dovedim trei lucruri: 1) Că era o populație autohtonă, la începutul erei noastre, în această regiune; 2) Că aceasta a suferit influența Romei; 3) Că ipoteza replierii către nord nu este un punct de vedere existent doar în spirit.

Este ușor să răspundem afirmativ la primul punct. Săpăturile arheologice și o întreagă serie de studii au dovedit în mod evident că Valahia și sudul Moldovei, deaprte de a fi un pustiu – *deserta Getarum* și τῶν Γετῶν ἐρημία sunt clișee antice[101] – erau locuite de o populație sedentară ale cărei așezări atingeau adesea proporții pe care nu este exagerat să le numim monumentale[102].

În legătură cu al doilea punct, de asemenea, avem mai multe informații astăzi pentru a putea să-l dovedim. Încă din 1914, V. Pârvan a avut intuiția că drumul roman din Moldova meridională[103] nu era o simplă pistă care avansa într-un teritoriu inamic, ci pur și simplu o cale regală de pătrundere. Peste zece ani opinia sa era bogată[104]: „către 150 d. Ch. – scria el – putem să considerăm tot ținutul limitat de vechile *vallum* din Valahia, Dobrogea și

din Moldova-Basarabia ca participând în mod plenar la lumea romană occidentală." Și mai departe: „Toată câmpia valahă și Basarabia meridională cu regiunea întinsă până la Cetatea Albă (Tyras) au fost atunci [adică în timpul lui Marc-Aureliu] aduse din modul de viață dac la modul de viață roman."[105] Cercetările ulterioare au dat dreptate lui V. Pârvan[106] și concluziile sale pot, astăzi, să fie duse mai departe. Căci este vorba nu numai de câteva detașamente izolate staționate la Bărboși (*cohors* II *Mattiacorum, legio I Italica*) și la Tyras (*legio* V *Macedonica, legio XI Claudia, cohors Commagenorum*)[107], ci de o pătrundere în profunzime care mergea la est până la Crimeea, la *castellum* de Charax[108].

Lucrări recente pot, în această privință, să furnizeze solide puncte de sprijin. Reluând o idee a lui A. Blanchet care, cum se știe, a stabilit direcția invaziilor germane în Gallia cu ajutorul tezaurelor îngropate,[109] M. B. Mitrea a încercat, într-un studiu foarte sugestiv, să precizeze mișcările goților.[110] Autorul pornește de la constatarea că sub domnia lui Commodus s-a procedat în Moldova la îngroparea a numeroase tezaure, dintre care 16 sunt datate și localizate cu precizie. Raționamentul său este ingenios: „Asta înseamnă că sub acest împărat s-a produs un eveniment deosebit de insolit, care a provocat îngroparea numeroaselor depozite monetare." Și mai departe: „este evident că îngroparea unui număr așa de important de tezaure, într-o perioadă de timp relativ scurtă, nu poate să fie rezultatul unei simple întâmplări." Și B. Mitrea pune acest lucru în relație cu invazia goților.[111] Autorul trage o concluzie pe remarca următoare: „în cursul deplasării lor, goții au dizlocat numeroase populații (triburi), care au încercat să-și găsească în altă parte noile lor locuințe."

Dacă avem îndoieli în privința acestei ipoteze, să luăm în considerare evenimentele care au avut loc peste două secole în aceeași regiune. Ele sunt descrise în amănunt într-un important studiu al lui Radu Vulpe.[112] În anul 376, urmărit de huni, Athanaric, șeful tervingilor, păstrând speranța de a putea să reziste, a construit în grabă vallum-uri de apărare. Însă violența atacului hunic a obligat o parte din goți, conduți de Fritigern, să caute refugiu în Scythia Minor și o altă parte, având în fruntea sa pe Athanaric, să se retragă în Carpați: *ad Caucalandensem locum, altitudinem siluarum inaccessum et montium*, ne spune Ammianus

Marcellinus[113]. Asta înseamnă că populaţia autohtonă nu putea să rămână liniştită în zona luptelor şi să privească cu seninătate întâlnirea dintre cavaleria hună şi tervingii lui Athanaric[114]. Această populaţie a trebuit să se pună la adăpost pe platoul central al Moldovei, acolo unde ne conduc monezile îngropate două secole mai devreme. S-ar putea spune că populaţia geto-dacă a putut la fel de bine să treacă în Scythia Minor. Doar că sursele vorbesc de primirea făcută de Valens lui Fritigern şi lui Alaviv şi, un pic mai târziu, greutungilor conduşi de Alathea şi Safrax. Nu este nici o menţiune relativă la replierea populaţiei autohtone.

Cele trei ipoteze de mai sus sunt confirmate. Moldova meridională, zona civilizaţiei antice geto-dace, aparţinea Moesiei Inferior la începutul secolului al II-lea d. Ch. Ea juca rolul de placă turnantă între autoritatea imperială solid implantată în Scythia Minor şi în Dacia transcarpatică şi taberele romane împrăştiate în stepa nord-pontică. Gradul de romanizare al acestei populaţii rămâne să fie stabilit, dar deja putem să spunem că ea participa intens la viaţa Imperiului. Geo-fizica arată o deschidere mare la nordul Dunării, o poartă permanentă de invazie. Tezaurele monetare îngropate în mod sistematic în secolul al II-lea precum şi evenimentele de la sfârşitul secolului al IV-lea - toate acestea concordă pentru a întări ipoteza că locuitorii s-au retras spre nord.

Dacă este adevărat că dreptul valah (*ius valachicum, prawo wołoskie*) este semnalat în Polonia doar în anul 1378 în privilegiul privind fondarea localităţii Hodle Pole, numele de locuri româneşti în Tatras, Podhale, Gorce şi Silezia confirmă o imigrare care putea să coboare până în secolul al X-lea.[115] Avem motive să credem că populaţia plecată din Moldova meridională în jurul anului 376 a avut nevoie de şase secole pentru a ajunge în Tatras. Din punct de vedere al altitudinii găsim aşa-numite locuri româneşti mai sus de 900 m.: *Gronie, Kiczora, Przypor, Przyslop*[116]. În ţinutul Łemki trebuie să reţinem atestările din secolele XV-XVI, dar în realitate aceste atestări sunt anterioare *Gruń, Kraczoń, Kyczera, Măgura, Pryslip, Runok, Sihla*[117]. În sfârşit, în ţinutul Huţul au fost atestate peste 300 de nume de locuri româneşti, ba şi mai mult, forme mixte: *Bahnyszora, Padurowatyj, Munczeluk, Kiczera, Brusturak*[118]. Dar pentru a avea o imagine completă a problemei trebuie să suprapunem

hărţii toponimice isoglosele dialectale ale atlasului lingvistic polonez.[119] Răspândirea termenilor pastorali românești în Carpaţii nordici apare într-o lumină evidentă.[120]

Contactele între romanitatea moldavă și slavii galiţieni și kieveni[121] au avut loc în secolele X-XII nu pe Dunăre, ci pe cursul superior al Nistrului.

În acel timp au sosit la Marea Neagră italienii, veneţienii și genovezii. În cursul secolelor III-XI relaţiile dintre regiunea carpato-dunăreană și Occidentul roman slăbiseră progresiv.[122] Prin instalarea succesivă a slavo-bulgarilor, a hunilor, a avarilor și, în sfârșit, a ungarilor la sud și la vest de Dunăre tot sistemul de comunicaţii a fost dezorganizat. Traseul comercial care mergea din Dacia, prin Dalmaţia, până în Africa a fost rupt.[123] Romanitatea dalmată și noricană a fost îndreptată spre Occident, în timp ce Dacia și Scythia Minor s-au străduit să întoarcă frontul barbar la Marea Neagră. Ele au reușit acest lucru cu ajutorul Bizanţului[124], care, la rândul său, a trebuit să lase locul republicilor maritime italiene. Totuși, românii sudici (Macedonia) și occidentali (Dalmaţia, Istria) s-au integrat mai curând în circuitul mediteranean decât românii nordici (Dacia). Contactele vechi dintre Μαυρόβλαχοι de pe litoralul dalmat și ale macedo-românilor cu Veneţia (la Serenissime) și cu ducatele france de la Marea Egee au lăsat urme lingvistice[125]. Dacă ţinem seama de faptul că Prezbiterul din Diocleea menţionează *Nigri Latini* în secolul al XII-lea[126] și că contactul între Jehan li Blaks și cruciaţii franci a avut loc în aceeași epocă[127], putem afirma că aceste influenţe provin de la o dată mai veche.

Să transpunem aici două teze cunoscute:[128] 1) tradiţia clasică a fost zdruncinată pentru că Islamul a distrus vechea unitate din Mediterană; 2) Imperiul s-a prăbușit îndeosebi datorită faptului că drumurile comerciale s-au deplasat pe nesimţite din Mediterană pe axa Rin-Dunăre.

În Romania Orientală Islamul nu a jucat rolul său dezorganizator decât cu o întârziere de mai multe secole; în schimb acest lucru a fost realizat de alte popoare invadatoare. Astfel „axa Rin-Dunăre" și-a jucat rolul său vital. Nu mai exista unitate romană atunci când calea Dunării a fost tăiată în mai multe locuri și, în special, atunci când marele drum imperial *Vindobonna – Sirmium – Naissus – Byzantium*, dominat de

culoarele râurilor Maritza și Vardar și *clausura* din regiunea Sardica, au încetat să mai fie vechea *via militaris*.

Pentru a salva ceea ce mai rămânea din această Roma exterioară, ținuturile care deveniseră Dacia și Scythia Minor trebuia să se realizeze navigația în jurul Peninsulei Balcanice. Acesta a fost rolul jucat de venețieni și genovezi. Ei au ajuns la timp, romanitatea nu era încă moartă. Elenismul bactrian avusese mai puține șanse. Atunci când europenii au ajuns pe malurile Indului – după ce au ocolit Africa, pentru că „drumul mătăsii" fusese tăiat la fel ca și *Via Egnatia* – ei au găsit acolo ecourile plastice ale moștenirii lui Alexandru: Buddha apollinic și monezile barbarizate de la Euthydeme și Menandru. Vasco da Gama și Lusiadele sale au ajuns acolo cu 15 secole mai târziu și întâlnirea nu a mai avut loc. Asia întreagă adora în Çakyamuni, fără să știe, un reflex din surâsul Eladei.[129]

Messire Marco Polo – fermecător povestitor, dar de asemenea om de știință grijuliu să nu repete locuri comune și să nu piardă timpul cititorilor săi – ne spune în privința Mării Negre: „*E depuis que nos avavames conmenciés dou mer greignor, si nos en pentimes de metre le en scrit, por ce que maintes jens, le seivent apertement. E par ce en laron antant; et comanceron des autres couses*"[130] Iată cunoștințele noastre sărăcite de scrupulul care îl obliga la tăcere pe călătorul venețian. Trebuia să cunoască bine această Mer Greignor care el și ai săi o parcurseseră în cele două sensuri. Messire Nicolau și Messire Mafeu – tatăl și unchiul său – în timpul primelor lor călătorii „*se partirent de Constantinople in une nes et s'en alent en Soldadie*". De acolo „*se mistrent au chemin et chevaucen tant [...] qu'il furent venu a Barca Caan, que sire estoit d'une partie de Tartar, qui estoit a celui point a Bolgara e a Sara.*" În timpul celei de-a doua călătorii, tânărul Marco, care i-a însoțit, remarca faptul că în Mica Armenie „*les mercans de Venese et de Jene et de toutes pars hi vinent et l'acatent.*" El nota de asemenea pe marea de la Glevechelan (Caspică): „*Et novelemant les marchians de Jene najerent por cel mer, car el v'ont mis leign ou il najerent.*" Pentru a-și încheia lunga sa călătorie, Messire Marco revine prin Trebizonda, Constantinopol, Negrepont, Veneția.[131]

Dacă experiența extrem orientală a celor trei aventurieri avusese de ce să stârnească curiozitatea întregii Europe, aceea

care timp de secole se delecta cu lectura *Milionului*, călătoria în jurul Mării Negre, nu le-a oferit nici o noutate. Messire Marco avea dreptate: era ceva „deja văzut".

Galerele cu steagul purtând crucea Sf. Gheorghe sau cu leul înaripat al Lagunei străbăteau în lung și în lat această mare care timp de două secole a fost un lac italian, între anii 1266 – anul probabil al fundării localității Caffa[132] – și 1461 atunci când David Comneanul, ultimul împărat de la Trebizonda murea în onoare și semna sfârșitul unei lumi. Autoritatea *Compagnei* și a *Officium Gazariae* se întindea de la Péra la Vicina și de la Maurokastron[133], în Crimeea la Caffa și Soldaia, la vărsarea Kouban-ului, la Batoum, Vatiza și Samsom, Trebizonda era legată de caravanele de la Tebriz și Sinope la Siwas. Paralima și Bocha Avei constituiau escalele caravanelor din Orientul Latin care ajungeau la Smirna, Sf. Jean d'Acre, Arsouf și Alexandria. În Meotida, din Tana[134], rivalii din cetatea ligură se lansau în interiorul ținutului Kiptchaq[135].

Exista în această primă expansiune colonială a Occidentului „cel mai strălucit efort european timp de mai mult de 3 secole"[136]. Pe urmele marinarilor ionieni și dorieni[137], pe traseul *classis pontica*, negustorii genovezi și venețieni au contribuit la unitatea bazinului oriental al Mării Mediterane și al Mării Negre. Sub egida talasocrației italiene și france, aceeași comunitate de cultură unea Famagusta, Rhodos și Crimeea.

Cea mai bună ilustrare a acestei politici lucide este furnizată de un decret al Senatului Veneției, datat 13 februarie 1333, care prevedea acordarea cetățeniei republicane la 50 de negustori din ținutul Kiptchaq[138]. Ori acest drept de cetate colonial nu trebuia să fie oferit la întâmplare; o clauză definea în mod clar termenii atribuției: *intelligendo quod dictus consul non possit cum suo consilio facere aliquem Venetum ecciam per modum predictum, nisi sit origine et lingua latinás.* Bătaia politică a acestei limitări era evidentă: *pratica della mercatura* devine un instrument de expansiune al latinității. Cât despre întrebarea legitimă: care puteau să fie beneficiarii decretului, se poate răspunde prin eliminare. Nu erau firește cei de origine din Geneva, cetatea rivală, poate erau francii, și mai ales valahii.

Luând în considerație traseul drumurilor comerciale italiene în Marea Neagră înțelegem fără dificultate nevoile imperioase de

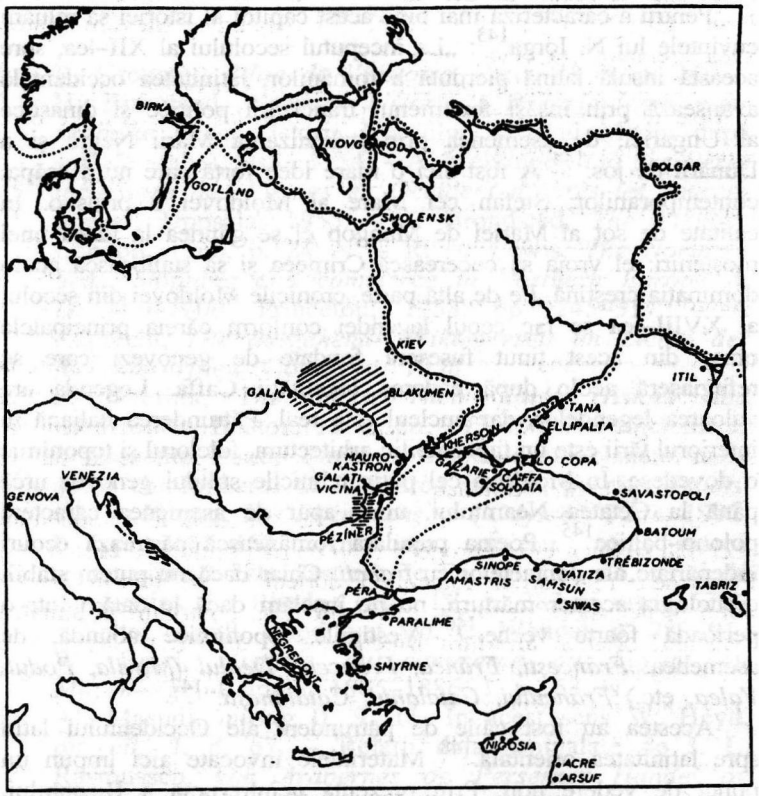

Hartă pentru comunicarea lui E. Lozovan

realizare a unei cartografieri amănunțite a regiunii. Ea era de o bogăție nebănuită și deși noi nu suntem decât la stadiul de inventar[139] o imagine de ansamblu este deja posibilă. S-a remarcat faptul că reproducerea fidelă a numelor de locuri românești din hărțile și portulanele italiene din secolele XIV–XV se explică prin faptul că majoritatea cartografilor italieni au avut un contact direct cu regiunea respectivă. De fapt, familia hărților cea mai importantă urcă[140] la releveele *in situ* ale lui Paolo Santini[141] și ale lui Francesco Roselli.[142] În secolele XVI–XVII, toponimele litoralului românesc apar din ce în ce mai mutilate în hărțile italiene – efect normal al ruinei romanității pontice.

Pentru a caracteriza mai bine acest capitol al istoriei să reluăm cuvintele lui N. Iorga[143]: „La începutul secolului al XII-lea, spre această insulă latină pierdută a românilor, latinitatea occidentală avansează prin însăşi fenomenul francizării politice şi dinastice al Ungariei, de asemenea prin italienizarea Mării Negre şi a Dunării de jos.[144] A fost aici o mare idee forţă care nu a scăpat contemporanilor; Ştefan cel Mare al Moldovei a prins-o. În calitate de soţ al Mariei de Mangop el se gândea la ideea unei moşteniri: el vroia să cucerească Crimeea şi să stalibească acolo dominaţia creştină. Pe de altă parte, cronicile Moldovei din secolul al XVIII-lea se fac ecoul legendei conform căreia principalele oraşe din acest ţinut fuseseră fondate de genovezi care se refugiaseră acolo după căderea localităţii Caffa. Legenda are valoarea legendelor, dar nucleul este real. Pătrunderea italiană în interiorul ţării este un fapt stabilit; arhitectura, folclorul şi toponimia o dovedesc. În Moldova cel puţin tehnicile stilului genovez urcă până la Cetatea Neamţului, unde apar de asemenea caractere polono-baltice[145]. Poezia populară românească păstrează ecouri îndepărtate ale contactelor cu *francii*. Chiar dacă nu putem stabili cronologia acestor mărturii, nu ne înşelăm dacă le datăm într-o perioadă foarte veche.[146] Vestigiile toponimice abundă, de asemenea: *Frânceşti, Frânca, Frânceni, Dealul (Movila, Podul, Valea*, etc.) *Frâncului, Catalanul, Cataloneşti.*"[147]

Acestea au fost căile de pătrundere ale Occidentului latin spre latinitatea orientală.[148] Materialele invocate aici impun un punct de vedere nou. Prin prezenţa neîntreruptă a Bizanţului, prin rolul de intermediar eficace pe care l-au jucat varegii, prin intervenţia energică a Genovei şi a Veneţiei, românii nu au pierdut niciodată contactul cu Europa. Ba mai mult, poziţia lor în dispozitivul strategic apărea ca organică. O apropiere a datelor este în acest sens sugestivă. Chilia şi Cetatea Albă au căzut în mâinile turcilor în 1484 şi Vasco da Gama şi-a lăsat ancora în rada portului Calcutta la 20 mai 1498. Cu alte cuvinte, prin închiderea pieţei pontice - care a dezorganizat vechiul sistem al Levantului[149] - a fost provocată epopeea lusiadă. Avântul coloniei Goa era înscris în înfrângerea lui Ştefan cel Mare al Moldovei.[150]

NOTE

1. R. Grousset, *Bilan de l'histoire*, Paris, 1946, p. 246.
2. H. Birkeland, *Nordens historie i middelalderen etter arabiske kilder* (Istoria Nordului în Evul Mediu după sursele arabe), Oslo, 1954. – A. Melvinger, *Les premières incursions des Vikings en Occident d'après les sources arabes*, Uppsala, 1955. – J. Brondsted, *The Vikings*, London, 1960, p. 24 ss. – R. A. Lewis, *The Northern Seas. Shipping and commerce in Northern Europe A. D. 300–1100*, Princeton, 1958, pp. 245–317. – A Ruprecht, *Die ausgehende Wikingerzeit im Lichte der Runenischriften*, Göttingen, 1958.
3. F. Dvornik, *The Slavs. Their Early History and Civilisation*, Boston, 1956, pp. 193–194. – Fenicienii ar fi frecventat Pontul Euxin în timpurile pre-elenice, unde sosea chihlimbarul de la Marea Baltică, pe râul Tanais. Cf. V. Bérard, *Les Phéniciens et l'Odyssée*, Paris, 1902, I pp. 457–460. Amintirea trecerii spre marea septentrională este păstrată de Diodor (IV, 56, 3) și de Apollonios din Rhodos (*Agr.* IV, p. 282 și urm., 630). – Schol. Apoll. Rhod. vet. ed. C. Wendel, p. 282–91.
4. W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*, Leipzig, 1885–1886, I, p. 63 ss.
5. Al. Mașudi, *musuğ* II, 9, 11. În acest sens W. Heyd, *op. cit.*, I, p. 67. – Relații deja semnalate de J. L. Rasmussen, *Om Arabernes og Persernes Handel og Bekiendtskab med Rusland og Skandinavien i Middelalderen* („Despre comerțul și contactul arabilor și perșilor cu Rusia și cu Scandinavia în Evul Mediu"), Kobenhavn, 1814. – A se vedea, de asemenea, cu rezerve, M. I. Artamonov, *Istorija Kazar* („Istoria Kazarilor"). Leningrad, 1962, p. 365–384. În tot acest capitol, autorul înțelege prin *Rus* „rușii" slavizați și nu *Rhôs* scandinavi.
6. F. Dvornik, *op. cit.* pp. 218–219.
7. Adam de Brême avea o noțiune destul de vagă despre aceste călătorii; el știa, în orice caz, că navigând în Marea Baltică se putea ajunge în Grecia. W. Heyd făcuse deja observația (*op. cit.* I, p. 74) că în multe

sagas şi inscripţii runice, se confundau „Rusia" şi „Grecia", Gardariki şi Grikland.

8. J. Brondsted, *op. cit.* p. 59 ss. – S. Bolin, *Mohammed, Charlemagne and Ruric*, „The Scand. Econ. Hist. Rev." I (1953) pp. 5–39.
9. T. J. Arne, *La Suède et l'Orient*, Uppsala, 1914. – W. Heyd, *op. cit.* I. pp. 57–74. – H. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, New York, 1957, pp. 239–240.
10. F. Dvornik, *op. cit.* pp. 191–192.
11. *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian state*, Oxford–London, 1877. – În cele ce urmează trimiterile sunt făcute la ediţia daneză: *Det russiske riges grundlæggelse ved Nordboerne* („Întemeierea statului rus de către locuitorii Nordului"), în: *Samlede Afhandlinger*, Kobenhavn, 191, I pp. 231–449.
12. V. Thomsen, *op. cit.* pp. 243–252.
13. T. J. Arne, *Die Varägerfrage und die sovjetrussische Forschung*, „Acta Archeol." 23 (1952). – Ad Stender-Petersen, *Varangica*, Aarhus, 1953, pp. 5–20, 241–262. – J. Brondsted, *op. cit.* p. 63 ss.

   Poziţia anti-nordică: G. Vernadsky, *The origins of Russia*, Oxford, 1959, pp. 227–316. – Al. Mongait, *Archeology in the U. S. S. R.*, London, 1961, pp. 269, 276. – A se vedea nota 90, mai jos.
14. V. Thomsen, *op. cit.* pp. 252–268. – Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, pp. 65–87. – M. Vasmer, *Russ. etym. Wörterb.* II pp. 551–552, s. v. *Rus'*.

   Toponimia Niprului transmise de Constantin Prophyrogenetul este dublă (*De adm. imp.* 9): Ῥωσιστις καὶ Σκλαβινιστι , dovadă evidentă că nu era acelaşi lucru. Cf. D. Obolenski, *De adm. imp.* vol. II Commentary, London, 1962, pp. 40–42. A. A. Vasiliev, *The Russian attack on Constantinople in 860*, Cambridge, Mass., 1946, pp. 3–5.
15. A. A. Vasiliev, *op. cit.* 169–175.
16. J. Brondsted, pp. 130–137. – Într-un articol foarte documentat dl. T. Lewicki se referă la transcrierile arabe din secolele IX–X – *ar-Rūs* – dar nu face precizarea indispensabilă că acei „ruşi" sunt scandinavi: *Znajomošč krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w.* („Numele ţărilor şi popoarelor din Europa la scriitorii

arabi din secolele IX și C"), „Slavia Antique" 8 (1961) pp. 102–104.

17. *La culture de la Russie de Kiev*, Moskva, 1947, p. 21.
18. *op. cit.* 283 ss.
19. V. Thomsen, *op. cit.* pp. 290–315. – Despre urbanismul nordic, a se vedea, J. Brondsted, *op. cit.* p. 140 ss. – M. Vasmer, *Wikingerspuren in Rubbland*, Sitzungsber. Preubb. Akad. Wiss. Phil. – hist. Kl. 1931, pp. 649–674. – R. Ekblom, *Rus–et Vareg dans les noms de lieu de la région Novgorod*, Stockholm, 1915. – J. Brondsted sugerează, *op. cit.*, p. 172–173, că atestarea Γύρα din Constantin Porphyrogenetul nu este decât traducerea bizantină a termeului *Trelleborg*, tabăra circulară a Varegilor de la Kænugarör (Kiev). – În Dacia, de asemenea, re-urbanizarea de la începutul Evului Mediu este în strânsă legătură cu colonizarea germanică, cf. E. Lozovan, *Villes, campagnes et routes de la Romania Orientale*, în: F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1962, 5 pp. 327–362.
20. V. Thomsen, *op. cit.* pp. 268–290. – Texte traduse și comentate de: J. Brondsted, *op. cit.* pp. 230–231, 279–280. Originalele în: A. Seippel, *Rerum normannicarum fontes arabici*, Christiania-Oslo, 1896–1929.
21. Ad. Stender-Petersen, *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik*, „Acta Jutland." 6 (1934) 256 p.
22. Stan Rożniecki, *Varægiske minder i den russiske helte digtning* („Amintiri varege în poemele eroice rusești"), Kobenhavn, 1914; În acest sens Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, pp. 217–240.
23. Ad. Steiner-Petersen, *ibid.* p. 9. – H. Birnbaum, *On Old Russian and Old Scandinavian Legal Language. Some comparative Notes on Style and Syntax*, „Scando-Slavica" 8 (1962) pp. 115–140.
24. Ad. Stender-Petersen, *op. cit.* pp. 139–150. – *Onomastica scandinavă în Rusia*, V. Thomsen, *op. cit.* pp. 316–325, 378–388.
25. Al. Odobescu, *Le trésor de Pétrossa*, Leipzig, 1889–1900, pp. 446–447. – K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*, București, 1958 p. 153 n. 3, cu literatura anterioară.
26. A. Ruprecht, *op. cit.* p. 164 no. 192.

26 bis. Cedrenus, 64, despre asta, Th. Capidan, *Les Macédo-Roumains*, Bucureşti 1943, pp. 166–167.
27. A. Ruprecht, *op. cit.* p. 164 no. 193.
28. *Ibid.* no. 194.
29. Snorri Sturluson, *Heimskringla*, ,20.
30. Lecţiuni din manuscrise: *Blockomannaland, Blǫkumannaland, Blǫcumammavǫllu.*
31. Care poate fi eventual identificată cu Παναγία βαραγγιώτισσα, aproape de faţada vestică a Sfintei Sofia. Cf. M. Gyóni, *Les variantes d'un type de légende byzantine dans la littérature ancienne-islandaise*, „Acta Ant. Hung." 4 (1956) pp. 293–313.
32. N. Iorga plasează evenimentul într-o „Valahie" balcanică. Cf. *Histoire des Roumains et de la romanité orientale*, Bucureşti, 1937, 3, p. 37.
33. *Art. cit.* pp. 301–302 n. 12, mai explicit la p. 311: „se poate dovedi cu argumente lingvistice şi istorice că numele etnic *blak(k)umen–blök(k)umenn* însemna „oameni palizi" „şi că astfel erau numiţi cumanii".
34. A. Jóhannesson, *Isländ., etym. Wörterb.* p. 645 s. v. *blakkr.*
35. E. Lozovan, în: F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1960, 2 pp. 233–234.
36. Dacă acceptăm interpretarea lui V. Bogrea a enigmei nr. 18 din *Codex Cumanicus*, „An. Inst. Ist. Cluj", 2 (1923), p. 251, şi dacă B. P. Hasdeu are dreptate să citeze *Karaulagh* la Fazzell-ullah-Rassid, *Istoria critică a românilor*, Bucureşti, 1875, I, p. 68, cu trimitere la D'Ohsson, *Histoire des Mongols*, La Haye, 1834, 2 pp. 627–628.
37. N. Iorga, după ce îi citează pe Robert de Clari, Philipp Mouskes şi Henri de Valenciennes, remarcă faptul că, alături de *Blaci*, „se găseau firește aliaţii lor permanenţi, cumanii", *op. cit.* 3 p. 116. – D. Găzdaru, *Referencias medievales a los Latinos de Oriente en monumentos germanicos y romanicos*, în: *Homenaje a J. C. Probst*, Buenos Aires, 1953, p. 50.
38. M. Gyóni, *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*, „Etudes sl. roum." 2 (1949) pp. 56–92. Autorul vrea să demonstreze că sub numele de *Voloxove* se ascundeau *francii* lui Carol cel Mare. Este vechea teorie a lui R. Roesler; nu mai este nimic de adăugat la respingerea

întemeiată a acestei teorii de către A. D. Xenopol, *Les Roumains au Moyen-Age*, Paris, 1885, pp. 82–84.

39. *Saxonis Gesta Danorum*, recogn. et edid. J. Olrik et H. Roeder, Hauniar, 1931.
40. Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, pp. 199–216.
41. *loc. cit.* pp. 46–47.
42. Aceasta pare să fie opinia lui Al. Bărcăcilă, *Dacia și Dania în istoriografia și cartografia medievală*, „Stud. cercet. ist. medie" 3 (1959) pp. 341–358. – K. Kretschmer afirma chiar: „Die Form Dacia [în harta catalană din 1375] kann nur auf falscher Lesung oder Verwechslung mit dem ungarischen [sic] Dacia beruhen", în: *Die italienischen Portolane des Mittelalters*, Berlin, p. 559.
43. *Istoria critică*, 1 pp. 161–162, despre aceasta E. Lozovan în: „Revue int. d'Onom." 15 (1963) pp. 122–126. traducere și note.
44. În afară de Aristo, mai găsim numele de *Dacia* (Danemarca) la Rabelais (*Gargantua* XXXIII), care reflectă fără îndoială informațiile din *Cosmographia* lui Enea Silvio Piccolomini (Cf. L. Sainéan, *La langue de Rabelais*, Paris, 1923. 2 p. 518). Pe de altă parte, tratatele de vânătoare cu șoimi au fost cele care au răspândit în tot Occidentul această substituire onomastică. Șoimii „daci", provenind din Islanda, erau exportați și apreciați până în Maroc. Cf. H. Tjerneld, Moamin et Ghatrif, *Traités de fauconnerie et des chiens de chasse*, Stockholm, 1945, pp. 423–424.
45. N. Lukman, *Ermanaric hos Jordanes og Saxo* („Ermanaric la Jordanes și Saxo"), Kobenhavn, 1949, p. 19 ss.
46. *Russ. etym. Wörterb.* 1 p. 329. Anul 1630, dat de M. Vasmer pentru apariția termenului *datčanin* este foarte curios. Putem oare crede că Rusia a așteptat șase secole pentru a adopta un nume etnic care circula în toată Europa? Ținând sema mai ales de relațiile scando-slave, faptul este mai mult decât improbabil. La fel de sugestivă ca și concluzia daci = danezi este derivarea *norici* „norvegieni" din Noricum.
47. Căci, după substituirea onomastică, a avut loc metamorfoza istorică, împreună cu toate consecințele care decurg de aici: danezii au devenit în mod real „daci". Acest fapt a fost pus în mod clar în evidență de N. Lukman, *op. cit.*, p. 18 și urm.

48. Al. Busuioceanu, *Mitul dacic în istoria și cultura Spaniei*, „Destin", Madrid, nos 4–5 (1952) pp. 33–59.
49. M. Eliade, *Les Daces et les loups*, „Numen" 6 (1959) pp. 15–31. – E. Lozovan, *Du nom ethnique des Daces* „Revue int. d'onom." 13 (1961) pp. 27–32.
50. De remarcat că numeroși istorici și cronicari pun în legătură – în mod greșit, însă confuzia este astfel mai caracteristică – numele *Valahia* cu *L. Pomponius Flaccus*, fratele consulului C. Pomponius Graecinus, prietenul lui Ovidiu. Pasajul din *Pont.* IV, IX, 75 este mereu dat ca referință și se regăsește încă la Émile Ripert, în comentariul la traducerea *Ponticelor*, ediția Garnier, nota 781. Această etimolotie fantastică pornește de la Enea Silvio Piccolomini; însă deja principele Dimitrie Cantemir pusese lucrurile la punct, v. *Hronicul vechimei a Romano–Moldo–Vlahilor*, ed. Gr. G. Tocilescu, București, 1901, pp. 111–124.

A se vedea și la Ausbertus (M. G. H. n. s. V, pp. 33, 58, 153) atestarea unui *Flachus*, domn al *Flachilor, în Bulgarie maxima parte ac versus Danubium*.

Faptul că *Floccus* al lui Saxo este prezentat ca *princeps Ruthenorum* nu ne surprinde. Multe izvoare medievale îi citează pe ruteni și pe valahi împreună. Giovanni da Pian del Carpine în *Ystoria Mongalorum* IX, 49, p. 429, semnalează, în 1247, la curtea hanului Kiptchaq un duce *Olaha* însoțit de prinți ruteni. Thomas Tuscus, *Gesta imp.* (M. G. H. XXII, p. 525) raportează că în 1276: *Deo disponente Brutenis et Blacis inter se discordantibus*, etc. După J. Dllugosz (*Hist. Pol.*, I, col. 989) regele Vladislav al Poloniei realizează expediția din anul 1325 împotriva Brandenburgului cu ajutorul: *uicinorum populorum, uidelicet Rutheronum, Valachorum et Lithuanorum*. Pentru toate aceste pasaje, a se vedea comentariul lui G. I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, pp. 156 aa., 137, 173–174. De semnalat și familia românească *Flacchi*, atestată la Udine în secolul al XII–lea, D. Găzdaru „Rev. ét. roum." 7–8 (1959–1960) p. 295.
51. Ad. Stender–Petersen plasează faptele de arme ale lui Starkab în regiunile fino–ruse, *Varangica*, p. 45–46. Identificările sale sunt: *Floccus* = *Flóki Finnakonungr*,

Wissinus = Visin af Blǫkumanalandi („aluzie la tribul finlandez *Visu*"), *Wasce* – „poporul finlandez *Vadja*".

52. Este un domeniu de cercetare încă virgin. B. P. Hasdeu a făcut deja apropierea între rom. *doină* și lit. *dainá* „cântec popular" – v. *Doina. Originea poesiei poporane la români*, „Columna lui Traian" 9 (1882) pp. 397–406. – N. Iorga a semnalat „relații strânse, în diferite domenii, ale lituanienilor și letonilor cu dacii." *Hist. Roum.* 2, p. 176, 184, 336. – Dacă ținem seama că legăturile româno-lituaniene sunt atestate în 1325 (nota 50, mai sus) și că *byliny*-le rusești nu pot fi separate de sagas-urile scandinave (nota 22, mai sus), tot eposul din Europa orientală ne apare într-o lumină nouă.
53. Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, pp. 21–42.
54. *Ibid.* p. 55.
55. *Ibid.* pp. 56–57.
56. P. P. Panaitescu, *Urme din vremea orânduirii feudale în vocabularul limbii române*, „Stud. cercet. ling." 9 (1958) pp. 164–166. Încă din 1370, și cu atât mai mult înainte de această dată, *viteaz* are, în Valahia, sensul de cavaler. Să adăugăm referințele următoare: A. Bartal, *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*, Budae, 1901, s v. *eques*. – M. Vasmer, *Russ. etym. Wörterb.* 1 pp. 206–207. – A. Jóhannesson, *Isländ. etym. Wörterb.* s. v. *ueik*, pp. 114–115.
57. G. Mihăilă afirmă (*Împrumuturi sud-slave în limba română*, București, 1960, p. 138) că pătrunderea cuvântului *viteaz* și a altor termeni militari la români s-ar explica prin influența organizațiilor statale sud-slave. Afirmația este lipsită de orice bază: crearea statelor românești este legată de feudalitatea ungară și germanică, la care se adaugă influența cumană.
58. Despre săbiile scandinave v. J. Brøndsted, *op. cit.* pp. 111–113. – W. Sarnowska, „Săbiile din Evul Mediu timpuriu în Polonia" (în poloneză) „Światowit" 21 (1955) pp. 276–323, rezumat în franceză „Rev. belge phil. hist." 35 (1958) pp. 1086–87, M. Armand.

Pentru domeniul românesc nu sunt cataloage și nici studii comparative. P. P. Panaitescu semnalează, *art. cit.*, p. 166, importul de arme venețiene pentru cavalerii valahi în 1376. Ar fi de dorit să se efectueze o analiză stilistică a frescelor – cum sunt cele de la Curtea de

Argeș și de la Cozia – în care apar cavaleri înarmați. Cf. N. Iorga, G. Balș, *Histoire de l'art roumain ancien*, Paris, 1922, p. 40.

59. A. Jóhannesson, *Isländ. etym. Wörterb.* pp. 196, 1026.

60. Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, pp. 62–63.

61. Textele despre *viteji*, care își duceau viața în preajma unui senior, sunt adunate de P. P. Panaitescu, *art. cit.*, p. 165. – A se vedea mai ales în cronica lui Gr. Ureche procedura de alegere a domnitorilor Moldovei; autorul insistă asupra faptului că aceasta avea loc „cu voia tuturor".

62. E. Berneker, *Slav. etym. Wörterb.* p. 666. – G. Mihăilă, *op. cit.*, p. 81, reproduce termenii slavi din dicționarul precedent trecând sub tăcere ipoteza privind originea germanică a cuvântului. Cuvântul nord. *hirð* stă la baza cuvintelor slave din nord, care au servit ca intermediari în română. – A se vedea și expresia românească *a se pune în cârd cu cineva*, „a se asocia, a se întovorăși cu cineva."

62 bis. Al. Philippide, *Barangii în istoria și în limba românească*, „Viața Rom." 40 p. 214 ss., inaccesibil. – I. Iordan, *Nume de locuri românești în Republica Populară Română*, București, 1952, 1 p. 226.

63. Adică *Foederati*, derivat din nord. *vár* „fidelitate". V. Thomsen, *op. cit.*, pp. 357–378.

64. M. Vasmer, *Wikingerspuren*, pp. 664–665. – Trimiterea lui I. Iordan, *Nume*, p. 226, nota 4, la slav. Varęgu, Varęža, Varęži, este gratuită.

65. Din nefericire nu se cunoaște data primei atestări.

66. *Orkneyinga Saga*, ch, 10, p. 398, éd. Roll, traducerea, p. 425 = Flateyjarbók III, 470. Text reprodus și comentat de R. M. Dawkins, *The later history of the Varangian guard: some notes*, „Journ. Rom. St." 37 (1947) pp. 39–46.

67. Începând din secolul al XI-lea, garda varegă a basileului este formată în majoritate din englezi, care au luat locul norvegienilor. – După Doukas (*Corpus Script. Hist. Byz.* Bonn, p. 201–202), fiul și nepotul domnitorului Mircea învățau profesia armelor la curtea lui Ioan VIII. Iată o nouă ocazie de întâlnire între vikingi și valahi.

68. De comparat tradiția similară, consemnată de Procopius, *De bello goth.* VII, 14, 32–33 (ed. Loeb., 4, p. 272),

despre circumstanţele în care Iustinian a cedat anţilor cetatea dunăreană Turris: „această cetate fusese construită de împăratul roman Traian în vechime, dar mult timp ea a rămas nelocuită după ce fusese prădată de barbarii din această regiune. Exact această cetate şi pământurile din jur voia împăratul Iustinian să le cedeze, susţinând că ele aprţinuseră la origine romanilor". (...)

De la Justinian la Alexis, gândirea politică a *basileis* nu se schimbase. Conştiinţa dreptului ἐξ ἀρχῆ' asupra pământurilor pierdute se exprima cu aceeaşi fermitate. Este apoi aceeaşi tactică de recucerire prin persoane interpuse, care nu era fără riscuri. Slăbiciunile metodei au ieşit la lumină în timpul primei cruciade. Alexis revendica faţă de Godeffroi de Bouillon aceleaşi titluri juridice: regiunile pe care cruciaţii le vor recuceri de la păgâni era ţinuturi bizantine, v. R. Grousset, *L'empire du Levant*, Paris, 1949, p. 193 ss.

69. Ad. Stender-Petersen, *Varangica*, p. 214.
70. R. M. Dawkins crede că este vorba de Chersonese, art. cit., p. 42. Hărţile şi portulanele atestă în orice caz un *Varangolime* „Waräger-Hafen", K. Kretschmer, *op. cit.*, p. 643.
71. S-ar putea, de asemenea, ca dintre numeroasele toponime româneşti derivate din *Rus*, cum ar fi *Rusca, Ruşi, Ruseni*, cel puţin câteva să aibă legătură cu *Rhôs*-ii scandinavi şi nu cu „ruşii" slavizaţi.
72. *Varangica*, p. 214.
73. Al. Ciorănescu, *Diccionario etimológico rumano*, La Laguna, 1958 ss. no. 652.
74. Să fie vorba de turci sau de tătari-kiptchaq? - Referinţe la G. I. Brătianu, *Tradiţia*, p. 174.
75. G. I. Brătianu, *ibid.* pp. 136, 163. precum şi: *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucureşti, 1935, pp. 134-135.
76. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei şi Cetăţii Albe*, Bucureşti, 1899, p. 278.
77. *Ibid.* p. 134.
78. *Povest' vremennyx let*, Moskva-Leningrad, 1950, p. 48. - *La Geste du Prince Igor' épopée russe du douzième siècle...* texte, traducere şi comentarii de d'Henri Grégoire, Roman Jakobson şi Marc Szeftel, New York, 1948, verset 130. - A se vedea şi St. Pascu et C. Cihodaru,

în: *Istoria României*, Bucureşti, 1962, 2 pp. 31, 50–51, 93–103.

79. A. D. Stokes, *The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „Slav. East Eur. Rev." 39 (1961) pp. 44–57.
80. A. D. Stokes, *The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich*, „Slav, East Eur. Rev." 40 (1962) pp. 466–496. – L. Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1946, pp. 206–209.
81. A. D. Stokes numeşte în mod politicos „minor inaccuracies" (inexactităţi minore) ceea ce merită mai degrabă eticheta de „distored picture of circumstances" (imagine deformată a circumstanţelor), *art. cit.*, p. 472.
82. Cifra de 80 de oraşe dunărene aşa-zis „cucerite" de Svjatoslav – dată de cronicarul din Kiev – este pur şi simplu luată din Procopius, *De aed.* IV, cf. A. Stokes *loc. cit.* p. 473.
83. A. D. Stokes, *ibid.* p. 494. Identificarea făcută de autor (p. 475) Perejeslavec = Dinogeţia nu ni se pare convingătoare.
84. Împotrivă: A. Mazon, *Le Slovo d'Igor*, Paris, 1940, urmare: „Rev. ét. sl." 21 (1944) pp. 5–45, *id., L'auteur probable du Poème d'Igor*, „CRAI" (1944) pp. 213–220.
    Pentru: R. Jakobson, *The Puzzles of the Igor' Tale on the 150th Anniversary of its First Edition*, „Speculum" 27 (1952) pp. 43–66.
85. Traducere de H. Grégoire.
86. B. Grékv et A. Iakoubovski, *La horde d'or. La domination tatare au XIIIe et au XIVe siècle de la Mer Jaune à la Mer noire*, Paris, 1939, pp. 182–185, aussi p. 72.
87. *La Geste* p. 128.
88. Este semnificativ de relevat că, în *Istoria României*, 2, p. 101, care citează acelaşi pasaj, este scoasă o parte din fraza următoare – fără a se indica omisiunea – „lansând pietrele din aruncătoarele tale dincolo de nori". Gândul ascuns este evident: moderând tonul, se salvează un context compromis care, deodată, se transformă din metaforă în argument verosimil.
89. *La Geste*, p. 229.
90. În: *Origins of Russia*, Oxford, 1959, p. 273–277, G. Vernadsky citează pasajul din cronica de la Kiev despre visurile lui Svjatoslav, „aşa-zisul edificator de imperii".

Ipoteza dintr-o carte devine referință și garanție pentru afirmația decisivă din alta. Relevăm și o altă contradicție. În *La Geste*, p. 220, citim că „limba normandă era probabil vorbită la curtea de la Kiev chiar la începutul secolului al XII-lea." Din contră, în *Origini*, p. 273, se afirmă că „se pare că pe la mijlocul secolului al X-lea, limba slavă era folosită cu precădere în familia princiară".

În atitudinea anti-normandă a istoricilor ruși intră mult amor propriu. A se vedea, în sfârșit, controversa de la al IX-lea Congres Internațional de Științe Istorice, Stockholm, 1960. R. A. Rybakov este tranșant: „Varegii nu au fost decât un episod insignifiant în istoria rusă". *Actes*, p. 109-111. A se vedea pe de altă parte: S. Bolin, *Handel und Handelswege der Wikinger*, *ibid.* pp. 19-25. cf. nota 13, mai sus.

91. Nu un improbabil termen sârbesc *Galac*, conform explicației laborioase a lui N. Drăganu. *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomasticei*, București, 1933, pp. 280-281. - Al. Philippide, *Originea românilor*, Iași, 1926-1928, 2 pp. 374-375. - I Iordan, *Nume* p. 229.
92. A se vedea mai sus compania lui Alexis Comneanul „în câmpiile peziner-ilor".
93. În schimb ar fi greu de tradus prin „locul unuia numit Galac".
94. Vreo sută de exemple la R. Dussaud, *Topographie historique de la Syrie antique et médiévale*, Paris, 1927, voir l'index.
95. B. Bilinnski, *Deux sources anciennes. „Kalisia" de Ptolémée (Geogr. II, 11, 13) et „Halisii" de Tacite (Germ.* 43, 2) în: „Osiemnascie wieków Kalisza", Poznann, 1960-1961, 2 pp. 7-40.
96. *Dunav-Dunaj in der slavischen Volkspoesie*, „Arch. Slav. Phil" 1 (1876) pp. 299-333.
97. Geografii arabi înțelegeau prin *bahhr ar-Ruus* nu marea „rușilor" slavizați, ci marea frecventată de scandinavi. Ca dovadă că ei dădeau același nume Mării Baltice.
98. *op. cit.* 2 p. 101.
99. Cu H. Grégoire toți traducătorii au interpretat corect acest pasaj: *imposing thy judgement as far as the Danube* (S. A. Cross), *La Geste* pp. 169, 209. Chiar M.-R. Rilke, care nu era filolog, a tradus: *Dein ist bis an den*

Dunaj alles Gericht, în: *Russian Epic Studies*, Philadelphia, 1949, p. 193.

100. În același loc, *Istoria României*, 2, p. 101, se trimite la N. Choniates, p. 171, și la Kinnamos, p. 260 (*Corpus Script. Hist. Byz.* Bonn), pentru a se justifica concluzia: „stăpânirea principilor de Galič atingea la sud frontierele Imperiului Bizantin". Rezultat cel puțin neașteptat dacă nu inventat.
101. E. Lozovan, *Réalités pontiques et nécessités littéraires chez Ovide*, în: „Atti del convegno int. ovid." Roma, 1959, 2 p. 358.
102. C. Daicoviciu, *Granița de est a Daciei și triburile libere de la hotarele de răsărit ale Daciei*, „Stud. cercet. ist. veche" 1 (1950) pp. 115–122 în prima carte. – B. Mitrea, *Problema populației geto-dace în Muntenia în secolul al IV-lea d. Ch.*, în: „Studii și referate privind istoria României", București, 1954, 1 pp. 105–118. – R. Vulpe, *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldavie*, „Dacia" n. s. 1 (1957) pp. 143–164. *id., Les Gètes de la rive gauche du Bas-Danube et les Roumains*, „Dacia" n. s. 4 (1960) pp. 309–332. În sfârșit: *La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains*, „Dacia" n. s. 5 (1961) pp. 365–393.
103. Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos, „Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist." s. II t. 36 (1914) pp. 93–130.
104. *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București, 1923, pp. 150–151.
105. *Ibid.* p. 138.
106. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 37. – G. Ștefan, *Nouvelles découvertes dans le „castellum" romain de Bărboși (près de Galați)*, „Dacia" 5–6 (1935–1936) pp. 341–349. R. Vulpe, *Muntenia și Moldova de jos în timpul lui Traian în lumina unei noi lecturi a papirului Hunt*, „Stud. clas." 2 (1960) pp. 337–357. C. Daicoviciu, în: *Istoria României*, 1 p. 316. – Pentru apărarea acestei regiuni: M. Macrea, *Apărarea graniței de vest și nord-est a Daciei pe timpul împăratului Caracala*, „Stud. cercet. ist. veche" 8 (1957) pp. 215–251.
107. Începuturile, [. 132–133, 140. – P. Nicorescu, *Scavi e*

scoperte a Tyras, „Ephem. Dacorom." 2 (1924) pp. 378–415. – id., O inscripție a împăratului Traian găsită la Cetatea Albă, „Anal. Acad. Rom. Mem. Sect. Ist." s. III t. 26 (1944) pp. 501–510. – Constantin Porphyrogenetul, *De adm. imp.* 37, consemnează tradiția privind prezența romană la Aspron (Tyras, Cetatea Albă): οὔδεν καὶ τινες παράδοσιν ἔχουσιν, ως Ῥωμαῖοί ποτε τας κατοικίας εἶχον ἐκεῖσε.

Privind apărarea *limes*-ului scitic v. Gr. Florescu, *Capidava*, București, 1958, 1 p. 9.

108. C. Valerius Herculanus, aparținând de *ala II Arauacorum*, era născut la Ramidava (Drajna?, Valahia) care, prin urmare, se afla în teritoriul provincial și nu în cel de clientelă, deoarece aici se făceau recrutări. v. Gr. Florescu, *Un nou document epigrafic referitor la teritoriul de la nordul Dunării moesice*, „Stud. cercet. ist. veche" 2 (1951) pp. 125–135.

Privind distribuția monedelor v. V. V. Kropotkin, *Klady rimskix monet v vostočnoj Evrope* („Tezaure de monede romane în Europa orientală"), „Vestnik drevn. ist." no. 4 (1951) suppl., pp. 241–281. Monedele sunt, în majoritate, din secolul al III-lea, dar ele merg de la Augustus la Iustinian. Tezaurele sunt concentrate între Nistru, Nipru și Pripet, la nord, însă piese izolate ajung chiar pe țărmurile Mării Baltice și în regiunea de dincolo de Volga. – *id., Topografia rimskix i ranne vizantijskix monet na territorii SSSR* („Topografia monedelor romane și bizantine vechi pe teritoriul URSS") „Vestn. drevn. ist." no. 3 (1959) pp. 152–180, despre aceasta B. Mitrea „Dacia" n. s. 1 (1957) pp. 363–366. – M. Gumowski, *Moneta rzymska w Polsce* („Moneda romană în Polonia") „Przeg. Arch." 10 (1954–1956). – Ju. Brajčevs'kij, *Rims'ka moneta na territorij Ukraini* („Moneda romană pe teritoriul Ucrainei"), Kiev, 1959, mai ales hărțile 25–26, despre aceasta B. Mitrea, „Stud. cercet. ist. veche" 13 (1962) pp. 477–480. – G. B. Feodorov, *Rimskie i rannevizantijskie monety na territorii Moldavskoj SSR* („Monede romane și bizantine vechi pe teritoriul RSS Moldovenești"), în: „Omagiu lui C. Daicoviciu", București, 1960, pp. 179–191.

Despre Charax v. M. I. Rostovtzev, *Römische Besatzungen in der Krim und das Kastell Charax*, „Klio"

2 (1902) pp. 80–95. – V. D. Blavatskij, *Xaraks* (în rusă), în: „Mat. issl. arxeol. SSSR" no. 19, Moskva, 1951, pp. 250–291. – A. L. Mongait minimalizează rolul romanilor la Charax. După ce descrie luxul termelor și al palestrei, autorul trage concluzia că, în definitiv, nu era decât o „așezare modestă, locuită de militari și meșteșugari": *Archeology in the U. S. S. R.*, London, 1961, pp. 203–205. – În schimb, G. Grekov recunoaște că „ținutul Nipului era cel mai bine pregătit să-și asimileze elementele culturii romane". În această regiune cu schimburi comerciale active a fost împrumutată măsura latină *quadrantalis* – rus *četverik* (26 litri). v. *La culture de la Russie de Kiev*, Moskva, 1947, p. 15. – A se vedea și Ju. Brajccevs'kij, *op. cit.*, chap. IV, p. 35 ss.

Despre ocuparea Meotidei de către romani v. Flavius Iosephus, *Bell. Iud.* II, 367–368.

109. *Les trésors de monnaies romaines et les invasions germaniques*, Paris, 1900.
110. *La migration des Goths reflétée par les trésors de monnaies enfouis en Moldavie*, „Dacia" n. s. 1 (1957) pp. 229–236.
111. Dio Cassius LXXII, 3, 3; LXXII, 8, 1. – S. H. A., V. Comm. XIII, 5–7. – Ipoteza lui B. Mitrea este confirmată de situația tezaurelor romane în regiunea nord-pontică (nota 108, mai sus). Marele aflux de monede este caracteristic domniilor lui Traian și Antonius. Monedele din timpul lui Commodus și Septimius Severus sunt rarități; apoi dispar. A se vedea îndeosebi Ju. Brajčevs'kij, *op. cit.* cap. I pp. 7 ss., 240.
112. *Le vallum de la Moldavie inférieure et le „mur" d'Athanaric, 's-Gravenhage,* 1957. – E. Lozovan, în: F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1962, 5 p. 342 et pass., hărțile 28, 36.
113. XXX, 4, 12, despre aceasta R. Vulpe, *op. cit.*, p. 28, 55.
114. R. Vulpe presupune, *op. cit.*, p. 49, că Atanaric a folosit mâna de lucru indigenă pentru construirea valurilor sale.
115. S. Łukasik, *Pologne et Roumanie. Aux confins de deux peuples et de deux langues*, Paris, 1938, p. 243 ss. – Privind răspândirea coloniilor românești în Polonia v.: Th. Holban, *Românii pe teritoriul polonez până în sec. XVIII*, „Arhiva" 39 (1932) ss., id. Răspândirea coloniilor românești în Polonia, „Arhiva" 42 (1935) ss. – În munții

Tatra s-au întâlnit două curente: unul originar din est - care constituie limita extremă a romanității moldovenești - și celălalt, venind din sud - care reprezintă ultimul val al valahilor moravi. v. E. Lozovan, în: F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, Berlin, 1960, 2 p. 242.

116. Z. Steiber, *Nazwy miejscowe pasma Gorcow w Beskidzie zachodnim* („Nume de locuri din munții Gorce, în Beskid-ul occidental"), „Lud Sllowianski" III a (1934) pp. 213-265 + 1 hartă.
117. Z. Steiber, *Toponomastika Łemkowszczyzny* („Toponimia ținutului Łemki"). Łodź, 1948, I 78 p., II 113 p.
118. St. Hrabec, *Nazwy geograficzne Huculszczyzny* („Nume geografice din ținutul huțul") - Lucrarea se bazează pe hărțile Statului Major, pe actele din secolele XV-XVIII și pe documentele cadastrale manuscrise din secolul al XVIII-lea.
119. M. Mallecki K. Nitsch, *Atlas językowy polskiego podkarpacia*, Kraków, 1924, hărțile 71, 85, 156-158, 161, 165, 167, 169, 176, 321.
120. G. Nandriș, *Păstoritul românesc în Carpații poloni în lumina Atlasului lingvistic al Poloniei subcarpatice*, „Dacoromania" 7 (1934-1936) pp. 138-148. - Nu vrem să spunem că izoglosele Atlasului lingvistic polonez au valoare probantă pentru secolul al X-lea (cf. E. Lozovan, *Diachronie et geographie linguistique roumaines*, „Acta Phil." Soc. Acad. Dacorom. 2 (1959) pp. 153-169). Însă această piesă nu poate lipsi dintr-un dosar în care argumentele arheologice, istorice, numismatice etc. ne permit să obținem un tablou cât mai complet al situației.
121. Va trebui să definim termenii de fiecare dată. În ultimul timp, există obiceiul de a-i confunda pe polonezi, ucraineni și ruși sub eticheta vagă de „slavi din est" cf. E. Lozovan, „Rev. int. d'onom." 11 (1959) pp. 307-310.
122. V. E. Lozovan, în: F. Altheim, *op. cit.* 2 pp. 225-244.
123. Relațiile Daciei Inferior cu regiunea sud-dunăreană par să fi durat până în secolul al VI-lea. v. D. Tudor, *Oltenia romană*, București, 1958, pp. 368-370.
124. V. E. Lozovan, în: F. Altheim, *op. cit.* 2 pp. 197-224.
125. Pe care nu este ușor să le datăm. v. M. Ruffini, *L'influsso italiano sul dialetto aromeno*, „Chaiers S. Pușcariu" 1 (1952) pp. 91-110, 318-342. Centrul ansamblului

problemei: S. Dragomir, *Vlahii din nordul peninsulei balcanice în Evul Mediu*, București, 1959.

126. La I. Lucius, *De Regno Dalm.* VI, 5 (De Vlachis). - S. Dragomir, *op. cit.* pp. 143, 145, 162, 165. - D. Găzdaru, *El nombre étnico* Μαυροβλαχος „Studia Onom. Monac." (VI Congr. int. sc. onom.), München, 1961, Actes 2 pp. 296–301.
127. Robert de Clari, *La conquête de Constantinople*, cap. 106.
128. H. Pirenne, *Mahomet et Charlemagne*. - A. Piganiol, *Histoire de Rome*.
129. R. Grousset, *Bilan de l'histoire*, Paris, 1946, pp. 190–191.
130. *Il milione*, ed. L. Benedetto, Firenze, 1928, ,221.
131. *Ibid.* §§ 2, 3, 20, 23, 19. - Dl. G. Pautier remarca, în ediția sa a cărții lui Marco Polo (I, p. 44, nota 12), că genovezii făceau comerț în Marea Caspică „folosind nave pe care le transportaseră acolo (fără îndoială pe Marea Neagră și pe canalul care lega Donul cu Volga)".
132. Primii negustori venețieni au sosit în Crimeea încă de la începutul secolului al XIII-lea. v. G. I. Brătianu, *Notes sur un voyage en Crimée*, „Rev. hist. S.-E. eur." 19 (1942) pp. 176–182. - *id., La Mer Noire, plaque tournante du trafic international à la fin du Moyen-Age, ibid.* 21 (1944) pp. 36–69 recenzie în „Rev. ét. byz." 6 (1948) pp. 128–131. M. Mallowist, *Caffa, colonie genoveză în Crimeea și problema orientală*, 1453–1475 (în poloneză), Warszawa, 1947.

Este sigur că, după 1261 și încheierea tratatului de la Nymphea, care consacra reconstituirea Imperiului Bizantin sub Mihail Paleologul, libertatea comerțului a fost acordată marinarilor occidentali, venețieni, pisani, massalioți, catalani. Se pare că și înainte de această dată navele provensale și venețiene frecventau Marea Neagră. Cel puțin două documente din 1212 și 1232 par să ateste existența unei linii regulate de navigație Samsun-Constantinopol, v. G. Soranzo, *Accenni a navigazione di Veneziani e Provenzali nel Mar Nero durante l'Impero latino d'Oriente*, „Arch. Ven." 5e ser. 15 (1934) pp. 305–311.
133. Pătrunseseră destul de departe în interiorul țării. v. G. I. Brătianu, *Le commerce génois sur le Danube à la fin du XIIIe siècle*, „Bull. Inst. Eur. S.-O." 9 (1922)

pp. 50–55. – B. Câmpina pretinde că expansiunea genovezilor avea un caracter de „exploatare colonială", v. *Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în sec. XIII–XIV*. „Studii" fasc. 1 et 3 (1953) 89 p., *id.* în: *Istoria României*, 2 pp. 162, 360.

134. În noiembrie 1333 Nicolò Giustiniani, fost consul la Tana, a adus la Veneția diploma lui Uzbek, hanul Kiptchaq-ului, care concesiona Republicii teritoriul de la vărsarea Donului. v. W. Heyd, *op. cit.* 2 pp. 182–183.

135. N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899. – G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris, 1929. – *id. Actes des notaires génois de Péra et de Caffa de la fin du XIIIe siècle* (1281–1290), București, 1927. – *id. Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, București, 1935.

Traseele comerciale din Marea Neagră pot fi stabilite, pentru secolul al XIII-lea, cu foarte mare precizie cu ajutorul actelor și regestelor:

Caffa–Alexandrie: Actes CLXVIII
Caffa–Arsuf: Actes CCLX
Caffa–Copa–Batoum: Actes CCLXXXVI
Caffa–Copa–Constantinople–Smyrne: Actes CCXC
Caffa–Copa–Samsoun: Actes CCCVI
Caffa–Copa–Trébizonde: Actes CCCXII
Caffa–Gênes: Actes CCXI
Caffa–Maurokastron–Constantinople: Rech. Vicina XL
Caffa–Messine: Actes CCLXXV
Caffa–Mudaniah (Paralime): Actes CLIII
Caffa–Péra: Actes CLVI
Caffa–Samsoun: Actes CCXVI
Caffa–Savastopoli: Actes CLIV
Caffa–Sinope: Actes CLXXIV
Caffa–Tana: Actes CLV
Caffa–Tana–Constantinople: Actes XXXII
Caffa–Tébriz: Actes CCLXXIX
Caffa–Trébizonde: Actes CLII
Caffa–Vicina: Vicina XXXIV
Gênes–Trébizonde–Tébriz: Rech. gén. XVII
Péra–Caffa: Actes I
Péra–Gazarie: Actes LIII
Péra–Gênes: Actes CII

Péra–Mésembrie: Actes XXXIV
Péra–Pasichia: Actes CXXXV
Péra–Saint–Jean–d'Acre: Actes XCIV
Péra–Samsoun: Actes XIII
Péra–Sinope: Actes XXXV
Péra–Siwas: Actes XXIII
Péra–Trébizonde: Actes V
Péra–Vicina: Rech. Vicina I–XXXII
Siwas–Constantinople–Gênes: Rech. gén. XVII
Siwas–Sinope–Samsoun–Gênes: Rech. gén. XII
Vatiza–Amastris–Constantinople: Rech. gén. V
Vatiza–Soldaïa: Rech. gén. IV
Vicina–Gênes: Rech. Vicina XXXVII
Tana–Trébizonde: Actes CCLXXXIV

136. R. Grousset, *L'Empire du Levant*, p. 9.
137. E. Condurachi, *Les statères de Cyzique et les routes commerciales du* [sic] *Hellespont au Danube*, „Eirene" 1 (1960) pp. 61– 67. – În sfârșit: Ch. M. Danoff, RE. Suppl. IX col. 866–1175, s. v. Pontos Euxeinos. – Bibliografia hărților și portulanelor medievale: K. Kretschmer, *op. cit.* pp. 641–650; W. Heyd, *op. cit.* 1 pp. XXIII–XXIV.
138. *Et si non apparent Veneti seu fideles Veneti in sufficienti quantitate qui vellent de dicto terreno, consul predictus cum suo consilio possit facere usque ad quinquaginta Venetos sicut maiori parti consilii videbitur, qui debeant tractari et haberi pro Venetis in omnibus partibus et terris, subiectis Usbech solum...* G. I. Brătianu, *Les Vénitiens dans la Mer Noire au XIVe siècle. La politique du Sénat en 1332–1333 et la notion de latinité*, București, 1939, p. 53 documentul XXII. A se vedea și F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen–Age*, Paris, 1959, p. 179 ss., 270– 271.
139. N. Grămadă, *La Scizia Minore nelle carte nautiche del Medio Evo. Contribuzione alla topografia storica della Dobrogea*, „Ephem. Dacorom." 4 (1930) pp. 212–256. – *id. Vicina.* Originea numelui. Identificarea orașului, „Codrul Cosminului" 1 (1924) pp. 435–459. – F. Banfi, *I paesi romeni nei monumenti cartografici italiani del Rinascimento*, „Bul. Bibl. Rom." Freiburg i. Br. 2 (1954) pp. 89–124 + pl. I–X; 3 (1955–1956) pp. 129–198 + pl. XI–XXIX. – C. Isopescu, *Notizie intorno ai Romeni*

nella letteratura geografica italiana del cinquecento, București, 1929. – Câteva localități pontice figurează în: Ivar Halberg, *L'Extrême Orient dans la littérature et la cartographie de l'Occident des XIIIe, XIVe et XVe siècles. Etude sur l'histoire de la géographie*, Göteborg, 1906.

140. F. Banfi, *art. cit.* De notat că din cele 45 de hărți examinate de autor, 22 au fost imprimate la Veneția sau provin din acest oraș.
141. Paolo Santini, *Carta parziale della Regione Balcanica* (1443), Paris, Bibl. Nat. mss. Cod. Lat. 7239, ff 113vo–114ro.
142. Francesco Roselle, *Carta dell'Europa Centrale* (1506?), Firenze, Bibl. Naz. Fondo Landau-Finaly.
143. B. P. Hasdeu a fost primul care a avut intuiția raporturilor istorico-lingvistice între români și italianismul pontic, v. San Giorgio și Calafato, „Columna lui Traian" 1 (1870) p. 57. În acest sens, N. Iorga, *Chilia*, p. 43, contra tezei: Giurgiu și Calafat, fondate de genovezi. A se vedea și: *Etym. Magn. Rom.* s. v. (*a*) *cioaie* et *alamă*, vol. IV pp. CXXXIX ss.
144. *Hist. Roum.* 3 p. 204. Să reținem, la p. 203, remarcile: „Regalitatea angevină [din Ungaria] reprezintă o formă de expansiune a civilizației franceze. De altfel, în acel moment, chiar Imperiul German avea un împărat fracez, care își redacta actele în limba franceză: Henri de Luxemburg."

    De fapt, influența Occidentului se face simțită în Ungaria încă din secolul al VIII-lea, vizibilă în mulajele ornate cu grifoni, precum și în circulația monetară. D. Csallány, în: „Acta Arch. Hung." 3 (1952) pp. 248–249 și mai ales L. Huszár, *Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken*, „Acta Arch. Hung." 5 (1955) pp. 61–109.
145. N. Constantinescu, *Date noi în legătură cu Cetatea Neamțului*, „Stud. cercet. ist. veche" 10 (1959) pp. 81–105.
146. M. Popescu, *Cu Turcii, cu Frâncii*, „Rev. ét. roum." 7–8 (1959–1960) pp. 308–317.
147. I. Iordan, *Nume*, pp. 27–229.
148. A se vedea numele de locuri: *Cârlomănești<Carolus Magnus și Baldovinești<Baudouin (de Flandre)*, I. Iordan, *Nume* pp. 126–127; a se vedea și L. Gáldi, *Noms de*

lieu d'origine romane en Hongrie. IIIe Congrès Top. Bruxelles, Actes 2 pp. 360–364.

149. W. Heyd, *op. cit.*, 2 p. 508 ss.

150. Capitolul de mai sus constituie reelaborarea lucrărilor anterioare: *La toponymie roumaine dans les cartes et les portulans italiens*, „Rev. int. d'onom." 13 (1961) pp. 185–192; Autour des rapports pontico–méditerranéens, „Boll, Atlan. Ling. Medit." 2–3 (1960–1961) pp. 149–163; *Vikings et Valaques au Moyen–Age*, „Rev. int. d'onom." 15 (1963) pp. 107–126. *Les contacts slavo–roumains aux Xe –XIIe siècles*, *ibid.* 16 (1964) pp. 145–156.

Varangii la Bizanț

În romanul *Creanga de aur* – care nu are decât titlul în comun cu celebra operă a lui James Frazer (*The Golden Bough*) – Sadoveanu scrie o seamă de lucruri captivante, deopotrivă de fanteziste și plauzibile. Spre exemplu presupunerea că religia lui Zamolxis a fost continuată în Carpați până în secolul al VIII-lea printr-o dinastie de Decenei nu are nimic absurd. Creștinismul, prezent însă nu general, în Dacia din primele secole a câștigat teren treptat și, anexând, a tradus și interpretat cultele anterioare.

Construcțiile romancierului merită atenție, fie și ca sugestie dacă nu chiar ca ipoteză de lucru. Jerôme Carcopino, elogiindu-l pe „Shakespeare, istoric al lui Cezar" constata cu melancolie că de multe ori poeții se ridică la adevărurile esențiale dintr-o singură bătaie de aripă în timp ce savanții, torturați de scrupule, nu îndrăznesc să se depărteze de meterezul fișelor. Să mai amintim oare de disperarea lui Mommsen la apogeul strălucitei sale cariere?

Opera lui Sadoveanu n-a fost studiată serios, în ciuda faptului că politrucii cărora omul [li] s-a raliat cu atâta lipsă de rușine nu economisesc elogiile plate. S-au scris articole despre „limba, stilul și vocabularul" romancierului, dar nimic despre uriașul travaliu subteran de documentare ce stă la baza marilor fresce de reconstrucție istorică. Mă voi opri aici la un singur aspect al povestirii sus-citate, anume descrierea mercenarilor varangi la Bizanț.

Deocamdată nu văd care au putut fi izvoarele de informație ale autorului în 1933, dar pot afirma că afară de o greșeală cronologică majoră tot ce scrie Sadoveanu despre luptătorii nordici din slujba Romeilor este admirabil de bine intuit și redat.

Mai întâi – erorile. „În domnia Isaurienilor, cei mai de credință și mai ocrotiți străjeri stăteau Varangii". Se anticipează recrutarea cu cel puțin trei secole: Scandinavii au intrat abia în

garda basileului Alexis Comnenul. În 1110, Norvegienii lui Sigurd Jórsalafari, în drum spre casă din pelerinajul Ierusalimului, rămân la Bizanţ. Kirjalax (adică kyrios Alexios) îi va duce în Dobrogea, să lupte împotriva Pecenegilor; ei vor fi lăsat drept semnătură grafitele tipice de la Basarabi-Murfatlar.

Tehnica recrutării este descrisă astfel de Sadoveanu: „unul din căpitani se suia pe o corabie împărătească şi călătorea către columnele lui Iraclie, ieşind în oceanul cel mare, apoi cotea pe lângă ţărmul Galiei şi intra în mările cele care stau mai mult sub negură. Acolo, la Dania şi Scandinavia, solul Împărăţiei găsea trupurile de care avea nevoie". Acest periplu occidental al flotei bizantine nu este exclus; l-au făcut în sens invers corăbiile scandinave când, în 860, au asediat Constantinopolul, dar calea cea mai scurtă şi mai umblată era istmul ponto-baltic - „drumul de la Varangi la Greci".

Această fişă sociologică abia dacă este puţin apăsată: „Căci sfaturile Varangilor sînt toate şi totdeauna la fel. De obicei tac şi se uită unul la altul; apoi sorb vin din cupe în înghiţituri lungi; după aceea iar tac şi se uită unul la altul. Când amurgeşte, unul spune o vorbă; iar celălalt îi răspunde cu altă vorbă după cântarea a doua a cucoşilor. Între două vorbe ale Varangilor, se pot certa şapte perechi de muieri de la Bizanţ şi pot rosti blăsteme asupra Demonilor, unul după altul, cu mare repeziciune de limbă, doisprezece cuvioşi monahi".

Imagine de aqua-forte este şi cea a Varangilor care „frunte lângă frunte, ca nişte zimbri, dădeau lovituri şi spîrcuiau pe Romei pentru muieri din uliţele cu finare roşii". Nu prea exagerate sunt remarcile privind stilul şi fonetismul limbii varangilor: „cîteva duzini de vorbe, rostite din cînd în cînd în cursul unui an (...) puţine vorbe, măcinate în măsele".

Cu totul remarcabilă şi exactă este descrierea proclamării noului basileu: „Varangii băteau cu mînerele suliţilor în lespezile pronaosului rostind numele împăratului Constantin". Acest mod de a manifesta aprobarea a fost pus în evidenţă la Celţi, Germani şi Geţi de către Scarlat Lambrino (*Ovidiana*, pp. 386-87).

Pe ce căi neştiute (wisigothice?) s-a transmis în Spania de azi, gestul ancestral, poporului care îşi manifestă bucuria în Dumineca Floriilor bătând în pardoseala catedralelor cu cotorul ramurilor de palmier? Zgomotul acela, auzit la Barcelona, a trezit în mine tulburătoare reminiscenţe indo-europene.

Rurik și Dragoș

În memoria d-lui S. Lambrino

De peste trei secole, istoricii români se apleacă asupra a ceea ce Vasile Pârvan numea *problema unică*:[1] originea principatelor Moldovei și Valahiei. Dacă, la rândul meu, îmi propun să refac drumul parcurs de Hasdeu, Xenopol, Onciul, Iorga și Brătianu, o fac cu speranța de a putea spune ceva nou. Aș adăuga faptul că, în prealabil, am meditat la nobila lecție de modestie a d-lui H. - I. Marrou: „Sunt multe de spus despre inconștiența într-adevăr vinovată a multor istorici față de obligațiile ce limitează fecunditatea activității istorice, față de ușurința de neiertat cu care ei ca și cum s-ar amuza, ridică probleme despre care ar trebui să știe că sunt, pentru ei și pentru noi, de nerezolvat."[2]

*

Iată situația problemei.

Tradiția fondării Moldovei de către voievodul Dragoș și însoțitorii săi din Maramureș a fost primită în moduri diferite de către istorici. Încă din secolul al XVIII-lea ea a fost criticată de către Dimitrie Cantemir. În secolul al XIX-lea, principalul ei adversar a fost Dimitrie Onciul, al cărui talent și erudiție ne îndeamnă să-l stimăm încă.[3] După părerea lui, am avea de-a face cu un mit etiologic, inventat *post festum*, cu scopul de a explica „un fapt dat": capul de bour de pe stema Moldovei. Mai aproape de vremea noastră, P. P. Panaitescu a criticat cu vigoare ceea ce el numea *basmul descălecatului*.[4] Merită cu greu menționată părerea lui Șt. Ștefănescu.[5] Pentru autor - adept al „materialismului dialectic"[6] - istoricii români, în bloc, ar fi fost lipsiți de „orientare științifică". Teoria „descălecatului" nu ar fi - fiecare și-o știe pe-a lui - decât o variantă a teoriei normanniste.[7]

Din contră, A. D. Xenopol a încercat să împace legenda și documentele.[8] El nu ingora dificultatea de a pune de acord fapte adesea contradictorii, însă remarca, de asemenea, cu pertinență, că tradiția este atât de răspândită și de constantă încât nu ar trebui neglijată. N. Iorga a mers mult mai profund în analiza tradiției; pentru el, mitul cinegetic istoricizat ar avea ca origine o veche baladă, astăzi pierdută.[9] Continuând în aceeași tendință la modă, R. Vuia credea că este vorba de o legendă heraldică, comparabilă cu unele povestiri similare întâlnire la alte popoare.[10] În sfârșit, G. I. Brătianu a încercat în mod metodic, și nu fără succes, să obțină cele mai bune rezultate istorice din realități încununate de „legendă".[11] Procedând astfel, el a pus bazele unei opere de precursor,[12] fiindcă revalorizarea „miturilor" este astăzi o achiziție a istoriei generale. Săpăturile arheologice din Italia îi dau dreptate lui Vergiliu, iar descifrarea scrierii lineare B îl confirmă pe Homer.

Mai întâi voi adopta concluzia lui G. I. Brătianu: „După o jumătate de secol de discuții și de controverse, în privința originii Principatelor, trecând peste lucrările lui Onciul și Iorga, ne întoarcem la concepția și interpretarea lui A. D. Xenopol – care nu reprezintă decât linia constantă a tradiției mai vechi a cronicarilor".[13]

Voi merge chiar mai departe, deoarece îmi propun să demostrez că „legenda descălecatului" conține mai multe fapte reale decât a descoperit G. I. Brătianu însuși.

Înainte de a trece la analiza textelor, trebuie să înlăturăm o poziție critică ce atacă credibilitatea la baza sa. P. P. Panaitescu pretinde că „tradiția [descălecatului] – care nu este o tradiție, ci o combinație literară a cronicarilor din secolul al XVIII-lea – nu poate fi sursă istorică pentru evenimente petrecute cu patru secole mai devreme".[14] Răspunsul a fost dat anticipat de către Miron Costin: „Și nici trecerea vremii nu a înecat cu totul amintirile, căci de patru sute de ani, de când au ieșit Dragoș din Maramureș și Negrul de la Olt, nu s-au scurs mai mult decât viețile a cinci oameni trăind sănătos unul după celălalt. Încă și acum aproape nu e om care să nu păstreze amintirea acestora".[15]

Să vedem acum textele.

1° Relatarea din vechile cronici moldovenești este destul de concisă:

„La leatul 6867 de la Facerea Lumii, cu ajutorul lui Dumnezeu s-a început ţara Moldovei. Şi s-a început aşa: a venit Dragoş Voevod din Ţara Ungurească, din Maramureş, la vânătoare de zimbri şi a domnit doi ani".[16]

2° Solul (ambasadorul) polonez Nicolae Brzeski notează:

„Cu voia lui Dumnezeu, cel dintâi voevod, Dragoş, a venit vânând din Ţara Ungurească, de la ţara şi apa Maramureşului, pe urma unui zimbru, pe care l-au ucis lângă apa Moldovei".[17]

3° Călătorul Boscovich reproduce relatarea pe care i-o făcuse boierul Milo:

„Mi aggiunse la tradizione popolare che vi è nel paese, che un cavaliere unghero, avanzondosi coll'andare alla caccia fino a là, trovò il paese deserto [...] che un suo cane chiamato Moldav, caduto nel fiume, vi si annegò, e dette il nome al fiume Moldava e alla Moldavia".[18]

„Am aflat tradiţia populară care există în ţară, că un cavaler ungur, înaintând să meargă la vânătoare până acolo, a găsit ţara pustie [...] iar câinele său numit Moldav, a căzut în râu, unde s-a înecat, şi a dat numele râului Moldova şi ţării Moldovei."

4° Iată mărturia lui Grigore Ureche:

[...] „o samă de feciori de domni, den domniile ce-au fost pre aceale vreami la Râm, şi cu oamenii lor den Maramorăş, viind peste munţii ungureşti şi peste munţii ţărâi Moldovei, vânând here sălbatice, până au ieşit la apa ce-i zicem Moldova, gonind un zimbru, carele l-au şi vânat, la locul unde se chiamă acum satul Boureanii, pre aceia apă a Moldovii şi au pus nume apei, de-i zisără Moldova, pre numele unii căţeale ce-i zicea Molda, carea atunci, gonind zimbrul, s-au înecat într-acea apă şi depe numele apei să zice acum şi ţărâi Moldova.[19]

[...] Şi dacă l-au pus domn, au luat pildă depre capul aceii hieri năsâlnice, zimbru, ce scrie mai sus că l-au vânat, şi pusără de au făcut peceatea Ţărâi Moldovii."[20 21]

5° Dimitrie Cantemir a revenit de două ori asupra chestiunii:

„regis *Bogdani* filius *Dragosz*, cum 300 saltem hominibus venantis specie montium transitum ortum versus tentare constituit. Hoc in itinere casu invenit bovem sylvestrem, Moldavis Dzimbr dictum, et dum cum persequitur, ad montium radices descendit. Porro cum catula quaedam venatica, quom prae ceteris diligebat, Molda dicta, fortius ferae instaret, aestulans haec in profluentem se proiicit et telis ibidem interficitur, canis vero, quae in ipsis aquis quaesiverat fugientem, rapidis fluvioli undis absorbetur. In

huius memoriam fluvium *Modavam* Dragosz primum appellavit: loco ubi haes acciderant suae gentis nomen *Roman* indidit, bovis vero sylvestris caput novi principatus insiene esse voluit."[22]

„Dragoș, fiul lui Bogdan, își propuse să treacă munții spre răsărit sub chip de vânătoare, însoțit numai de vreo 300 de oameni. În această călătorie dete din întâmplare preste un bou sălbatic, căruia moldovenii îi zic bour, și lându-l în goană, descinse la poalele munților. Iar o tânără cățea de vânat ce avea, pre care o iubea foarte, și-i zicea Molda, repezindu-se asupra fiarei, aceasta se aruncă în valurile unei ape curgătoare, unde vânătorii o uciseră cu săgețile lor, iar cățeaua ce o urmărea cu fuga și în apă, se înnecă în răpidele ei unde. În memoria acestei întâmplări, Dragoș numi râul Moldavia; locului unde se întâmplase aceasta, dete numele gintei sale Roman; iar capul bourului voi să rămână semn al noului principat."[23]

«Ce acesté, precum adevĕrul Istoricilor strĕini dovedéște, așé noi le ținem, să nu fie alta, fără numai Basne din slabi și proști crieri scornite, precum și de capul boului în pecéte țărâi, să să fie luat de pe Boul cel sălbatec, pre carile gonindu'l cațéoa Molda, și înnecându-să în apa Moldova, de pe numele aceii cățéle întâi apa să să fie chemat Moldova, iară apoi de pe numele apii, toată țara. Ce pentru pecéte țărâi, am arătat aiuré [*], că nu poate de aiuré să să fie luat, fără numai de pe Cetaté caré întâi au făcut Traian împărat în Dachia, și au numit-o Caput Bovis, Capul Boului. Iară numele țărâi marturi ni sint Istoricii străini, că încă și mai dennainte de Traian, când trăiia pe acésté locuri Dachii, o parte din Dachia, s'au fost chemând Molisdavia, adeca Davia moale, și multe cetăți într-ânsa, a cărora numere să sfârșiia în Davia, sau Dava»[24]

[*] «După acésté iaste cetaté, caré, să chéma Capul Boului, de Traia Avgustul zidită. (Și acesta socotim să fie adevărat pricina, pentru ce țara Moldovei are Herbul său, Capul Boului, iară nu ce băsnuesc une Létopisețuri de pe Boârul, carile împreună cu cățaoa Molda, să să fi înnecat în apa Moldovei»[25]

6° Miron Costin a făcut relatarea în a sa „Poemă polonă":[26]

„În țara Maramureșului se află un sat numit Cuha. Acolo locuia Dragoș, fiul lui Bogdan, împreună cu ai lui. Bogdan se mândrea că se trage din domnii cei vechi, iar fiul său ardea de dorința să arate ce poate. Multă vreme mama lui l-a împiedicat să plece, ca să nu-l piardă în acele locuri așa de primejdioase. Până ce un zimbru se arată lângă sat; tineretul se repede pe

urmele lui. Dragoș îl scoate ca un semn prevestitor de bine și-și alege trei sute de tineri înarmați, obișnuiți să sufere cu bărbăție orice trudă. Pornesc pe urmele zimbrului în adâncimile munților și urmele îi duc la un pârâu necunoscut până atunci. Sperând să găsească un semn, ei merg de-a lungul râului, oriunde-i duce albia lui. Iar cățeaua Molda îi ajută cu mirosul ei, căci, oriunde s-ar ascunde zimbrul, fie în locuri strimte între stânci, ca să scape, lăsând pe gonași să treacă înainte, ea, gâdilată în nări de mirosul animalului, latră adunând cu glasul ei, ca la un clopot, pe soldații risipiți, până ce trâmbița dădea de știre despre animalul ascuns. Îndată tinerii se reped într-acolo, dar zimbrul, văzându-se descoperit de neobosiții lui urmăritori, își face loc cu putere printre gonași și ei încep iarăși goana după dânsul.

De-abia au trecut munții Carpați, și de pe coama munților înalți privesc spre pământul Moldovei viitoare. Ochiul cuprinde luncile Prutului, în care se oglindesc câmpiile curate ce se întind până la Nistru, câmpii întinse, care se arată ca o întindere fumurie sau ca mărime asemenea oceanului. [...] Acum nădejdea în prinderea pradei bogate se schimbă, altă dorință le umple sufletul.

Privesc locurile și apoi pornesc mai departe de-a lungul râului și acum, ieșind din ceața munților, dau de câmpiile curate. Aci, deodată, cățeaua latră cu glasul ei obișnuit și toți împreună se reped la sunetul cunoscut. Pe stânga râului se află o pădurice foarte deasă înconjurată de jur-împrejur de șanțuri, acolo zimbrul obosit și fără puteri după atâta trude se odihnea liniștit, dar nările cățelei agere nu-l pierdură nici aici. Acolo tinerimea dornică de pradă îl înconjură ca și cum tunurile dese ar fi fost îndreptate asupra lui. Animalul simte din instinct că i-a venit ultima clipă a vieții și nu iese din desiș în câmp. Atunci tineretul năvălește asupra lui cu unelte de fier, unii cu topoare ungurești, alții cu lăncii de Rohatyn și acolo ucid zimbrul.

«O! tineri - strigă Dragoș - aci e patria noastră, nu mai e nevoie să ne sfătuim, eu nu mă mai întorc înapoi de aici. Voi restabili locuințele strămoșilor noștri. Chiar acum jur că o voi face și trimit de veste acasă. Iar care dintre voi gândește altfel îl trimit îndată înapoi». Toți strigară: «Îți jurăm că și noi vom locui aci cu tine pe veci!»

Capul zimbrului îl așezară pe un stâlp ca un semn aducător de bine și Boureni a fost întâiul sat după această ispravă, căci zimbrul se numește pe moldovenește bour. De aci și țara are drept pecetie un cap de zimbru și pe acel loc ei întemeiară cel

dintâi sat și-i dau numele Boureni de la bour. Căţeaua, obosită sau rănită în desiș de către fiara slăbită de puteri, după atâta muncă alergă încălzită la apă, dar după ce bău, crăpă acolo istovită. Dându-se acestui râu pe vecie numele de Moldova, de la Molda, el a păstrat și azi numele dintâi. Izvorăște din apropierea Maramureșului, tot din munții Carpați, și se varsă în Siret lângă Roman. Râul Moldova a dat un nume veșnic și ţării și poporului: de la Moldova este și moldoveanul."

Acestea sunt principalele texte.[27] După vechile cronici, Dragoș a pornit din Maramureș la vânătoare de zimbri. N. Brzeski precizează că animalul a fost ucis aproape de râul Moldova. Boscovich amintește de câinele Modav care se înecă în râu și dă numele său ţării. După Ureche, Dragoș nu este singur; este însoţit de un grup de tovarăși. Zimbrul este ucis aproape de satul Boureni; capul său trece în stema ţării. În sfârșit, Dimitrie Cantemir, urmându-l pe Miron Costin,[28] dă cifra de 300 pentru însoţitorii lui Dragoș.

Mi se pare iluzoriu să încerc a reconstitui filiaţia acestor elemente; relatările pot să depindă la fel de bine una de alta ca tradiţii paralele. Cât despre ipoteza lui N. Iorga privind existenţa unei balade „pierdute astăzi"[29], deși ingenioasă e greu de demonstrat.

Relatarea lui Miron Costin merită o analiză detaliată; nu este doar cea mai completă ci și cea mai veridică. Din punct de vedere al tehnicii de vânătoare este chiar de o mare precizie și este uimitor că acest aspect nu a fost relevat până în prezent.[30] Este adevărat că exegeza este astăzi posibilă datorită lucrărilor fundamentale ale lui G. Tilander.[31]

Pentru ușurinţa analizei voi distinge mai multe părţi în relatarea cronicarului: urmărirea zimbrului; vicleniile fiarei; încercuirea și uciderea ei; tăierea în bucăţi a animalului; accidentul Moldei. Să introducem acum elementele *realia* cinegetice.

La plecarea din satul Cuhea vânătorii *stârnesc* animalul și pornesc pe urmele lui.[32] Urmărirea[33] zimbrului are loc după toate regulile: se merge pe urma lui[34], îl lasă să se ascundă[35], acesta se distanţează[36]. În ciuda dificultăţilor terenului[37], se continuă urmărirea; câinele are deplină libertate[38], reușește să dejoace[39] vicleniile fiarei[40], prinde în nări mirosul animalului și încep iar goana după dânsul.[41] Ascunderea zimbrului într-o pădurice pe celălalt mal al râului este un caz tipic pentru care tratatele privind

vânatul cu câinii dau reguli asupra modului de a acționa, dacă animalul se ascunde în *lăstăriș*[42] sau dacă fuge în apă:

> Dacă fuge în apă, mergi în sus
> și în jos și câinii
> îi vor regăsi calea fără greș.
> Dacă intră într-o băltoacă, într-un helești sau într-o mlaștină, vei aranja câinii să dea ocol.[43]

Dacă e prins la strâmtoare în apă, câinii îl înconjoară din toate părțile; unii îl mușcă de pântec, de pulpe, alții îi sar în spate, îl apucă de gât, îl răstoarnă și îl înecă.[44]

Încercuirea și uciderea zimbrului nu sunt mai puțin precise. Mai întâi, Dragoș și însoțitorii săi scot animalul din desiș[45] apoi asmut câinii[46] și doboară animalul.[47, 48] Jupuirea[49] zimbrului urmează de asemenea ritualul cinegetic. De obicei capul revine stăpânului[50] sau chiar copoiului[51] care are dreptul să-l roadă.[52] Se agață de un copac pielea iepurelui[53] și osul pelvian al cerbului;[54] măruntaiele – adică părțile cele mai delicioase – sunt agățate într-o *furculiță*[55]. Păstrarea capului de cerb cu coarnele sale – *massacru*, în limbajul cinegetic – are un rol simbolic; el trece adesea în blazoane.[56]

În lumina celor prezentate până acum, versul laconic: „capul zimbrului îl așezară pe un stâlp ca un semn aducător de bine" ia altă valoare. Dragoș și însoțitorii săi au respectat pur și simplu regulile vânătorii făcând un *massacru* cu capul zimbrului. În plus cronologia faptelor este restabilită: mai întâi a avut loc vânătoarea și apoi s-a format blazonul și nu invers.

Episodul Moldei nu e mai puțin verosimil. Ni se spune că era obosită și poate rănită și că, bând apă, ea a murit. E vorba de un accident de vânătoare dintre cele mai cunoscute. Se întâmplă adesea câinilor de vânătoare să fie obosiți peste măsură.[57] Stăpânul trebuie să le acorde îngrijiri și mai ales să vegheze ca ei să se odihnească: *et cane ne dimittas eum* [i. e. brachetum] *tantum vestigare quod facias stancare, sed dimitte eum quiescere.*[58] Dragoș și însoțitorii săi nu au acordat atenție câinilor ceea ce este de înțeles „pentru că o altă dorință le umplea sufletul". Faptul că au dat numele Moldei râului în care ea s-a înecat nu are nimic extraordinar. Câinele este prietenul cel mai fidel al vânătorului și fără el vânătoarea ar fi inimaginabilă, astfel că exemplele de nume mângâietoare cu care omul li se adresează

sunt numeroase.[59] Pomenirea amintirii Moldei[60] în toponimia ţării la a cărei descoperire contribuise era pentru tinerii din Cuhea o obligaţie măruntă. Din cele prezentate până acum se impune o singură concluzie: vânătoarea zimbrului descrisă de Miron Costin, este nu doar verosimilă ci şi conformă în toate detaliile sale cu tehnica[61] şi cu regulile cinegetice.

*

Să examinăm descrierea lui Miron Costin din punct de vedere strict geografic. Tinerii din Cuhea pornesc în urmărirea zimbrului şi pătrund în munţi. Ei sosesc la un râu necunoscut căruia îi urmează cursul. Urmărirea are loc într-un defileu. Pe crestele Carpaţilor, ei contemplă panorama câmpiei moldovene. Fiara este încolţită într-un desiş lângă un râu. Accidentul Moldei are loc la Boureni, nu departe de Roman. Confruntate pe teren aceste fapte apar ca riguros exacte. Pentru a merge de la Cuhea la Roman nu există decât două posibilităţi: trecerea defileului de la Cârlibaba şi de la Mestecăniş. Dar pentru că se precizează că râul întâlnit era necunoscut tinerilor se poate presupune că se afla destul de departe de casă. Deci traversarea Carpaţilor a avut loc nu prin valea Bistriţei ci prin pasul meridional.[62] Expediţia a putut într-adevăr să dureze câteva zile. Este de asemenea adevărat că, pe timp senin, de pe înălţimile munţilor se pot zări frontierele depărtate ale ţinutului moldav. Pe cursul *Moldovei*, în vechiul judeţ Baia, găsim o concentrare de toponime derivate din *Bour* şi *Zimbru*[63].

Să vedem acum originea a patru cuvinte cheie, în jurul cărora se organizează descrierea vânătorii şi care ne vor ajuta să fixăm cadrul istoric: *Moldova, zimbru, topor* şi *droaie*.

Am văzut mai sus că E. Picot acceptase[64] ipoteza lui B. P. Hasdeu privind originea numelui *Moldova*. Iată citatul complet:[65]

„O urmă foarte interesantă a petrecerii goţilor în Dacia este chiar râul «Moldova», de la cuvântul gotic *mulda* - praf,[66] de unde s-a născut, de asemenea, numele apei *Mulde* în Saxonia, un afluent al Elbei, precum şi forma germană *Moldan* a numelui boem Wltawa, pe când afară din lumea teutonică, termenul fluvial Moldova nu se găseşte nicăieri.

Goţii au zis *Moldohva* râului moldovenesc cu aceeaşi raţiune cu care mai târziu slavii au numit un râu muntenesc *Prachova* adică iarăşi «prăfoasă» de la vorba *prach*, de unde vine al nostru *praf*, pulbere.

«Moldova şi Prahova» reproduc exactamente, una goticeşte şi cealaltă slavoneşte, aceaşi idee pe care Ovidiu o exprimă prin «*omnis pulverulentus*», râu pulberos."[67]

Oricât de ciudat ar putea să pară, ipoteza marelui savant a fost uitată, astfel încât Iorgu Iordan[68] nu o aminteşte şi propune un etimon dintre cele mai contestabile: *molid* > **molidova «râul brazilor». Autorul pretinde mai întâi că numele ceh al Vltavei „n-are nici o importanţă" în timp ce am văzut cu precizie, că atestarea Moldau* ne pune în prezenţa unui ansamblu toponimic.[69] Apoi, fapt destul de curios, el afirmă că *i* din *molid* este neaccentuat, ocolind astfel dificultatea de a explica sincopa unei vocale tonice.[70]

Cu toate acestea nu putem reţine totul din demonstraţia lui B. P. Hasdeu. Goţii nu au nimic de a face aici, paralelismul cu *Prahova* nu este valabil decât parţial, în sensul că cele două rădăcini *prah* şi *molda*[71] sunt echivalente, dar evoluţia câmpurilor semantice este diferită. Şi aici intervine «căţeaua» lui Dragoş. În limba daneză modernă se numeşte *stöver* «un câine de vânătoare de talie mică, cu păr scurt, cu urechile atârnând, care urmăreşte vânatul cu ajutorul mirosului său excelent.»[72] Lucrările tehnice precizează: «înălţime 32–38 cm deasupra claviculei. Picioare anterioare: 16–18 cm cu încheiturile pe pământ. Culori: roşu cu pete albe sau negru cu pete albe şi brune pe cap, gât, piept şi picioare».[73] Avem aici o descriere exactă a *Moldei*, căci *stöver* este un derivat al lui *stöv* «praf», sinonim al cuvântului pe care intuiţia lui B. P. Hasdeu a pus-o atât de ingenios în evidenţă.

Nimic nu se opune deci să tragem concluzia că râul şi ţara Moldovei îşi trag numele de la micul *stöver* cu părul roşcat care îi însoţea pe vânători. O altă faţetă a «legendei» se deschide asupra realităţii istorice.

Bizonul, *zimbrul*, este cunoscut în Dacia din epoca antică.[74] După *Antologia Palatină*, un corn de bizon din aur, provenind din tezaurul dac, a fost închinat de Traian lui *Zeus Casios* din Antiohia. Dimitrie Cantemir dă următoarele informaţii:[76]

«Sed in occidentalibus montibus aliud est animal, quod proprium esse nostrae regioni fere ausim. *Zimbr* Moldavis vocatur, magnitudine bovem domesticum aequet, caput tamen minus et oblungum, collum et ventrem graciliorem, pedes altiores, cornua tenuiora et erectiora habet, quorum extremitas acutissima paulisper exterius reflectitur. Animal est ferox et velox, ac caprarum instar per montium praecipita scandere potest, unde vix nisi sclopeto

occisum aut vulneratum capitur. Hoc est illud, Cuius caput primus instauratae. Moldaviae princeps Dragoss provinciae symbolum esse voluit.»

«Iar pre munții despre apus se află o fiară care mai că a-și adeveri că este a Moldovei și se numește de moldoveni *Zimbru.* La mărime se aseamănă cu boul domestic, însă capul lui este mai mic și lungăreț, grumazul, pântecele subțior, ciolanele mai înalte, coarnele subțiri, crescute drepte în sus și vârfurile lor cele foarte ascuțite sunt puțin întoarse în afară. E o fiară sălbatică și iute și asemenea ca și căprioarele se poate urca pe stâncile cele mai oable; pentru aceea cu greu se poate prinde cu alt chip, fără numai cu pușca. Și aceasta e fiara al cărei cap l-a luat de stemă a țării Dragoș voevod, domnul cel dintâi al Moldovei.»[77]

Deși datele zoologice ne trimit în timp către epoca antică și în spațiu spre nordul Europei,[78] lingviștii s-au gândit la un etimon « slav» pentru *zimbru*, respingând excelentele atestări ale termenului trac ζόμβρο΄. Este cazul lui I. I. Russu[79] și a lui D. Detschew[80] care trimit amândoi la Paul de Lagarde[81] – ale cărui cercetări ne putem permite să le punem sub semnul îndoielii, fiind mai vechi de un secol. Cu atât mai mult cu cât o informație furnizată de Nicetas Choniates mi se pare decisivă: ζουμπρος... ζῶον κατὰ τους Ταυροσκῦθας ἐν τοις ὄρεσι τῶν Κομάνων ' φυόμενον μάλιστα καὶ τρεφόμενον.[82] Denumirea «Tauroscythes» este arhaizantă și pur geografică, istoricul bizantin înțelege pur și simplu că ζοῦμπρος este numele dat de locuitorii de pe malurile nordice al Mării Negre. Cât despre cuvântul slav, acesta este un împrumut baltic,[83] iar sensul curentelor lingvistice este răsturnat.[84]

Pentru domeniul românesc, nici fonetismul, nici datele istoriei naturale nu se opun acestei derivări. Căci să nu uităm că cele două forme ζόμβρος, ζοῦμπρος nu constituie decât o transcriere grecească aproximativă. Putem chiar presupune că în spatele ezitării -o- / -ou- se ascunde un fonem trac asemănător celui românesc -â- (-î-)[85]. Formele slave sunt paralelisme la nivel indoeuropean și nimic mai mult. Este ciudată teoria care – sfidând istoria, logica și faptele limbii – susține că locuitorii României i-au așteptat pe slavi ca să împrumute de la ei numele unui animal ce locuia acolo încă din preistorie!

Am văzut[86] că în momentul încolțirii vânatului, tinerii din

Cuhea au atacat zimbrul «cu topoare ungurești și cu lăncii de Rohatyn». Peste trei secole Antonio Maria Graziani descrie în felul următor armamentul moldovenilor: *Armantur praelonga hasta, clypeo et falcato gladio: turcico maxime armatu; pauci ferream clavam, plerique securim afferunt.*[87] Arma de luptă caracteristică românilor medievali era deci toporul: *secure, baltag.* Originea cuvintelor nu pune probleme: *secure* e de origine latină, *baltag* e de proveniență turcă (cumană?).[88] Cât despre *topor* filiera sa este destul de încurcată. Punctul de plecare este în mod sigur oriental:[89] pers. *tabar*, din care au provenit slav *topor*, fin. *tappara*, nord. *taparöx.*[90] Amintim de asemenea că toporul era arma de temut a varegilor.[91].

Etimologia cuvântului *droaie* este în legătură cu însoțitorii lui Dragoș. Grigore Ureche amintește de *o samă de feciori de domni* [...] *și cu oamenii lor.* Dimitrie Cantemir precizează: *cum 300 saltem hominibus.* Expresiile folosite de Miron Costin sunt următoarele: «Dragoș și ai lui; tinerii; trei sute de tineri înarmați; O, tineri!» (îi strigă Dragoș pe însoțitorii săi).

Poate că în această «echipă» nu era nimic mai mult decât o adunare întâmplătoare; să luăm ca ipoteză de lucru faptul că era vorba de un *hirv* nordic[92] «Cuvântul» nu există în textele noastre, dar «faptul» apare în filigran (printre rânduri). Aici intervine cuvântul românesc *droaie* «mulțime». Etimologia corectă a fost dată de I. I. Russu:[93] «Droaie provine dintr-un antic **drugia* cu *u* trecut în *o* ca în *pluvia-ploaie* etc.), *g* dispărut (ca în *ego-eu, magis-mai*), aparținând -răd, i. -e **dhreugh-* «grup, bandă, mulțime», celt *drungos, drong*, sl. *drugŭ* «tovarăș, însoțitor» *družina*, etc.» Toate aceste apropieri sunt corecte și nu-mi rămâne decât să aduc o completare documentării. Thucydide[94] menționează tribul tracic al Δρῶοι care locuia pe malurile Strymon-ului, și Pliniu[95] tribul odrys al *Drugeri*-lor[96].

Avem deci aici una din cele mai vechi mărturii indoeuropene corespunzând termenului ἑταιπήη din lumea elenică[97]. Putem acum să afirmăm că Dragoș a plecat din Cuhea înconjurat de o *droaie de viteji*, adică un «*hirv* de vikingi»[98]. Povestitorul român P. Ispirescu (secolul al XIX-lea) ne furnizează un exemplu[99] în care sensul militar al cuvântului este evident: *gloatele.*

Să ne oprim puțin. Numele germanic *Molda*, armele tinerilor din Cuhea, («cuvinte și lucruri») organizarea lor în *droaie* sau *cârd*, numele însuși al șefului lor, toate ne invită să ne îndreptăm cercetările către tradiția scandinavă, care încadra Moldova din

două părți, statul vareg de la Kiev și Ungaria angevină. Dar să nu ne înșelăm. Nu vom ajunge să afirmăm că Dragoș și ai săi vorbeau vechea limbă normandă! Problema este să distingem la vechile instituții moldave *ecoul depărtat* transmis prin numerosi și uneori greu de definit intermediari, al cutumelor scandinave[100].

Să vedem mai întâi structura *hirv*-ului lui Dragoș. După sursele noastre era format din 300 de luptători; este aproape cifra dată în anii 921-922 de către călătorul arab Ibn Fadlān pentru vikingii de pe Volga: «era obiceiul la regele rușilor să aibă în castelul său gărzi de corp în număr de 400 de oameni de încredere, gata să moară pentru el»[101]. Alte fapte precizează relația existentă între tineri. Dragoș le lasă toată libertatea: «Iar care dintre voi gândește altfel îl trimit îndată înapoi». Răspunsul este unanim: « Îți jurăm că și noi vom locui aici cu tine pe veci!». Recunoaștem aici același respect al opțiunii care se exprima prin gura lui Henric Plantagenetul - cuvintele sunt ale lui Shakespeare - înaintea bătăliei de la Azincourt: [...] *he which hath no stomach to this fight, Let him depart; his passport shall be made* (*King Henry the fifth*, IV, 3):

„[...] acel ce n-are poftă să se bată
E slobod a pleca; îi dau zapis".

Cele două invitații, aproape contemporane[102] «îl trimit îndată înapoi» și *let him depart*, trimit la aceeași sursă normandă. Ajungem la procedura de alegere a șefului. Grigore Ureche[103] notează că:

„Dragoș Vodă feciorul lui Bogdan Vodă [...] și se vedea mai de cinste, și mai de folos decât toți; pre carele cu toți l-au ales și l-au pus domn, mai mare lor, și purtător de grije. Și întru această începătură au fost domnia ca o căpitănie".

Atunci când, în secolul al X-lea, pe malurile râului Eure, un mesager franc îi întreba pe oamenii lui Rollo, viitorul duce al Normandiei: « care-i numele stăpânului vostru?» - danezii i-au răspuns: « Noi nu avem stăpân, suntem toți egali». Altfel spus și aici era vorba de o *căpitănie*; șeful era doar un *primus inter pares*[104]. Este imposibil să evocăm aici problemele încurcate ale originii nobilimii românești[105]. Să notăm doar că acest sistem de alegere a domnitorului «cu voia tuturor» și care a avut drept consecință instabilitatea cronică a tronurilor[106], seamănă prea mult cutumei scandinave pentru a se datora întâmplării[107].

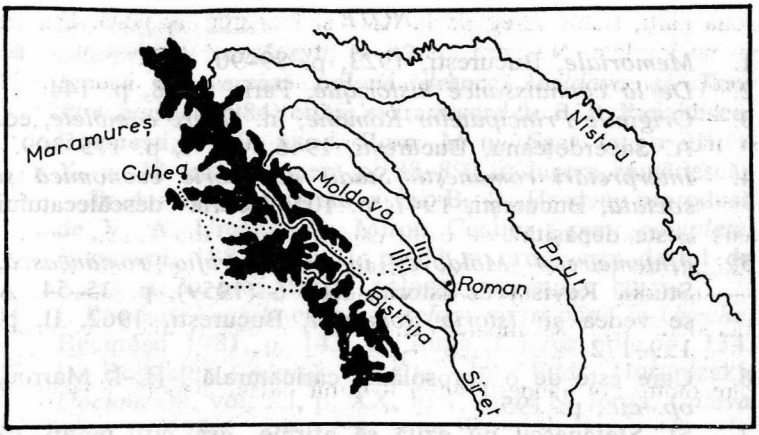

Citate izolat, fiecare din faptele lingvistice și istorice de mai sus ar putea fi respinse ca simple «coincidențe»; luate împreună ele se sprijină reciproc și transformă în realitate verosimilă ceea ce la început nu părea să fie decât o ipoteză temerară.

*

Faptul de a considera aventura cinegetică a lui Dragoș drept ultimul val meridional al marii expansiunii scandinave, nu mai are caracterul unei legende. Teza lui G. I. Brătianu este confirmată: în secolele XI–XII, înainte de întemeierea Moldovei, trebuie să fi existat la nord de Nistru, la frontierele Galiției, acoperind aproximativ viitorul ținut Șipeniț, o formațiune politică românească, de unde a plecat, ca un roi, elita conducătoare a viitorului principat[108]. Această cristalizare a fost determinată – într-o măsură care rămâne încă să fie stabilită[109] – de tradițiile politice ale Nordului.

Altfel spus, pentru că Rurik a răspuns chemării slavilor, căzuți în anarhie, românii septentrionali au primit și ei, peste câteva secole, impulsul inițial care i-a unit într-un bloc politic. Nu se poate imagina un eveniment mai bogat în urmări decât plecarea șefului jutlandez și a *hirv*-ului său. Adaptând o formulă fericită a lui Henri Pirenne, putem concluziona fără Rurik nu ar fi existat Dragoș.

Copenhaga, august 1965.

NOTE

1. *Memoriale*, București, 1923, p. 89–90.
2. *De la connaissance historique*, Paris, 1958, p. 144.
3. *Originile Principatelor Române*, în: *Opere complete*, ed. A. Sacerdoțeanu, București, 1946, vol. I, p. 175–309.
4. *Interpretări românești. Studii de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 101: „teoria" descălecatului „este depășită".
5. *«Întemeirea» Moldovei în istoriografia românească*, Studii. Revistă de istorie, XII, 6 (1959), p. 35–54. A se vedea și: *Istoria României*, București, 1962, II, p. 159–172.
6. Care este de o „grosolănie caricaturală", H.-I. Marrou, *op. cit.*, p. 195.
7. Șt. Ștefănescu nu ezită să afirme, *art. cit.*, p. 46, că „încadrarea Moldovei în principatul Galič a avut o semnificație progresistă (sic) pentru istoria Moldovei". Această „apartenență", de cea mai înaltă fantezie, se bazează pe o serie de falsuri, așa cum sper că am demonstrat în studiul meu: *Les contacts slavo–roumains aux Xe–XIIe siècle*, Revue internationale d'onomastique, XVI (1964), p. 145–156, reluat în: *De la Mer Baltique à la Mer Noire*, în: F. Altheim – R. Stielh, *Die Araber in der alten Welt*, Berlin, 1965, vol. II, p. 538–542, cap. V, mai sus.
8. A se vedea: A. Oțetea, *La formation des états féodaux roumais*, «Nouvelles études d'histoire», București, 1965, vol. 3, pp. 87–104; Dan Simonescu, *Tradiția istorică și folclorică în problema «întemeierii» Moldovei*, «Studii de folclor și literatură», București, 1967, pp. 27–50.
9. N. Iorga, *Câteva note despre cronicile și tradiția noastră istorică*, Anal. Acad. Rom. Secț. s. II, t. 33, p. 134 ss.
10. R. Vuia, *Legenda lui Dragoș. Contribuțiuni pentru explicarea originei și formării legendei privitoare la întemeietorul Moldovei*, Anuar. Inst. Ist. Nat. Cluj, I (1921–1922), pp. 300–309.
11. *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1954.
12. Arțagul cu care Șt. Ștefănescu se înverșunează împotriva lui G. I. Brătianu, *art. cit.*, p. 42, merită pus la punct, deoarece el atacă într-o manieră incalificabilă nu numai savantul, ci și omul, mort în închisoarea din Sighet.

13. *op. cit.*, p. 222.
14. *Interpretări românești*, p. 42.
15. *Istoria în versuri polone despre Moldova și Țara Românească* (1984) ediție și traducere de P. P. Panaitescu, București, 1929, Acad. Rom. Mem. Secț. Ist. s. III, t. X, p. 28 text polonez; p. 88–89, traducere românească.
    Traducerea anterioară a lui B. P. Hasdeu, reprodusă de V. A. Urechia în: Miron Costin, *Opere complete*, București, 1888, vol. II, p. 83 și urm., este destul de liberă și, în plus, textul polonez are multe erori.
16. I. Bogdan, *Vechile cronice moldovenești până la Ureche*, București 1981, p. 143. N. Iorga, *Câteva note*, p. 134.
17. I. Bogdan, *Cronice inedite*. În: Eud. Hurmuzaki, *Documente*, vol. XI, p. XX, n. 1, *apud* N. Iorga, *Câteva note*, p. 138.
18. apud N. Iorga, *Câteva note*, p. 139–140, n. 2.
19. *Chronique de Moldavie depuis le milieu du XIVe siècle jusqu'à l'an 1594 par Grégoire Urechi*. Texte roumain avec traduction française, notes historiques, tableaux généalogiques, glossaire et table par Emile Picot, Paris, 1878, p. 8–10, ici, translittération du texte en écriture slave.
20. *Ibid.*, p. 16.
21. Notele lui Emile Picot, p. 11: Actualul sat Boureni este situat în județul Suceava, plasa Siret, la circa opt kilometri de râul Moldova, de care este separat printr-un șir de dealuri.
    Bourul are în românește două nume: *bour* (lat. *bos urus*) și *zimbru* (slav. vechi *zjabr*, rus *zubr*;, gr. mod. ζοῦμπρος).
22. Fick (*Vergleich. Wörterbuch, 837*) a dat adevărata etimologie a cuvântului *Moldova*. El este derivat din got. *molda* (germ. veche *molta*) care înseamnă „praf, colb" și se regăsește în numele unui râu saxon Mulde și în cel de *Moldau*, forma germanaă pentru râul Vltava din Boemia. B. P. Hasdeu (*Istoria critică*, I, 300) apropie pe bună dreptate numele *Prahovei* de numele *Moldovei*. Râul din Valahia, ca și cel din Moldova, a fost numit astfel din cauza apelor sale pline de nisip. (vechi slav. *prah*, rom. *praf*).
23. *Operele principelui Demetriu Cantemiru* typarite de

Societatea Academica Romana, t. I: *Descriptio Moldavie*, București, 1972, p. 2.

24. *Operele principelui Dimitrie Cantemir* publicate de Academia Română, t. VIII: *Hronicul vechimei a Romano-Moldo-Vlahilor* publicat de pre originalul autorului de Gr. G. Tocilescu, București, 1901, p. 471.
25. *Ibid.*, m p. 155. Am păstrat ortografia acestei ediții.
26. Ediția P. P. Panaitescu, cântul III, versurile 45-154, p. 229- 232.
27. Nu este cazul să ne oprim la descrierea în proză a lui Miron Costin, ediția V. A. Urechia, II, p. 170-171, care reproduce pe scurt faptele de mai sus. Episodul a fost introdus în romanul popular *Alexăndria*. Cf. M. Ruffini, *La fortuna popolare del* Roman d'Alexandre *in Romania*, Soc. Acad. Dacorom. Acta Phil. III (1964) p. 330.
28. *Descriptio Moldaviae* a fost redactată între ianuarie și noiembrie 1716. Elaborarea *Hronicului* se situează între 1719 și 1722 (...). Înseamnă că Dimitrie Cantemir și-a schimbat opinia din 1716 până în 1719. Este destul de interesant să vedem că el îi consideră „sărmani cu duhul" pe istoricii - printre care se numărase și el - care urmau tradiția. Cât despre descoperirile sale etimologice, ele sunt departe de a fi fericit alese. *Moldova* nu are nimic de a face cu o *„Molisdavia"* neatestată (s-a gândit el oare la *Dacia Malvensis?*) și nu există nici o legătură între *Caput Bubali,* Καπουτβοες (Procopius,*De aed.* IV, 6, 6) și sceptrul Moldovei. Amintim totuși, pentru dezvinovățirea lui Dimitrie Cantemir, că până și un savant cu experiență, ca V. Pârvan s-a înșlat; el a identificat atestarea din Procopius cu *Caput Bubali* din *Tabula Peutingeriana*, ed. K. Miller, Ravensburg, segm. VII, 4. Această localitate este situată prea în interiorul Daciei - pe drumul Viminacium-Tibiscum - și nu poate fi aceeași cu cea atestată de istoricul bizantin. Cf. V. Pârvan, *Castrul de la Poiana și drumul roman prin Moldova de jos*, An. Ac. Rom. Secl. Ist. s. II t. 36 (1914) p. 14 în acest sens: Al. Philippide, *Originea românilor*, Iași, 1924, I, p. 431-432.
29. *Câteva note*, p. 136.
30. Faptul se datorează poate puținelor lucrări cinegetice românești. O lucrare inaccesibilă: Gh. Nedici, *Istoria*

vânătoarei și a dreptului de vânătoare, București, 1940. Lucrarea lui Al. Odobescu, *Pseudokynegetikos* – atât de erudită și de fină – rămâne un monument izolat. Ne lipsește un vocabular al terminologiei românești de vânătoare, studii folclorice (a se vedea, la Odobescu, *Basmul cu feciorul de împărat, cel cu noroc la vânat*), analize ale marilor lucrări literare (În *Istoria ierografică* la Dimitrie Cantemir, *Opere* VI, p. 130–131, alegorii cinegetice, precum și întregul capitol *De venationibus principis* din *Descriptio Moldaviae*). Iată un exemplu elocvent din bogăția acestui filon neexplorat. În secolul al XVI-lea, Moldova trebuia să livreze turcilor, cu titlu de impozit anual, 24 de șoimi, ceea ce presupune o bogată tradiție în creșterea și dresarea acestora. Or substantivul românesc *„șoimi"* vine din cuvântul unguresc *sólyom*. Dintr-o dată, calea cercetării este deschisă: Ungaria angevină, care se integrează în tradiția cinegetică a Occidentului, la care va trebui să adăugăm influența turanică (cumană?), cf. *zăgan, sorliță* „vultur". Despre asta: B. P. Hasdeu, *Cuvente den bătrâni*, I, p. 311.

31. Țin nu numai să aduc omagiul pe care îl merită marelui pionier suedez, ci mai ales să recunosc faptul că această parte a studiului meu ar fi fost de neconceput fără lectura lucrărilor sale. Dl. Gunnar Tilander mi-a pus cu generozitate la dispoziție seria completă a lucrărilor sale *Cynegetica*. Iată lista acestora. În continuare, am adoptat prescurtarea *Cyn.*, urmată de cifre romane pentru a indica volumul și cifra arabă pentru a trimite la pagină.

I. *Essais d'étymologie cynégétiques*, Lund, 1953.

II. *La Vénerie de Twiti. Le plus ancien traité de chasse écrit en Angleterre. La version anglaise de même traité et Craft of Venery*, Uppsala, 1956.

III. *Guicennas. De arte bersandi. Le plus ancien traité de chasse de l'Occident*, Uppasala, 1956.

IV. *Nouveaux essais d'étymologie cynégétique*, Lund, 1957.

V. *Mélanges d'étymologie cynégétique*, Lund, 1858.

VI. Jacques de Brézé, *La chasse. Les dits du bon chien Souillard et Les lounges de Madame Anne de France*, Lund, 1959.

VII. *La chase dou cerf*, Stockholm, 1960.

VIII. *Nouveaux mélanges d'étymologie cynégétique*, Lund, 1961.

IX. *Dancus Rex, Guillelmus Falcomarius. Gerardus Falconarius. Les plus anciens traités de fauconnerie de l'Occident*, Lund, 1963.

32. *Cyn.* V, 220.
33. *Cyn.* IV, 104 ss.: *route* „calea animalului vânat".
34. *Cyn.* I, 63; VII, 65–66.
35. *Cyn.* V, 296.
36. *Cyn.* V, 124, 138.
37. *Cyn.* V, 235 et pass.
38. *Cyn.* III, 20, 26.
39. *Cyn.* IV, 178; VIII, 249.
40. *Cyn.* V, 249.
41. *Cyn.* V, 214.
42. *Cyn.* V, 13.
43. *Cyn.* VII, 39.
44. *Cyn.* VIII, 182 et pass.
45. *Cyn.* IV, 68. A se vedea și „faire une bounde" *Cyn.* I, 83; II, 63; „faire un enceinte" *Cyn.* V, 141; VIII, 255.
46. *Cyn.* IV, 62–63.
47. *Cyn.* IV, 32, *ibid.*, p. 132: Hallali = „strigăt al vânătorilor la încolțirea vânatului".
48. *Cyn.* VIII, 325.
49. *Cyn.* VIII, 195.
50. *Cyn.* VIII, 207.
51. *Ibid.* p. 210.
52. *Cyn.* VIII, 189.
53. *Cyn.* VIII, 42.
54. *Cun.* VII, 41: Nu uitați nici să tăiați osul pelvian pe care îl veți pune sus într-un copac.
55. *Cyn.* VIII, 197.
56. *Cyn.* IV, 80–81, cu renvois: termen heraldic. Se spune despre un cap de animal atunci când este descărnat. Littré.
57. *Cyn.* VIII, 96 ss.
58. *Cyn.* III, 22.
59. *Cyn.* VIII, 136 ss. Cf. *Cyn.* VI, 58:

Au maistre a qui je suis et me garde si cher
Qu'il me fait pain et cher pour mon vivre trencher,
Coucher dedens sa chambre pres du feu chaudement,

Paille et belle litierre acountrée nettement.
(Les dits du bon chien Souillard)

60. *quam prae ceteris diligebat*, ne spune Dimitrie Cantemir.
61. Este locul să amintim aici capturarea bizonului la traci (Pausanias, X, 13, 1–4), asemănătoare întru totul tehnicii folosite de lituanieni în secolul al XVI-lea, cf. J. G. Frazer *Commentary* [to Pausanias], vol. V, p. 293–294. În acest sens: J. Aynard, *Essai sur les chasses romaines des origines à la fin du siècle des Antonins*, Paris, 1951, p. 449.
62. Cf. E. Botezat, *Bourul și zimbrul*, An. Acad. Rom. Mem. Secț. Ştiin., s. II, t. 36 (1913–1914), p. 20.
63. I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, p. 560.
64. Mai sus.
65. *Istoria critică a românilor*, București, 1875, I, p. 560.
66. Fick, *Vergl. Wörterb.* 837. [B. P. Hasdeu].
67. Ovidius, *Amor*es, III, 6. *[ib.]*
68. *Top. rom.*, p. 478.
69. A se vedea totuși: M. Vasmer, *Russ. etum. Wörterb.* II, p. 149, s. v. *Moldavija: „Moldava* Nb fl. der Elbe in Böhmenaus whd". *Moldau*, m. lat. *Fuldaha, Wlitawa*, čech. *Vltava* von agerm. *WilOahô* „Wildbach".
70. *Dicționarul limbii române moderne*, București, 1958, s. v. dă totuși: *molid*. De altfel „sașii" numesc *Târgul Moldovei: Die Stadt Mulde*. Nu este nici urmă de „brad"!
71. Cf. A. Jóhannesson, *Isländ. etym. Wörterb.*, p. 674, s. v. *mold* „Staub, Erde". J. De Vries, *Altnordisches etym. Wörterb.*, s. v. *mold* „Erde".
72. *Ordbog over der danske sprog* [„Dicționar al limbii daneze"], vol. XXII, p. 907, s. v.
73. Gregers greve Ahlefeldt-Laurvig-Bille, Vius Gay, *Dansk Jagtleksikon* [„Lexicon danez de vânătoare"], Könemhavn, 1044, s. v. *stöver*.
74. B. P. Hasdeu, *Zimbrul în Dacia*, Columna lui Traian, 1875, p. 97–104. Autorii critici plasează bourii și bizonii în pădurile hercinice. Cf. Plinius, *Naturalis Historia*, VIII, 15, 38; Caesar, *Bellum gallicum*, VI, 28; Seneca, *Phaed.* 64–65. În acest sens J. Aymard, *Essai sur les chasses romaines*, p. 449.
75. Cf. C. Daoicoviciu în: *Istoria României*, București, 1960, I, p. 336.

76. *Descriptio Moldaviae*, p. 31-31. - De notat, totuşi, că *zimbrul* şi *bourul* nu aparţin aceluiaşi grup zoologic. Primul este *Bison bonassus*, al doilea *Bos urus*; dar confuzia este frecventă. După E. Botezat, *art. cit.*, p. 38, animalul care figurează pe stema Moldovei este un *bour* şi nu un *zimbru*. Reprezentarea cea mai veche pare să fie inelul cu camee al lui Bogdan III (+ 1517), găsit în mormântul domnitorului de la Putna. Era, se pare, o moştenire de familie cu cap de bour. Cf. D. A. Sturdza la: B. P. Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae*, III, s. v. *ban*, col. 2430, pl. AB în faţa col. 2444. A se vedea şi piatra bisericii Sf. Nicolae din Chilia, zidită de domnitorul Vasile Lupu în 1647- 1648.
77. *Ibid..*, p.
78. În Nord, mai exact în Danemarca, bizonul pare să fi trăit în epoca post-glaciară, *Dansk Jagtleksikon*, I, p. 70-71.
79. *Limba traco-dacilor*, Bucureşti, 1959, p. 33-34.
80. *Die thrakischen Sprachreste*, Wien, 1957, p. 193.
81. *Gesammelte Abhandlungen*, Leipzig, 1866, p. 280. A se vedea şi W. Tomaschek, *Die alten Thraker*, II, p. 12. M. Vasmer, *Russ. etym. Wörterb.*, I, p. 463, s. v. *zubr.*.
82. *Corpus Script. Hist. Byz.* Bonn, p. 433, s. a., 1164.
83. A. A. Vjaržbouski, *Baltyzmy*, Vesči Akad. Nav. Belar. S. S. R. no. 3, 1960, ser. gramad. nar. Minsk, p. 125-132.

    Dimitrie Cantemir, citând (*Hronicul*, p. 362-363) pe istoricul polonez Matei Stryikowski, susţine după *Kronika Polska-Litewska*, Königsberb, 1582, p. 201, că limba cumanilor (*polovţi*) era un amestec de cuvinte „ruseşti", poloneze şi moldoveneşti (adică voloscaia). Informaţia este importantă deoarece face plauzibil împrumutul substantivului ζόμβρος carpatic de către „taurosciţi".
84. Cf. A. Jóhannesson, *Island etym. Wörterb.*, p. 121, s. v., *ueis-*; J. Pokorny, *Indogerm. etym. Wörterb.*, p. 1134, s. v., *ueis-*; A. Walde, L. B. Hodmann, *Lat. etym. Wörterb*, s. v., *bison-tis*.
85. Există o formă *zâmbru*.
86. În „poemul polonez" al lui Miron Costin, versurile 129-130.
87. *De Despota Valachorum principe*, éd. E. Legrand: *Deux vies de Jacques Basilicos*, Paris, 1889, p. 172.

88. Aşa cum remarca deja B. P. Hasdeu, *Etym. Mag. Rom.*, s. v.
89. Ca pentru alte nume de arme: *sabie, suliţă*. cf. M. Vasmer, *Russ. etym. Wörterb.*, II, p. 565, III, p. 44. Consideraţiile lui G. Mihăilă (*Împrumuturi sud-slave în limba română*, Bucureşti, 1960, p. 45, 138) sunt gratuite. Dacă trebuie să-i luăm în consideraţie pe „slavi" - al căror rol a fost de intermediari neînsemnaţi - nu treburile sudice intră în calcul, ci cele din nord, care s-au dezvoltat sub dependenţa directă a varegilor scandinavi.
90. M. Vasmer, *Russ. etym. Wörterb.*, III, p. 121-122, s. v. *topor*, J. De Vries, *Altnordisches etym. Wörterb.*, s. v. *taparöx*.
91. Cf. J. Bröndsted, *The Viking*, London, 1965 (Pelican A 459), p. 122.
92. Slav. *Kyrd*, rom. *cârd*. Am enunţat această ipoteză în studiul: *De la Marea Baltică la Marea Neagră*, p. 535. Progresul cercetărilor îmi permite să o întăresc.
93. *Limba traco-dacilor*, p. 129. Ipotezele enumerate de Al. Ciorănescu, *Diccionario-etimologico rumano*, no. 3068, sunt fanteziste.
94. II, 101: οἳ πέραν Στρυμόνος προς βορέαν Θρᾷκες ὅσοι πεδία εἶχον ... Δρῶοι.
95. N. H. IV, 40: *Odrysarum gens fundit Hebrum accolentibus [...] Drugeris*. În acest sens, D. Deccev, *Die thr. Sprach.*, p. 159-160, 338, care totuşi explică aceste substabtuve ca „Waldbewohner".
96. J. Pokorny, *Indogerm. etym. Wörterb*, p. 254-255, s. v. **dereught-*. A. Ernout - A. Meillet, *Dict. étym. lat. 4, s. v. drungus*. A. Walde - J. B. Hofmann, *Lat. etym. Wörterb., s. v. drungus*. Jan De Vries, *Altnordisches etym. Wörterb.*, p. 82, *s. v. drengr*. A. Jóhannesson, *Isländ. etym. Wörterb.*, p. 516, s. v. *dher-*. M. Vasmer, *Russ. etym. Wörterb.*, I, p. 373, s. v. *drug*.
97. Hetairele lui Ulise îi dădeau, acasă, numele trac Utis (cf. Utidava, care nu are nimic de a face cu jocul de cuvinte acceptat până acum οὔτις „nimeni" (*Odys.* IX, 195). În acest sens: S. Ferri, *Odysseus - Outis. Nuovi dati di protoistoria tracofrigia*, Rend. Accad. Naz. Lincei, Cl. Scienze mor. s. VIII vol. XV, 7-12 (1960), p. 287-290.
98. Pentru că, şi acolo, există identitatea: rom. *viteaz* „cavaler,

brav" < slav*vited'z < nord. *Vikingr*. cf. E. Lozovan, *De la Mer Baltique à la Mer Noire*, p. 534.

99. Citat de I. A. Candrea - Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, București, 1932, s. v., *droaie*.

100. N. Iorga întrevede și o altă cale de pătrundere. „Truverii" de la curtea lui Ștefan cel Mare, veniți din Serbia, și-ar fi învățat meseria pe malurile Adriaticii, sub influența lumii normade. Cf. *Istoria românilor prin călători*, București, 1928, I, p. 127-128.

„Prevăd un val de scuturi anti-normade. Mă mulțumesc să fac trimitere, înainte de asta, la unele contradicții savuroase. Opinia din 1947: în Rusia, varegii, normanzii scandinavi, îi supun pe slavi și creează statele Kievului și Novgorodului. Ei dau numele lor poporului și țării". (P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, 6. 47). Opinia din 1958, referitoare la legătura făcută de Dimitrie Cantemir (*Hronicul*, p. 371-374): „El [adică Rurik] este chemat de slavii din Novgorod și creează primul stat rus. De remarcat că această legendă tendențioasă privind originea rușilor se găsea în vechile cronici rusești" (P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 248). Vai, vechii istorici nu erau marxiști!.

101. Apud J. Bröndsted, *The Viking*, p. 266.

102. Expediția lui Dragoș ar fi avut loc în 1345, bătălia de la Azincourt s-a desfășurat la 25 octombrie 1415.

103. Éd. Em. Picot, p. 16-18.

104. Cf. J. Bröndsted, *op. cit.*, p. 241.

105. Cf. P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, p. 33-80; *Problema originii clasei boierești*.

106. Iată mărturiile lui Grigore Ureche privind alegerea lui Ștefan cel Mare și a fiului său Bogdan, ed. cit., p. 90, 220.

„și i-au întrebat pre toți: este cu voia tuturor să fie domn. Atunce toți cu un glas au strigat: 'în mulți ani dela Dumnezeu să domnești' Și cu voia tuturor l-au rădicat domn".

Această alegere a domnitorului prin aclamații este confirmată, pentru secolul al XVI-lea, de călătorul Giovanni Botero, cf. N. Iorga, *Istoria românilor prin călători*, I, p. 226.

Toată lupta lui Dimitrie Cantemir a fost să-și așeze

domnia pe baze ereditare, cf. P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir*, p. 99–100, 106–107.

107. Cu titlu de analogie, fac trimitere la „Tapiseria din Boyeux": Sir Frank Stenton et alii, *The Boyeux Tapestry*, London, 1957. Vom remarca în prima imagine plecarea lui Harold și a *kirv*-ului său (*Harold dux Anglorum et sui milites equitant ad Bosham*), în a doua, încoronarea lui Harold, înconjurat de gărzile sale înarmate cu securi *(hic dederunt Haroldo corona regis)*, în sfârșit, în a treia, uciderea unui „bou" înaintea bătăliei de la Hastings *(hic milites festinaverunt ut cibum raperentur)*.

Această paralelă nu dovedește nimic, firește; este doar o paralelă a obiceiurilor și cutumelor anglo-normade care pot servi ca termen de comparație cu aventura lui Dragoș.

108. G. I. Brătianu, *Tradiția*, p. 162, 165, 174 et pass.

109. Un domeniu de cercetare de-abia atins este cel al onomasticii. Acum se înțelege de ce *Iuga*, care reproduce numele nordic Jörgen (printr-un intermediar slav?) este un nume atât de frecvent în familia princiară a Moldovei în perioada de început.

EUGEN LOZOVAN ÎN ZODIA LUI
Desen de Eugen Drăguțescu

ADDENDA

DE DIGNITATE VITAE
Dialog cu C. Noica

Mai fericit decât mine, te-ai resemnat
cu țărâna noastră părintească...
(E. M. Cioran,
Scrisoare către un prieten depărtat,
„Histoire et utopie", Paris, 1960)

„Întâlnirea" mea cu Constantin Noica poartă pecetea hazardului, capricios și generos totodată. Mărturia grafică rămasă (18 scrisori, din care doar una e a mea) pare subțiratică; ea este totuși adâncă și grea.

În decembrie 1959 aflam consternat de arestarea lui Ctin Noica. La Paris, Basil Munteanu se zbătea să adune banii necesari pentru „cumpărarea" filosofului prin biroul umano-mercantil al lui Jacoby de la Londra. Franța era zguduită de tulburările politice precedând venirea la putere a generalului De Gaulle. Mircea Eliade, ortacul de generație, se pusese la adăpost la Chicago printre Irochezi. Când Constantin Noica avea să-mi reproșeze severitatea mea față de el, n-am făcut nici un comentar la derobadele acestuia. Cum să răpești iluziile unui prizonier? Ancorarea în prietenie era tot ce-i mai rămăsese.

Atunci am scris articolul „De la biologie în sus..." – inspirat de cartea *Mathesis* –, publicat în *Stindardul*, nr. 43–44, München, ianuarie 1960.

În vara lui 1968, din Lisabona, îmi luam zborul spre Argentina. Am făcut escală în fabulosul Rio de Janeiro și, într-o seară umedă și toridă, scăldată în parfumul rășinilor tropicale, mă prezentam la rezidența consulului danez Rainer, peste drum de

Copacabana. Acolo, pe terasa etajului 14 am întâlnit-o pe Dna Felicia Noica, vara filosofului, invitată în Brazilia de Dna Rainer, românca polarizatoare a compatrioților din Guanabara. Sub binecuvântarea lui Christ de pe Corcovado, având la orizont „Căpățâna de zahăr", am vorbit șoptit despre ordaliile celor din țară, în timp ce limuzinele alunecau, cu fâșâit de șalupe, lăsând dâră roșiatică între Praia do Flamengo și Panema.

Odată epuizat programul argentinian, m-am reîntors la Rio, renunțând la un vis adolescentin: vizitarea zonelor arheologice incașe din Peru. Evenimentele din Cehoslovacia, precedate de cele din Ungaria și de la Berlin, ne dădeau speranța prăbușirii molohului comunist. A trebuit să mai așteptăm alți 25 de ani. Oricum, am supraviețuit dincolo de Amargeddon. Marea satisfacție a generației mele este de a fi fost confirmată de evenimente. Fiara stacojie a pierit și n-am greșit, nici n-am trăit degeaba luptându-ne cu ea.

Dna Felicia Noica se afla pe aceeași terasă, pregătindu-se pentru întoarcerea în infern. Mi-a mai vorbit de studiile clasice ale fiicei sale, Simina, pe care voia s-o salveze. Dar cum? Cu vreo bursă? Visul mamei avea să se împlinească. Astăzi, Dra Simina Noica lucrează la Paris în domeniul profesional. Eruditul indice la *Războiul peloponeziac* de Thucidide (Ed. Laffont) poartă semnătura Dniei sale.

Ca urmare a întâlnirii de la Rio a început corespondența meau cu C. Noica. Din capul locului, mi-am dat seama de valoarea unică a acestui dialog. Totuși pudoarea, timiditatea, mai ales prudența și, desigur, inexperiența m-au împiedicat să adâncesc o convorbire la care filosoful s-a arătat dispus și deschis. Rămân cu satisfacția că nu am forțat nota, introducând vreo tonalitate indiscretă. Constantin Noica a scris liber, neîndemnat, numai ce a dorit el. În ciuda conciziei, unele formule sunt memoriabile și vor rămâne: încercăm a încolți în stâncă.

Treptat, corespondența noastră s-a subțiat. În august 1984, mama murea la București în singurătate și disperare. Au îngropat-o vecinii fără preot și slujbă creștinească. N-a avut parte nici de „odihnă de veci". Dezgropată, a fost aruncată într-o groapă comună, cimitirul fiind acoperit de valurile unui lac de „estetizare" urbană. Preotul Mehedințu i-a făcut rugăciunea de dezlegare, la rugămintea prietenei mele din copilărie, Mimi Drăgănescu Zimtea.

Eu însumi, grav bolnav, am părăsit o vreme actualitatea veacului. Nu mă plâng, căci doar o viață întreagă am disprețuit „istorismul".

Constantin Noica ne părăsea în 1987, în Pălținișul exilului său „intern".

*

E oare nevoie să subliniez că acest dialog constituie una din marile binecuvântări ce mi-a rezervat destinul?

Corespondența

I.

27.VII.1969 București.

Stimate Domnule Lozovan,

Verișoara mea, Dna Felicia Noica, îmi dă adresa Dv și mă asigură că purtați un dram de prietenie scrisului meu. Mai e nevoie să vă spun câtă plăcere îmi face s-o aflu?

Între timp vă văd numele citat chiar în revista unde scriu săptămânal, și mă bucur mult să ne întâlnim cel puțin așa, în așteptare altei întâlniri, care poate nu va întârzia mult, mai ales dacă vă gândiți să vizitați țara, înainte de a putea veni eu prin colțul Dv. de lume.

Încurajat de bunele Dv. aprecieri, vă scriu spre a vă face o rugăminte. M-ați putea ajuta să ofer unor edituri daneze (eventual și altor edituri nordice, dacă-mi dați sugestii) două cărticele recent apărute și pe care vi le-aș trimite curând? Suntem invitați să publicăm în limbi străine spre a încerca o afirmare românească sporită, în lume. Dat fiind că lucrările mele, cum veți vedea, au un mesaj filosofic universal, așa încerca să le ofer lumii largi, oricât de redusă le-ar fi valoarea, într-o perspectivă mai largă. De altfel, veți aprecia singur dacă e cazul să le propun ori nu patriei lui Kierkegaard. Tot ce să cer este să-mi spuneți – prin răspunsul sau tăcerea Dv. – că nu e cazul s-o faceți, sau poate că este: că n-aveți timp, că trebuie să mă adresez altui român, etc.

Independent de toate acestea, nu voi întârzia să vă trimit *Rostirea românească* de îndată ce va apăre în volum, spre toamnă,

căci vă poate interesa ca specialist. Dar vă voi ruga să fiți indulgent, tocmai pentru că sunteți specialist.

Între timp sunt, cu alese gânduri și urări, al Dv. cald și românește devotat,

Constantin Noica

Cărțile sunt:

1) *Douăzeci și șapte trepte ale realului* – Ed. Științifică.

2) *Lysis sau despre înțelesul grec al dragostei de oameni și lucruri* – Ed. pt. lit. univ. Le are seminarul Dv. cumva?

II.

6 ian. 1970 București.

Stimate și iubite Domnule Lozovan,

Îți mulțumesc cu drag pentru semnul făcut și-ți întorc din toată inima urările. Am transmis nepoatei mele felicitările și mamei ei atenția D-tale. Trebuie, de asemenea, să-ți mulțumesc pentru broșurile trimise mai de mult și care îmi par tare bine lucrate și gândite. Mai ales problema *Sabazios* ne-a plăcut foarte mult, nepoatei mele, care e filoloagă, și mie. Cât despre chestiunea contactului cu Vikingii, mă bucur să știu că ai aliați aici.

Nădăjduiesc în continuare să ne cunoaștem cândva. Îți voi mai trimite ce-mi apare și fă și Dta la fel. Aflu – dacă-mi dai voie s-o spun – că faci parte dintre cei ce păstrează anumite intransigențe. Crezi că merită? Îmi pare tare rău că Mircea n-a fost încă mai *acomodant* <s. n.> Ar fi făcut un imens serviciu culturii noastre.

Poate totuși vom sta de vorbă într-o zi. Până atunci sunt al D-tale cald prețuitor,

C. Noica

III.

6.VIII.1970 București.

Stimate Domnule Lozovan,

M-a bucurat gândul Dv. și buna primire a elogiului meu, adus aceluiași *Fossatum Daciae* pe care îl slujiți așa de frumos din depărtare. Am citit cu interes cele trei broșuri trimise!

Nu vă faceți o problemă cu cererea mea, făcută doar fiindcă fusesem îndemnat să-mi trimit lucrările în lume. Nu mi-a reușit

mai nicăieri; și de altfel n-am stăruit. Mă mulțumesc cu destinul meu românesc. Ceea ce mă surprinde și bucură este să văd cum nu dați uitării lumea aceasta a noastră. Dv., Mircea E., Ciorănescu și atâția alții. Mă va bucura să vă cunosc cândva.

Cu vii și prietenești gânduri,

al Dv. C. Noica

IV.

11.V.1971 București.

Iubite Domnule Lozovan,

Mulțumesc pentru extrasul trimis, care m-a interesat - ca tot ce scrii - între altele și prin încercarea de-a forța imposibilul.

Am primit la timpul ei și scrisoarea cu citate. Trebuie să-ți mărturisesc că m-a întristat puțin prin gravitatea ei. Întrebarea mea fusese mai simplă și aș repeta-o: *crezi că merită?*

Sper să pot trimite curând ceva cu material eminescian.

Cu devotate gânduri și urări al D-tale,

C. Noica

V.

21 iulie 1971 București.

Stimate și iubite Domnule Lozovan,

Am primit la timp bunele D-tale urări, rândurile atât de calde, cu o delicată mustrare parcă, și paginile despre spiritul pașoptist, atât de interesante în partea lor nepolemică. Dă-mi voie să-ți spun: dacă mai încape discuție pentru „merită"? în cazul atitudinii față de istorie, nu încape cu siguranță în cazul unui biet scriitor infatuat. Hotărât, nu merită ca un om ca Dta să se ocupe de asemenea lucruri. E adevărat, poate fi cauza „exilului" în joc; dar cred că, dacă aveți un sens românesc acolo - dincolo de împlinirea proprie, care la Dta pare excepțională - este cel de-a dubla creația de aici poate de-a stimula prin exemplul pe care-l dați, în nici un caz de-a ne da spectacolul unor dezbinări vane.

Mă emoționează că invoci *Mathesis* și nu altceva din trecutul meu. Nu am știut să rămân și în viață la puritatea lui: l-am dezmințit și m-am dezmințit, chiar dacă nu prin scris și lucrări. Am fost răsucit spre o actualitate istorică de care, prin *Mathesis*,

mă declarasem strein. Cât despre felul cum am revenit la viață printre oameni – despre acel ceas vorbești când spui că ai avut generozitatea să mă aperi? – el a fost simplu: am avut de ales între a face unele lucruri care-mi păreau obligatorii pentru cineva cu pregătirea mea, în cultura noastră (o „Rostire", o ediție Coridaleu, din care apare acum al 2-lea volum; o prezentare corectă a trad<*ucerii*> lui Eminescu din Kant, care e gata tipărită de un an, dar încă nedifuzată, și alte câteva lucrări de care vei afla în timp) – și a juca teatru. Te asigur că mi-era infinit mai ușor să iau atitudini grandilocvente și sterile, poate chiar vinovate față de ce se întâmpla în jurul meu. Am preferat să fac treabă, căci am „o singură viață și o singură onoare", cum spui Dta așa de frumos, onoarea de-a visa în așa fel încât să pot face uneori și pe alții să viseze. Restul sunt deșertăciuni sau în cazul de față, ar fi fost poză. De altfel, faptul că nu ne vedem și nu pot sta de vorbă cu Dta și alți prieteni, ține poate de împrejurarea că ideea de onoare pe care o ai Dta nu diferă prea mult de a mea, până la urmă.

Îți voi trimite ce-mi apare. Fă și Dta la fel. De niște comentarii aristotelice, singurele apărute din tot ce am pe la edituri, te scutesc deocamdată, deși ai fost prin Grecia.

Cu un cald gând prietenesc și devotate urări,

al D-tale C. Noica

VI.

31 martie 1976
Păltiniș, Sibiu.

Iubite și stimate Domnule Lozovan,

Rândurile D-tale și paginile trimise m-au mișcat în chip deosebit. (Te rog să nu fii dezamăgit de întârzierea răspunsului: nu stau săptămâni întregi la București și trimiterea corespondenței întârzie). Dă-mi voie să-ți vorbesc mai apropiat și să-ți spun că mă încântă și onorează gestul D-tale. Sunt sigur că nu ai comunicat, decât puținor oameni aceste gânduri: poate chiar nimănui. Într-un fel, s-ar putea să merit încrederea D-tale: mă aflu la un capăt de viață, pe care încerc să-l trăiesc demn în retragere, așa cum am năzuit – nu știu cu ce reușită – să-mi trăiesc toată viața.

Experienţa D-tale e turburătoare. Eşti un învingător încărcat de tristeţe; un om de cultură care-a ales căile potrivite realizării sale şi care, iată, poartă în el amărăciuni adânc semnificative pentru ceasul nostru istoric. Aş crede că amărăciunile sunt mai puţin apăsătoare, dacă n-ar fi poemul acela al lui Cavafy *Cetatea*, care spune atât de mult. Nu ştiu ce trebuie să cred şi nu vreau să cred decât ce spui: că nu te-ai pierdut! Rămâne gândul trist al despărţirii de fiinţa care ţi-a dat viaţă. Dar nu ţi-a dat-o spre a te împlini? Cât despre reminiscenţele moldo-valahe, atât de cuceritor împletite, în paginile D-tale, cu spectacolul lumii largi, în care ai ales să trăieşti, ele nu pot arunca mai multă umbră decât lumină peste reuşita destinului D-tale. „Altfel nu se putea". Şi doresc celor 46 de ani ai D-tale (ne desprat deci 20 de ani!) să mute în viitor pe acest „altfel nu se putea" fără nici un sentiment al sfârşitului. Înţeleg că mai ai ceva de făcut.

Evocarea lui Basil Munteanu, pe care l-am cunoscut ceva mai bine şi a lui Herescu, de asemeni cunoscut mie mai ales prin Eliade, m-au emoţionat. Până şi despre Ioana H<*erescu*> am ştiut câteva lucruri deosebite, prin fosta mea soţie, pe care am revăzut-o în unica mea vizită apuseană.

Lasă-mă să te întreb: pot să-ţi fiu de vreun folos aici, în afara celui de a coresponda cu Dta? Începând cu vreun serviciu pe lângă mama D-tale, dacă mai trăieşte şi sfârşind cu trimiteri de material românesc, te-aş ajuta bucuros în orice fel. Dacă ai vrea să-mi trimiţi date despre activitatea D-tale de acolo şi cursurile de la Harvard, le-aş face cunoscute, în cazul că ai dori-o. Prin Cândea (nu ştiu ce crezi de cazarea lui... administrativă, dar omul e remarcabil în toate privinţele), ai putea căpăta orice informaţii culturale, ba ai putea fi invitat şi în ţară, cum au fost alţi colegi de ai D-tale. Mă tem însă că n-o doreşti încă sau defel.

Alege deci Dta căile pe care le crezi potrivite contactului cu ţara, rămânând ca între noi contactul să fie mai bun decât în trecut. Te preţuisem şi îndrăgisem de la început, dar m-a durut la un moment dat afirmaţia D-tale că „a trebuit să-mi iei apărarea". Avem toţi mândria şi susceptibilitatea noastră; poate mai ales noi, cei care am ales resemnarea activă.

Ţi-am trimis *Lecturi kantiene* şi voi mai trimite ce-mi va apărea, între altele - sper - o lucrare intitulată „Sentimentul

românesc al ființei", care pregătește „Metafizica" mea, al cărei gând mă stăpânește de ani...

Nu știu cât de des am să-ți scriu, dată fiind aventura „ultimilor ani" în care am intrat și care mă rupe de orice altceva. Dar te asigur că o voi face întotdeauna cu sentimentul că mă aflu în fața unui om ales pe care-l salut cu dragoste și nesfârșită încredere,

Constantin Noica

VII.

20 aug. 1975
Cisnădioara-Sibiu.

Iubite Domnule Lozovan,

Mulțumesc călduros pentru rândurile trimise, odată cu cele 4 extrase. Le-am citit cu enorm interes și le-am trecut celor ce pregătesc vol. II al ediției *Cantemir*. M-a surprins și acum severitatea față de Cantemir, dar aceasta e soarta lui, să fie contestat. Ce e straniu e că rezistă, nu-mi sau seama de ce. Sau poate îl reinventăm noi.

Cu alese gânduri și bune urări,

C. Noica

VIII.

Skodsborg, 18 aprilie 1976.

Mult stimate Domnule Noica.

Ați primit deci mesajul meu și ați descifrat printre rânduri ceea ce pudoarea ne împiedică să exprimăm.

Mă întrebați despre strania ecuație victorie = tristețe. M-a preocupat și pe mine. Vă trimit alături un text mai vechi, care poate spune ceva.

Cum îmi puteți fi „de folos"? Corespondența e deja un privilegiu. Dar știu că nu am dreptul să vă cer a risipi asupra-mi clipele Dv. Oricât de mult m-aș bucura, atât de egoist nu pot fi. Totuși să știți că orice gând al Dv. va fi pentru mine prilej de ospăț. Nu știu dacă v-ar interesa să vă trimit pagini mai vechi de-ale mele. Azi am recitit acea pledoarie despre care v-am scris. (Nu înțeleg cum am putut să vă întristez. E din 1960, intitulată *De la biologie în sus* și e dedicată autorului lui *Mathesis*. N-aș schimba un cuvânt, căci am rămas credincios tuturor elanurilor ce au animat pe tânărul ce am fost.

Mama? - aparţine acestei lumi doar cu trupul, altfel s-a despărţit de ea. Auzul i-a slăbit - consecinţă normală a interiorizării: nu mai vrea să participe la cacofonia înconjurătoare.

Cândea? - îl apreciez mult ca om de ştiinţă. Atât. Gesturile agorale le dezaprob.

Vizita în ţară? - M-au întrebat şi alţii. Nu! Pe scut sau sub scut. Pentru mine Bucureştiul nu e Canossa ci Ithaca, insula visată halucinant, la ţărmul căreia poate nu voi ancora niciodată. Dar absenţa ei chinuitoare mă va îmbogăţi.

Horia Oprescu - un om de bine, a încercat şi el să ridice ostracismul ce mă loveşte. L-am avertizat: mi se va face dreptate la necrolog!

Îndrăznesc să vă trimit 2 fotografii - nu din „vedetism" (cum se zice acolo) - ci pentru ca, pe viitor, rândurile mele să aibă o identitate, un chip în dosul unei semnături.

Rămân acelaşi vechi şi loial admirator al Dv.,

E. Lozovan.

IX.

20.V.1976 Bucureşti

Mult iubite Domnule Lozovan,

Întors de câteva zile în Bucureşti, am găsit buna confirmare din 18 apr. (ca şi ilustrata); am fost bucuros să văd în acelaşi timp chipul exterior al prietenului şi chipul său lăuntric, din rândurile pline de deminitate amară pe care mi le trimiţi. Nu voi stărui nici o clipă, dragul meu, să slăbeşti poziţia adoptată (cel mult mă gândesc că judecata asupra oamenilor mari, ca Eliade, ar putea fi mai puţin necruţătoare decât am aflat cândva că este a D-tale). Îţi reînnoiesc iară oferta ca, în limitele ce ţi-ai fixat, să-ţi fiu de folos cu prezenţa mea în lumea Penaţilor.

Iartă-mă că nu-ţi scriu mai mult acum. Sunt istovit de obligaţia de-a reface o lucrare (*Sentimentul românesc al fiinţei*), pentru a-i putea face loc. Aş fi voit să-ţi mai trimit câte ceva (o interpretare din *Tinereţe fără bătrâneţe* şi altele din *Luceafărul*), dar plec mâine îndărăt - la Sălişte de astă dată - şi nu mai am timp. Aş fi vrut însă, mai ales, să comentez cum se cuvine gândurile D-tale din ultima scrisoare. Mă mulţumesc să-ţi spun că ţi-am îndrăgit întruchiparea umană şi imaginea D-tale, atât de diferită la vârste diferite, îmi dă măsura prefacerilor interioare

și care ți-au spiritualizat chipul. Consider că după 40 de ani, nimeni nu mai are dreptul de-a fi urât; trebuie să fi trăit în așa fel încât să lumineze chipul propriu.

Cu sporită prietenie și afecțiune, laolaltă cu o caldă prețuire, al D-tale,

C. Noica

X.

28.X.1976 Păltiniș.

Iubite prieten,

Am primit gândul D-tale încântător din Maroc. Îmi este dor și de alte gânduri de la D-ta.

Sunt retras, în acest Păltiniș, unde mi-am ales pentru vreun an (păstrând adresa de a București), sălașul. În curând îți voi trimite un „Goethe". Lucrez, adică încerc imposibilul *meu* (o metafizică), la acest capăt de drum și de viață.

Cu dragoste, C. Noica

XI.

17.I.1977 Păltiniș.

Cele mai calde mulțumiri, iubite prieten, pentru urările trimise, cu versurile lor pline de tâlc. Pe când noi pagini tipărite ori în manuscris?

Aștept cu dor un semn de la D-ta; îți voi trimite în curând un „Goethe". În retragerea în care trăiesc, gândul la oameni ca D-ta îmi populează singurătatea.

Cu dragi urări pentru 77.

Al D-tale cald, C. Noica

XII.

28.XII.1977 București.

Iubite prieten,

Cele mai calde urări și mulțumiri pentru gândurile D-tale și psalmul atât de frumos.

Dă-mi telefonul D-tale. Poate prin martie-aprilie sunt în Germania, la întoarcerea de la copiii mei, și atunci te-aș chema. Cine știe dacă nu ne vom și vedea!

Al D-tale sincer devotat, C. Noica

XIII.

19.II.1977 București

Iubite prieten,

Îmi aduce mare bucureie întâlnirea aceasta a noastră, cu din când în cândul ei plin de daruri pentru mine. Deși am fost surprins să văd că nu ai, în continuare, note de jurnal (dar de ce ești atât de ndrept cu Eliade?), m-ai încântat și desfătat cu „Drumul Domnului de rouă", ca și cu poemul tradus, din care - dacă te-ar interesa - ți-aș putea trimite o altă versiunea românească.

Între timp ți-am trimis și eu un „Goethe". Mă întreb cum îți sună, pe acolo, prin țara lui Kierkegaard și a erotismului, după câte se spune. Aștept cu nerăbdare roadele „proiectelor mari", de care nu trebuie să se rușineze cineva cu plămânii D-tale. Pe când Cantemir?

M-am bucurat iarăși să te aud vorbind de Mirea ca un de „prieten comun". E mai bună câteodată prietenia aceasta cu departele. Dar în cazul D-tale, parcă mi-aș dori să fie și una cu aproapele, într-o bună zi.

Aștept orice semn de la D-ta. Sunt în ajunul plecării la Păltiniș, din nou în retragere, pentru luni și luni dacă se poate. Dar mi se retransmite orice corespondență acolo.

Al D-tale, cu un cald îndemn să-ți înfrângi tristețile, dacă sunt, și să-ți împlinești chemările.

Prietenește devotat, C. Noica

XIV.

9.X.1984 Păltiniș.

Iubite prieten,

Am fost mișcat de rândurile D-tale din Grecia. Nu mai primisem nimic de ani! Ori s-au rătăcit scrisorile?

Sunt sigur că ai făcut isprăvi deosebite. Încercăm și noi aici, dar...

Cu dragoste, C. Noica

XV.

13.I.1985 Păltiniș.

Iubite prieten,

Îți mulțumesc pentru semnul cantemiresc pe care mi l-ai dat.

Îți doresc un an bun și rodnic. Aici *încercăm a încolți în scâncă* <s. n.>.

Al D-tale prietenește, C. Noica

XVI.

18.I.1986 Păltiniș

Calde urări, cu mulțumiri că ți-ai amintit de mine astă-vară, pe când eram în Apus, spre a publica o Antologie filosofică din Blaga.

Îți doresc să înfrângi sentimentul zădărniciei și să te bucuri ca noi, în plină zădărnicie, de jocurile de artificii ale culturii.

Al D-tale cald, C. Noica

XVII.

6.X.1986 Păltiniș

Iubite prieten,

Am găsit la București, după o îndelungată lipsă, semnele D-tale atât de mișcătoare, din Grecia *noastră*, în care n-am ajuns totuși niciodată. Am însă aici una veritabilă, sub forma ediției Platon la care lucrez.

Ți-am trimis ultima mea încercare, de astă dată de logică. Mă gândesc la cărturari ca D-ta ajunși acolo. Îți înțeleg suferința de fiu. Ți-aș dori deplină reușită, pe alte planuri. Dar nu ai și obținut-o?

Al D-tale, cu toată căldura, C. Noica

XVIII.

10.X.1987 Păltiniș, 2440 Sibiu

Iubite prieten,

Am primit cu drag semnul D-tale din Hellada și mai ales RIDS, ce-mi pare de tot interesul.

Mă gândesc la D-ta adesea și la contribuția istorică pe care o aduci acolo. Cândva, m-ar bucura s-o aduci aici.

Cine știe? - Pe curând vei primi o lucrarea de-a mea în l<*imba*> germană. Mă țin încă, la 78 ani ai mei.

Cu afectuoase urări, C. Noica

Note preliminare

Corespondența de mai sus se extinde liniștit de-a lungul a 18 ani. E o dovadă că, pentru a spune lucruri esențiale nu e nevoie de vorbărie multă. (Numai N. Iorga și M. Eliade și-au închipuit că pălăvrăgeala reflectează adâncimea. Și totuși, ei cunoșteau răutăciosul grecism: *logoree*). În acest context nu pot să nu amintesc lecția ireproșabilă a unui maestru adevărat – N. I. Herescu. De la el am învățat că a fi scump la vorbe nu e numai virtute cotidiană ci și garanție de durată pentru orice creație a spiritului.

N-am copiile de pe mesajele mele adresate lui C. Noica. De cele mai multe ori îi scriam din locuri de vacanță, scurt și dens.

Apoi, având în minte pericolul ce-l pândea fără răgaz, foloseam procedee de exprimare indirectă – trimiteri literare, texte paralele. Așa ne-am înțeles perfect, stabilind tacit un cod de comunicare. Unele lămuriri sunt totuși necesare. Le voi da în măsura în care, după atâția ani, amintirea nu mă înșală.

I – Abia eliberat, filosoful este îndemnat să ia contact cu posibili interlocutori exilați. În „Luceafărul", Sânziana Pop publicase traducerea unui articol de-al meu despre Vikingi. II – „Mai acomodant" decât Mircea Eliade – greu de imaginat în 1970. La Congresul Societății Academice Române (sept. 1967), de la Roma, provoacă stupoare propunând colaborarea cu regimul comunist din țară, unde vedea „posibilități de publicare". Era primul român exilat care slăbea, prin dezertare la inamic cu arme și bagaje, poziția de luptă a exilului. IV – „Citatele" – probabil trimiteri elocvente la Seneca (*Scrisori către Lucilius; Consolatio ad Helviam matren*) și *Ultima verba* a lui Victor Hugo. V – Copia unui articol – în controversă cu Vintilă Horia, care pretindea că „spiritul pașoptist" ar fi inactual. VI – E vorba de textul „Pagini din Bermuda" (1975). VIII – Probabil i-am trimis articolul *Virtute fără de noroc* în care arătam tristețea *Eneidei*, unde toți eroii victorioși sunt profund nefericiți. X – Din Tanger i-am tirmis o ilustrație cu o grămadă de pepeni verzi, purtând inscripția: „în orașul contrabandiștilor am regăsit harbujii copilăriei". XIII – *Drumul Domnului de rouă* era o recenzie despre *Calea Pietrelor* de Ioan Mirea, în care reluam imaginea legendară a călărețului

a cărui făptură se topește în zori, la razele soarelui. Nu mai știu dacă am publicat-o undeva. XIV - Din Salonic expediam o ilustrată cu chipul lui Aristotel: „cui altuia să-l trimit pe Stagirit dacă nu lui C. Noica?" XV - Probabil i-am scris din Rhódos ori Creta, pomenind de pribegirea „Mircioaiei" (Chiajna, soția lui Mircea Ciobanul). În cartea de telefon aflasem de prezența la Chania a unor Kakavellakis - probabil descendenți din dascălul lui D. Cantemir - Ieremia Cacavela.

Skodsborg - august, 1995

Eugen Lozovan, la începutul anilotr '90

Notă asupra ediției

Convinși de importanța cercetărilor istorico-filologice ale profesorului Eugen Lozovan dedicate perioadei vechi a istoriei naționale, i-am adresat, în 1995, invitația de a ne încredința spre publicare un volum de studii care să aibă în centru lucrarea *Dacia sacra*.

Printr-un schimb epistolar, care a dus, în cele din urmă, la definitivarea sumarului și apoi la încheierea contractului de cedare a copyrightului, domnia sa ne-a propus un grupaj de șase studii (elaborate în engleză și franceză și publicate în reviste academice de circulație internațională), pe care le-a revizuit, prescurtat sau amplificat în vederea tipăririi sub formă de carte. „Vă expediez – scria domnia sa în epistola din 6 feb[ruarie] 1996 –, separat, șase capitole care cred că ar putea constitui materia volumului proiectat. Însumează 161 p[agini] + 5 hărți. Fotocopierea lor mi-a cerut timp între sărbători. De aici oarecare întârziere."

După traducerea și culegerea textelor, domnia sa urma să corecteze volumul și, eventual, să-l amplifice, adăugându-i, după câte lăsa să se înțeleagă, capitole noi, scrise direct în română.

În orice caz, profesorul Eugen Lozovan promisese ferm că-și va dezvălui liniile directoare ale investigațiilor asupra epocii vechi românești într-un studiu introductiv.

Promisiunea ne-a fost întărită prin viu grai în cursul primei sale reveniri în patrie, în primăvara anului 1996, când am avut cinstea să-l întâlnesc și să stau câteva ceasuri în agreabila companie a domniei sale, la București.

Din păcate, însă, în momentul când ne pregăteam să-i expediem tragerile pe imprimantă pentru prima corectură, ne-a parvenit trista veste a stingerii sale premature din viață.

În aceste condiții, am încercat să suplinim lipsa studiului introductiv proiectat prin publicarea în fruntea volumului a eseului de mai multe ori interesant *Dacia alexandrină*, ce dezvăluie, atât orizontul larg științific al autorului, cât și zborul său imaginar, mai greu detectabil în studiile filologice propriu-zise.

Pe de altă parte, ni s-a părut tentant să introducem în sumarul volumului reflecțiile autorului trezite de lectura romanului *Creanga de aur*, de M. Sadoveanu, din articolul *Varegii la Bizanț* (*Stindardul*, XVIII, nr. 110, aprilie-iunie 1970), ce completează informațiile despre vikingi din capitolul *De la Marea Baltică la Marea Neagră*. Un asemenea gând stătuse, de altfel, și în intențiile lui Eugen Lozovan, care dorise, la un moment dat, să sporească numărul capitolelor cărții cu „2-3 studii paralele" extrase din „volumul miscelaneu" *Glose istorico-literare*.

Pentru întregirea personalității aceluia care a fost Eugen Lozovan, cu opera căruia cititorii români iau pentru prima dată contact printr-un volum reprezentativ, am inclus, în *Addenda*, dialogul epistolar cu C. Noica, *De dignitate vitae* (încredințat tiparului în forma de față chiar de autor), conținând numeroase referințe și aprecieri la studiile grupate în selecția pe care o publicăm.

În sfârșit, pentru situarea omului și a operei în epocă, am schițat câteva *repere biografice*, urmând ca în volumele următoare, pe care ne propunem să le editățm din creația profesorului Eugen Lozovan, să le amplificăm și să le aprofundăm.

I. OPRIȘAN.

Eugen Lozovan (1929-1997)
Repere biografice

Filolog de renume internațional, gazetar strălucit, profesor, poet neștiut și traducător din mai multe limbi, Eugen Lozovan și-a început destinul vieții la 2 mai 1929, în București, ca descendent al unei vechi familii boierești basarabene, înnobilată sub Alexandru cel Bun. „Trecutul - scria el într-o mărturisire memorabilă - mă apasă și mă angajează oriunde mă va purta destinul. Când, la 25 aprilie 1420, Alexandru Vodă cel Bun și Iliaș Voievod dăruiau alor mei ocina « de la vârvul Lozovei la podul lui Gârlanici, poiana lui Chiprian, morile de la Poroseci, seliștea lui Tigomir de la obârșia Sadovei până la mânăstirea lui Vărzar» - peste veacuri, mă legau implicit și pe mine. Și legătura aceea eu n-o pot desface"[1].

În copilărie și adolescență beneficiază de o „solidă educație muzicală"[2], din partea mamei, absolventă a Conservatorului bucureștean.

Despre tatăl său și despre condițiile materiale ale familiei, prof. Eugen Lozovan nu vorbește niciodată. Dintr-un articol rememorativ, înțelegem, însă, că urmarea liceului nu ar fi fost posibilă fără ajutor din afară. „Am crescut - afirmă el - în casa deputatului liberal Petre P. Gârboviceanu, care nici un moment nu a încercat să influențeze politic dezvoltarea personalității mele. El m-a mângâiat și m-a îmbrăcat, m-a hrănit și m-a încălzit

1. *De la Biafra la Rwanda*, în vol. *Glose istorico- literare*, Editura revistei Dorul, Aalborg-Danemarca, 1994, p. 83.

2. *După patru decenii*, interviu acordat lui N. Mareș, în *vol. cit.*, p. 8.

– așa cum propriul său părinte, directorul Casei Bisericii, procedase cu Mitiță Constantinescu și Vasile Pârvan. Timp de zece ani, cât Mitiță a fost guvernator al Băncii Naționale, m-am bucurat de ajutor constant, care mi-a înlesnit urmarea studiilor liceale"[1].

Cursurile liceale le începe și le sfârșește (printr-un „bacalaureat clasic"), la Liceul Gh. Lazăr, beneficiind de îndrumările latinistului N. I. Ștefănescu „discipol al lui V. Pârvan și al lui Ulrich von Wilamowitz-Moellendorf"[2].

La Facultatea de Litere a Universității din București urmează, începând din 1947, în paralel, „două secții de filologie modernă: franceză-italiană și engleză-germană"[3]. Se hotărăște pentru ultima secție, „plus filologie romanică și lingvistică generală".

Dar după trei ani de studii – în care timp capătă carnetul de „brigadier"[4] pe șantierul Bumbești-Livezeni – Eugen Lozovan „îmbrățișează libertatea" (la 22 noiembrie 1950) în timp ce se afla la Viena „în calitate de interpret al unei delegații studențești". „Din Viena, încercuită de trupele sovietice, hăituit de N.K.V.D. – mărturisea el în articolul *Nu reneg nimic* – am fost scos de Marcel Fontaine și de I. V. Emilian"[5].

Departe de țară, tânărul de 21 de ani primește un sprijin substabțial, material și spiritual, din partea românilor din exil. „Am avut norocul – scria cu mândrie profesorul la 44 de ani – să întâlnesc, în vremea formației intelectuale decisive, toată elita României salvată peste hotare. Fiecare mi-a dăruit ceva și a contribut să fiu ceea ce sunt[6]." „Am avut șansa – mărturisea

1. *Nu reneg nimic*, în *Stindardul*, XXI, nr. 124/125, august-octombrie 1973, p. 2.

2. 3. *După patru decenii*, interviu acordat lui N. Mareș, *vol. cit.*, p. 8.

4. „Romantismul anului 1948? Primul meu an de facultate, după foametea cumplită care mă lăsase scheletic. Examenele odată terminate, s-au lansat brigăzile «voluntare» dar, paralel, și amenințarea difuză: *dreptul la reînscriere în toamnă trece prin șantiere.* Asta în ce privește rațiunea «entuziasmului» nostru. Cât despre isprăvile de Sfarmă Piatră, ce ni se atribuie, sunt primul care mă minunez. Cât de bine cunosc Valea Jiului, de la Petrești la Livezeni – viaduct de viaduct, tunel de tunel. În șisturile cenușii-albastre mi-am rănit mâinile inexperte. Și cât de greu de împlinit era norma zilnică de 6 metri cubici de terasament. Camarazii – mai zdraveni din brigadă – mă ajutau s-o împlinesc și pe a mea. Dar seara, zdrobiți de oboseală, treabuia să ne arătăm beatitudinea cântând: *Hei rup! cad stânci de fier*". (*Bumbești-Livezeni*, în *vol. cit.*, p. 84).

5. *Stindardul, loc. cit.*

6. *Idem, ibidem.*

altă dată, aproape de sfârșitul vieții - de a-i întâlni pe toți profesorii români rămași în străinătate. Ei au constituit o adevărat succesiune «apostolică» a universității românești. Aduseseră cu ei o parte a patrimoniului cultural pierdut sub tutela ocupantului și a clienților[1]."

Dintre numele de prestigiu ale exilului românesc care au contribuit - direct sau indirect - la formarea sa intelectuală, Eugen Lozovan amintește pe: Petre Sergescu, Sever Pop, N. I. Herescu, Scarlat Lambrino, C. Marinescu, Mircea Eliade, Emil Turdeanu, Rosa del Conte, Grigore Nandriș, Basil Munteanu, Dimitrie Găzdaru, Gh. Caragață, Teodor Onciulescu, Petru Iroaie, Mircea Popescu, Victor Buescu, Neagu Djuvara, Nicoară Beldiceanu, P. S. Năsturel.

La intervenția lui Petre Sergescu, „fost rector al Politehnicii din București, președinte al Fundației Regale"[2] Regele Carol I, din Paris, Eugen Lozovan primește, în 1951, o primă bursă de studii, iar ulterior, i se acordă o a doua bursă din partea Colegiului Europei Libere.

Grație acestor burse viitorul savant își poate continua studiile la Paris (la École Pratique des Hautes Études) și la Strasbourg (la „Universitatea creată anume pentru tinerii refugiați politici din Est")[3].

Sub îndrumarea unor mari profesori, precum: Paul Renucci, Em. Laroche, R. Bloch, André Vaillant, R. Marichal, A. Dauzat, J. Marouzeau, J. Carcopino, Georges Dumézil, Eugen Lozovan își desăvârșește formația intelectuală și metoda de cercetare, devenind un savant cu orizont veritabil european.

De altfel, încă din perioada studenției, el debutează în paginile revistei *Orbis*, tipărită la Louvain, Belgia, sub condurea lui Sever Pop, cu o cercetare despre „dialectele italiene și limba română".

În aceeași perioadă, participă la cele mai importante congrese, simpozioane și reuniuni de prestigiu din capitalele Apusului, cu care prilej cunoaște personal pe „marii corifei" ai lingvisticii internaționale: Walter von Wartburg, Don Ramón Menéndez Pidal, Giacomo Devoto, Carlo Battisti, Carlo Tagliavini etc. și se afimră prin intervenții originale.

1., 2. Interviul *După patru decenii*, loc. cit., p. 9.

3. Alexandru Niculescu, *Eugen Lozovan (1929-1997)*, în *România literară*, XXX, nr. 51-52, 24 decembrie 1997-13 ianuarie 1998, p. 6.

Setea de a cunoaște cultura și civilizația Europei și a lumii îl mână spre toate orizonturile. „În perioada de formație – mărturisea la senectute profesorul – am brăzdat Europa în toate direcțiile". Călătorește apoi „în Brazilia, Argentina, USA, Antile, Mexic, Africa de nord, arhipelagul hellenic."

La scurtă vreme după terminarea studiilor universitare, Eugen Lozovan este chemat să predea, la Universitatea din Copenhaga, filologia romanică.

Din 1957 până la pensionare, timp de 4 decenii încheiate, tânărul cu mari ambiții, născut pe malurile Dâmboviței, face o strălucită carieră universitară europeană, propovăduire între altele, în rândul numeroaselor generații de studenți danezi și străini, marile valori ale culturii române.

Apreciat de figurile proeminente ale vremii, Eugen Lozovan este invitat să predea la diverse universități străine și i se acordă importante titluri academice.

În 1958, este cofondator al Societății Academice Române de la Roma, înființată la propunerea monseniorului Octavian Bârlea.

La invitația lui Dimitrie Gazdaru, Eugen Lozovan predă, timp de trei luni, în 1968, filologia romanică la Universitatea din La Plata, sub cupola căreia este încununat cu titlul de doctor honoris causa.

La invitația profesorului Dante Della Terza, președintele Departamentului de limbi romanice, E. Lozovan funcționează timp de un semestru (1 septembrie 1975–1 februarie 1976), ca profesor invitat la Universitatea din Harvard.

Primind vestea, Rosa del Conte îi scria: „Victoria D[umi]tale încoronează nu numai calității unui spirit ales, ci atotputernicia unei vocații aristocratice, la care D[umnea]ta ai corespuns cu fidelitate în datorie, în cursul unui aspru urcuș singuratic (care este și asceză). Pe drumul D[umi]tale nu ai căutat niciodată sprijinul camarilelor ori mafiilor"[1].

Eugen Lozovan însuși considera profesoratul la Universitatea din Harvard drept unul din punctele culminante ale activității sale: „Altă împlinire memorabilă: profesoratul meu de șase luni (*Filologie romanică*) la Harvard University în 1975. Atunci am spus un lucru grav: după catedra temporară de la Harvard nu

1. *E Lozovan, profesor la Harvard*, în *Stindardul*, XXII, nr. 130, martie 1975, p. 7.

mă mai aştept la nici o altă onoare în viaţă. A fost un *summum, nec plus ultra*"[1].

Un alt *summum*, chiar mai important, îl considera a fi fost colaborarea cu Franz Altheim – „unul dintre cei mai mari istorici ai vremii noastre" – la elaborarea lucrărilor *Geschichte der Hunnen* (Istoria hunilor) şi *Die Araber in der alten Welt* (Arabii în lumea veche). „Tânărului, aproape necunoscut ce eram, i s-a părut a fi alăturat lui Theodor Mommsen! Exagerare de optică, firește! S-a întâmplat acel neprevăzut imponderabil în «întâlnirile» ştiinţifice. Cercetările mele de atunci (*Romanitatea dunăreană în conflict cu barbarii*) constituiau un subiect «vecin» cu ameţitoarele sinteze ale savantului german. De aici – neaşteptata colaborare"[2].

Prestigioase erau, însă, şi alte colaborări şi încununări.

În 1958, la începutul carierei universitare, publica, împreună cu N. I. Herescu şi Dinu Adameşteanu „volumul bimileniului ovidian": *Ovidiana*, XV + 567 p.

La propunerea prof. C. Marinescu, era ales membru al Academiei Internaţionale Libere de Ştiinţe.

După moartea lui Victor Buescu (1968) era cooptat în comitetul de redacţie al revistei *Revue des études roumaines*.

Concomitent, publica, număr de număr, cronici, articole de fond, glose istorico-literare, replici virulente contra regimului din ţară şi a ocupantului de la Răsărit, în paginile ziarului *Stindardul*, scos de I. V. Emilian la München.

În anii maximei împliniri ştiinţifice, ros de dorul patriei, aflat în imposibilitate de a se reîntoarce din cauza foiletoanelor scrise împotriva dictaturii comuniste, Eugen Lozovan era fulgerat de ştirea morţii mamei sale şi a îngropării ei de către vecini, iar ulterior a dezgropării şi aruncării osemintelor acesteia într-o groapă comună.

Faptul respectiv avea să-l marcheze până la sfârşitul vieţii, provocându-i – după cum ne mărturisea – tristeţi existenţiale şi debusolări totale. „Cum nu mai am morminte la care să pot îngenunchea – acoperite de un lac artificial de plăceri estivale – voi proceda ca pentru comemorarea marinarilor sorbiţi de furtuni. Voi arunca flori în valuri. Sigur că vor ajunge la blajini"[3].

Dărâmarea colosului rusesc şi a dictaturii comuniste din ţară

1. *După patru decenii*, interviul citat, *loc. cit.*, p. 12.
2. *Idem, ibidem.*
3. *Idem, ibidem.*

îi aducea o nemaisperată bucurie după atâţia ani de luptă. Se putea acum reîntoarce... dar se simţea total străin de locuri şi de oameni.

Când i s-a oferit posibilitatea de a reveni, în 1976, la Sibiu (invitat de Fundaţia Culturală Română), la un colocviu cu marii românişti de peste hotare, şi apoi la Bucureşti, l-am văzut extrem de abătut. Oraşul copilăriei şi al adolescenţei sale îi rămăsese doar în suflet. Oamenii care se apropiau acum de el - erau alţii. Îmi relata că se întâlnise, fără să vrea, cu unul din membrii delegaţiei studenţeşti din 1950, de la Viena, care îi reproşase, după patru decenii şi jumătate, că alesese atunci libertatea. I se părea incredibilă înverşunarea aceasta şi privea cu scepticism viitorul. .

A revenit şi a doua oară în ţară, în 1997, când i s-a dat prilejul să ţină o lecţie - prima şi ultima, după cum scrie prof. Al. Niculescu - la Şcoala Naţională de Ştiinţe Politice. Se gândea la buchetul de 40 de trandafiri roşii, ce-i fuseseră oferiţi de stundenţi la împlinirea a 40 de ani de profesorat la Universitatea din Copenhaga.

Era acum acasă, dar cu gândul la lucrările care aşteptau să fie continuate. „De la patria mistuită în amintire - mărturisea el în interviul de mai multe ori citat, în care anticipa trăirile de mai târziu - nu cer nimic. După lungul periplu, Ulise ştie că Ithaca nu îi e datoare cu nimic. Dimpotrivă, el trebuie să-i mulţumească, căci părăsind-o, a făcut o călătorie minunată. Se întoarce bătrân şi înţelept şi după ce i-a înfruntat pe ciclopi şi pe lestrigonieni. Irhaca e poate mai săracă decât insulele fermecate care l-au desfătat, dar e Ithaca visurilor sale..."[1].

La scurtă vreme după reîntoarcerea în Danemarca, se stingea din viaţă, pe data de 3 decembrie 1997.

Odată cu dispariţia sa, cultura română pierdea un mare savant, de formaţie enciclopedică, pe linia Cantemir-Hasdeu, şi un suflet sensibil la durerile şi aspiraţiile ţării.

Rămâne ca opera sa, împrăştiată în periodice de circulaţie internaţională, să fie adunată şi restituită cititorilor care nu l-au cunoscut până acum.

Volumul de faţă constituie un început.

I. OPRIŞAN

1. *Loc. cit.*, p. 14

Cuprins

În loc de prefață: Dacia alexandrină 7

Dacia sacra 11

Bizanțul și romanitatea scitică 55

Romani și barbari pe cursul mijlociu al Dunării 91

Orașe, câmpii și drumuri în Romania Orientală 117

De la Marea Baltică la Marea Neagră 161

Varangii la Bizanț 201

Rurik și Dragoș 203

De dignitate vitae. Dialog cu Constantin Noica 231

Notă asupra ediției 247

Eugen Lozovan (1929–1997). Repere biografice 249

Editura **SAECULUM I.O.**

Pe linia cercetărilor întreprinse de B.P. Hasdeu, N. Iorga, V. Pârvan, Gh. Brătianu ș.a., istoricul și filologul Eugen Lozovan (fost profesor la Universitatea din Copenhaga) încearcă să lumineze viața, mentalitatea, credințele și raporturile populației romanizate din Dacia cu "barbarii" și cu Bizanțul în cursul primului mileniu de înfiripare și afirmare a poporului român (sec. IV - XIV).

Apreciate de mari savanți ai lumii, pentru rigurozitatea științifică și sugestiile oferite, studiile sale dau contur unei lungi perioade înnegurate a istoriei naționale, relevând importantul rol cultural și politic jucat de dacii romanizați în ansamblul evului mediu european.

COLECȚIA **MYTHOS**